عتبات عالیات

عراق

بسم الله الرحمن الرحیم

عتبات عالیات عراق

نویسنده:

اصغر قائدان

ناشر چاپی:

مشعر

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

عتبات عالیات عراق

مشخصات کتاب

سرشناسه : قائدان، اصغر، - ۱۳۴۳

عنوان و نام پدیدآور : عتبات عالیات عراق/ اصغر قائدان؛ ویراستار جواد کامور بخشایش

وضعیت ویراست : [برای] حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت

مشخصات نشر : تهران: مشعر، ۱۳۸۳.

مشخصات ظاهری : ۲۸۰ ص. تصویرمصور (رنگی)، نقشه

شابک : ۱۶۰۰۰ریال ؛ ۱۶۰۰۰ریال

وضعیت فهرست نویسی : فهرستنویسی قبلی

یادداشت : کتابنامه: ص. [۲۲۱] - ۲۲۴؛ همچنین به‌صورت زیرنویس چ

موضوع : زیارتگاههای اسلامی -- عراق -- راهنماها

موضوع : عراق -- سیر و سیاحت

موضوع : عراق -- آثار تاریخی

شناسه افزوده : حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت

رده بندی کنگره : BP۲۶۳/ق۲۵ع۲

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۷۶۴

شماره کتابشناسی ملی : م۸۳-۱۵۲۴

ص:۱

اشاره

ص:۲

ص:۳

ص:۴۰

ص:۵

ص:۶

ص:۷

ص:۸

ص:۹

ص:۱۰

ص:۱۱

ص:۱۲

ص:۱۳

ص:۱۴

ص:۱۵

ص:۱۶

ص: ۱۷

پیش در آمد

موقعیت جغرافیایی و تاریخی عراق

این سرزمین را از آن رو عراق گفته‌اند که از دیگر سرزمین‌های عربی پست‌تر و در نزدیکی دریاست. کلمه عراق را از «عراق القربه» گرفته‌انـد؛ یعنی مشکی که پـایین آن سوراخ است. برخی نیز گفته‌انـد «عراق» جمع «عرق» است؛ به معنـای «ساحل دریا» و منظور از آن، ساحـل دجله و فرات است که به هنگـام مـدّ به سـطح دریـا می‌رسـد و به آن وصل می‌شود. برخی دیگر معتقدنـد که از «عروق الشجر» (ریشه‌های درخت) گرفته شده است. (۱) ۱ به همین سـبب در زبان انگلیسی آن را «ایراك» تلفظ می‌کنند؛ به معنای جای پر نخل و درخت، که برگرفته از کلمه فارسـی «ایراه» است. سرزمین عراق به لحاظ جغرافیایی، شامل سه منطقه است: ۱- استپ و بیابان (در جنوب و غرب) ۲- زمین‌های پست و دشت‌های دجله و فرات (دیار بکر و آرارات) ۳- ناحیه‌های کوهستانی (در شمال و شمال شرق).

دو رود دجله و فرات، که از ترکیه سرچشـمه می‌گیرد، طولانـی‌ترین رودهای عراق با ۱۸۵۱ و ۲۷۰۰ کیلومتر است و در شمال بصره به هم می‌پیوندد و پس از تشکیل شطالعرب، که امروزه آن را «اروند رود» می‌نامند، و طی ۱۹۰ کیلومتر به خلیج

۱- . یاقوت حموی، معجم البلدان، ۴/ ۹۴؛ ابن منظور، لسان العرب، ماده عرق.

ص: ۱۸

فارس می‌ریزد. (۱) ۲ گـاهی این دو رودخانه طغیان کرده و کمبود بارش و بارنـدگی را برطرف می‌سازد، زیرا بارش متوسط سالانه در آن جا ۲۵۰ میلی متر است. رودهـای کوچـک دیگری از جمله دیاله، زاب صـغیر و زاب کبیر نیز از عراق می گـذرد. در سواحل این رودهـا کشاورزی، به ویژه کاشت نخل‌های خرما و انواع میوه، رونق دارد. شایان ذکر است که از تمامی خاک عراق تنها ۳٪ آن قابل کشت است. (۲) ۳ دجله و فرات از دیر باز سرچشـمه حیات و تمدن بوده و تمدن شـکوفای بین النهرین میان این دو رود شکل گرفته است و در حقیقت، آبـادانی، شـکوه و برپـایی این سـرزمین در گرو این دو رود است. از دیربـاز کناره‌های این دو رود و میان آن‌ها سرزمین‌های پست و حاصلخیزی وجود دارد که زندگی مردم این منطقه را تأمین می کرد. و البته گاهی نیز سیل‌های خروشان بنیاد همه آن‌ها را برمی‌انـداخت. (۳) ۴ امروزه، سـدهای احـداث شـده بر روی دجله و فرات، جریان رودها را مهار می کند. قسـمت شمـالی عراق در بخشـی کـه بـه نـام الجزیره یـا جزیره ابـن عمر مشـهور اسـت و در نزدیکی آن شـهر موصـل قرار دارد یکی از حاصلخیزترین سرزمین‌های عراق است. قسمت‌هایی از بخش میانی عراق نیز به سواد مشهور است.

وسـعت سرزمین عراق ۴۴۴۴۷۴ کیلومـتر مربـع است و ۱۵۰ / ۴۲۷ / ۲۲ نفر جمعیت دارد که پنجاه و دومین کشـور جهـان محسوب می‌شود. حدود ۶۰٪ این جمعیت را شیعیان، ۳۵٪ را اهل سنت و ۳٪ آن را مسیحیان تشکیل می‌دهند. نژاد مردم آن ۷۱٪ عرب، ۱۸٪ کرد، ۱٪ ایرانی و ۲/ ۱٪ ترک است. زبان رسمی، عربی و ۷۹٪ مردم با این زبان، ۱۶٪ به فارسی و ۲٪ نیز به ترکی سخن می گویند. البته زبان رسـمی در مناطق کرد نشـین، زبان کردی است. ۲۵٪ جمعیت عرب‌های عراقی اهل سـنت‌اند. اقلیت مسیحی هم عمدتاً در اطراف موصل ساکن هستند. تعداد کمی یهودی در بغداد، یزیدی در شمال عراق و صابئی در بصره پراکنده‌اند. (۴) ۵

۱- . سازمان جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی، گیتاشناسی کشورها، ۱۷۵۳.

۲- . همان جا

۳- . غلامحسین مصاحب، دایرۀ المعارف فارسی، ۲/ ۱۷۵۲.

۴- . گیتاشناسی کشورها، ۱۷۵۲- ۱۷۵۳.

ص: ۱۹

در تقسیم بندی اداری، امروزه عراق به سیزده لواء (استان) وسه بادیه (منطقه صحرایی) تقسیم می‌شود. شهرهای عمده آن عبارتند از: بغداد، موصل، بصره، کرکوک، کربلا، نجف، حلّه، ناصریه، سلیمانیه.

سرزمین عراق یا بین النهرین از دیرباز، یعنی حدود شش هزار سال قبل، تمدن‌های کهنی را در خود جا داده و آن را بارور کرده است. تمدن سومری و أکدی در جنوب و تمدن بابلی در میانه و آشوری در شمال، کهن‌ترین فرهنگ‌ها و تمدن‌های شناخته شده جهان هستند که در آن سرزمین به بارنشسته‌اند. (۱) ۶ نخستین حکومت ایرانی، یعنی ماد، موفق شد تمدن و دولت آشور را، که امپراتوری مقتدر و مبتنی بر میلیتاریستی و نظامی گری بود، منقرض و نابود کند و در نتیجه مرکز و شمال بین النهرین به قلمرو ایران ملحق شود. حکومت هخامنشی، با هدایت و اقتدار کورش، توانست تمدن دیرینه بابل و حکومت آن را به تسلیم وادارد و فرمان آزادی یهودیان بابل را صادر کند. در عصر هخامنشی، عراق به عنوان یکی از ساتراپ‌های (ایالات) ایران زیر سلطه آن درآمد. در زمان ساسانیان، در این سرزمین، که آن را حیره و «سورستان» نیز می‌نامیدند، حکومتی دست نشانده برقرار شد که ساکنان آن در جنگ‌های ایران و روم به جانب‌داری از ایرانیان برخاستند. (۲) ۷ به هنگام ظهور اسلام در جزیرهٔ العرب و گسترش آن به خارج از مرزها، فاتحان مسلمان سرزمین عراق را در عصر خلیفه دوم در پی جنگ‌های متعددی گشودند.

عرب‌های این سرزمین به اسلام رو آوردند و خود به عنوان غازی و مجاهد در نبردهای مسلمانان علیه حکومت ساسانی وارد عمل شدند. در عصر خلافت امام علی علیه السلام، کوفه پایتخت حکومت اسلامی شد و مرکز حکومت از حجاز به عراق انتقال یافت. در این پایتخت سه جنگ بزرگ جمل، صفین و نهروان به وقوع پیوست. پس از شهادت امام علی علیه السلام سرزمین عراق با حکومت سفیانی و مروانی، آبشخور حادثه‌های فراوانی شد.

بزرگ‌ترین رخداد در این مکان، واقعه طف و شهادت نواده رسول خدا صلی الله علیه و آله در کربلا بود.

۱- . برای اطلاع بیشتر بنگرید: ویل دورانت، مشرق زمین گاهواره تمدن، ۱/ ۲۵۹- ۳۰۰.

۲- . گیرشمن، ر. ایران از آغاز تا اسلام؛ حسن پیرنیا، تاریخ ایران باستان.

ص: ۲۰

پس از آن، قیام توابین که در پی‌ندامت از عدم حمایت به موقع از امام حسین علیه السلام پدید آمد، در آن به شکست انجامید و خون توبه‌کنندگان عراقی بر این سرزمین جاری شد.

حجاج، حاکم مقتدر عراق، تمامی جریان‌های مخالف و معارض با بنی امیه را سرکوب کرد و قیام مختار این سرزمین را با ریختن خون قاتلان امام حسین علیه السلام و یارانش تسلی داد.

او به دست مصعب بن زبیر کشته شد و مصعب نیز به دست عبدالملك مروان به قتل رسید. کوفه و عراق در آخرین سال‌های حکومت بنی امیه، دست‌خوش حادثه‌های سرنوشت سازی شد. قیام عباسیان در ایران روی داد و سرانجام با پیروزی عباسیان، و استقرار آنان در عراق، این سرزمین بر شام پیروز شد؛ آرزویی که ساکنان و اهالی عراق سال‌ها در انتظار آن بودند. مرکز خلافت اسلامی دوباره به عراق بازگشت و ابتدا کوفه، آنگاه هاشمیه و سپس بغداد و سامراء تا قرن هفتم به عنوان پایتخت انتخاب شد.

در زمان خلافت هارون و مأمون، بغداد و مرو پایتخت‌های خلافت اسلامی به شهرهای پر شکوه و با عظمت تبدیل شدند. عراق تمدنی درخشان را در قرن سوم در پیش رو داشت؛ تمدنی که در آن فرهنگ عظیم اسلامی بالنده و شکوفا شد و عراق جایگاه دیرینه تمدنی خود را بازیافت. در قرن هفتم، بغداد پایتخت عباسیان و تمام سرزمین عراق دست‌خوش تهاجم مغول‌ها شد و خلافت برای همیشه از عراق رخت بربست و هولاکو، ایلخان مغول، آخرین خلیفه عباسی را در بغداد به قتل رساند.

در قرن‌های هشتم و نهم تا دوازدهم هجری، با ظهور عثمانیان در ترکیه، عراق زیر سلطه آن دولت در آمد. عثمانیان به علت پای‌بندی شدید به مذهب اهل سنت و تعصب نسبت به آن، مشکلات فراوانی را برای زائران عتبات عالیات فراهم می‌آورد و با کشور هم‌جوار خود، ایران، رابطه تیره و خصم‌آمیزی داشت. سرانجام، در جنگ اول جهانی، پس از شکست متفقین، عثمانی همانند بیماری رو به احتضار تجزیه شد و سرزمین‌های زیر سلطه آن استقلال یافت و قسمتی نیز مستعمره دولت‌های اروپایی شد. با فروپاشی عثمانی، عراق زیر سلطه انگلیس قرار گرفت. پس از چندی، عراق در ۱۹۲۰ م شاهد خیزش جنبش‌های مردمی و استقلال‌طلبانه علیه انگلیس شد. قیام مردم این کشور به رهبری روحانیان شیعه، به ویژه آیهٔ اللّٰه آشتیانی، علیه انگلیس اهمیت ویژه‌ای در تاریخ

ص: ۲۱

مبارزاتی مردم عراق داشت. ملک فیصل پس از این قیام در ۱۹۲۴ م به پادشاهی رسید و سرانجام سازمان ملل در پی مبارزات مستمر مردمی، در ۱۹۴۷ م استقلال عراق را به رسمیت شناخت. با کودتای عبدالکریم قاسم علیه ملک فیصل دوم و کشته شدن آن پادشاه در ۱۹۵۸ م، در کشور عراق جمهوری اعلام شد و عبدالکریم قاسم به ریاست جمهوری رسید. وی در دوران حکومت خود با کمونیست‌های عراق درگیر شد و یک بار هم صدام حسین، که در آن زمان جوانی ۲۲ ساله بود، او را ترور کرد. اما این ترور ناکام ماند تا این که در ۱۹۶۳ م، عبدالکریم قاسم با کودتای عبدالسلام عارف کشته شد.

سه سال بعد، عبدالسلام در یک سانحه هوایی به قتل رسید و برادرش عبدالرحمان عارف به مسند حکومت تکیه زد. در ۱۹۶۸ م حسن البکر با کودتایی علیه عبدالرحمان عارف حکومت عراق را از طریق حزب بعث، به رهبری میشل عفلق، به دست گرفت. در ۱۹۷۴ م، با استعفای حسن البکر، صدام حسین رییس جمهور عراق شد. در ۱۹۷۵ م، قرارداد الجزایر در خصوص تعیین مرزهای آبی عراق با ایران بسته شد، که بر اساس آن قرارداد، خط القعر یا تالوگ در اروند رود خط مرزی آبی دو کشور تعیین گردید؛ با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، صدام با پاره کردن آن قرارداد، مرزهای ایران اسلامی را دست‌خوش تاخت و تاز خود ساخت و هشت سال جنگ تحمیلی علیه ایران، با پذیرش قطعنامه ۵۹۸ پایان یافت. عراق در سال ۱۹۹۱ م تهاجمی گسترده به همسایه عرب خود، کویت، انجام داد که به جنگ دوم خلیج فارس معروف است. با تهاجم نظامی امریکا در حمایت از کویت، عراق پس از چندی به ناچار آن سرزمین را تخلیه کرد و به مرزهای اصلی خود بازگشت. سرزمین عراق در اوایل سال ۱۳۸۲ ش. به اشغال مهاجمان ائتلافی یعنی امریکا و انگلیس درآمد. این کشورها به بهانه وجود سلاح‌های هسته‌ای در آن کشور و نیز نارضایتی مردم این سرزمین از رژیم دیکتاتوری صدام و تهدید منطقه از سوی او، به این کار مبادرت ورزیده‌اند. اکنون پس از سقوط رژیم بعث، یک دولت غیر نظامی دست نشانده با نام «دولت ائتلافی» امور حکومت را در دست دارد. با دستگیری صدام و بسیاری از دولتمردان حزب بعث، اینک عراق تحولات گسترده‌ای را در پیش رو دارد.

ص: ۲۲

در این نوشتار آثار و مکان‌های مقدس عراق که در اصطلاح از آن به «عتبات عالیات» یاد می‌شود، ارایه و بررسی خواهد شد. از لحاظ لغوی، «عتبات» جمع واژه «عتبه» است و به آستانه در گفته می‌شود؛ جایی که مماس با زمین قرار می‌گیرد.

آستانه در نخستین جایی است که زائر به هنگام ورود به حرم، برآن قدم می‌گذارد.

مجموعه عتبات شامل چهار منطقه است که در چهار فصل از آن سخن خواهیم گفت.

فصل اوّل: نجف اشرف شامل حرم امام علی علیه السلام، و سایر آثار آن.

فصل دوّم: کوفه، شامل مسجد کوفه و مقابر و مقام‌های صحابه و یاران امام علی علیه السلام.

فصل سوّم: کربلا، شامل حرم و مرقد امام حسین علیه السلام، شهیدان کربلا و نیز حرم حضرت ابوالفضل علیه السلام.

فصل پنجم: سامراء، شامل مرقد امام هادی علیه السلام و امام عسکری علیه السلام و سرداب غیبت.

فصل چهارم: کاظمین شامل مرقد امام کاظم علیه السلام و امام جواد علیه السلام. و نیز بغداد و مدائن

در پایان لازم است از مؤسسه فرهنگی نشر مشعر و معاونت محترم آموزش و تحقیقات حج که مقدمات چاپ این اثر را فراهم آوردند تشکر کنم و تلاش‌های خانم‌ها علیخانی، حق‌شنو، جمشیدی، ترک زبان، که بنده را در این کار یاری کردند و نیز آقای محمد رضا انصاری که این کار را از ابتدا تا انتها با دقت مطالعه و از نظرات خود حقیر را بهره‌مند ساختند و ویراستار محترم آقای جواد کامور بخشایش و حروف چینان تلاش گر را قدرشناسم و از حضرت ربوبی موفقیت و سلامتی همه دست‌اندرکاران چاپ این اثر را خواهانم.

اسفند ۱۳۸۲/ محرم الحرام ۱۴۲۵

اصغر قائدان

ص: ۲۳

ص: ۲۴

فصل اول: نجف اشرف

اشاره

ص: ۲۵

الف- موقعیت جغرافیایی نجف

نجف یکی از شهرهای زیارتی عراق است که در استانی به همین نام واقع شده و به سبب وجود مزار شریف نخستین پیشوای شیعیان جهان، کعبه آمال و آرزوهای بسیاری ازمشتاقان وارادتمندان اهل‌بیت است. این‌شهر با ۵۶۳۰۰۰ نفر جمعیت، در ۷۷ کیلومتری جنوب شرقی کربلا و ده کیلومتری جنوب کوفه قرار دارد. وجود شهر باستانی حیره در مجاورت آن، که تمدن درخشانی در تاریخ عراق دارد، از سابقه تاریخی این منطقه خبر می‌دهد. وادی السلام در شمال و دریای خشک شده نجف در مغرب و صحرایی متصل به بادیهٔ الشام که تا عربستان واردن و سوریه ادامه دارد در مغرب آن واقع شده است. (۱) ۸ این شهر را از آن رو نجف نامیده‌اند که نسبت به زمین‌های مجاور بلند، و به سبب آن که مستطیل شکل و یا دایره‌ای است، آب بر سطح آن جمع نمی‌شود. (۲) ۹ به گفته یاقوت حموی نجف ساحل دریای شور است که در قدیم به حیره متصل بود. (۳) ۱۰ ارتفاع نجف از دریا هفتاد متر است. در وجه تسمیه آن، در سخنی دیگر گفته‌اند:

۱- . عضدالملک، سفرنامه عضد الملک به عتبات عالیات ۱۵۳. آثار تاریخی این شهر هم‌چنان موجود است و در معرض بازدید جهان‌گردان قرار دارد.

۲- . یاقوت حموی، معجم البلدان، ۵/ ۲۷۱؛ ابن منظور، لسان العرب، ۹/ ۳۳۴.

۳- . یاقوت حموی، همان، ۷۳. منظور از بحر در این‌جا فرات است.

ص: ۲۶

در زمان طوفان نوح این‌جا مکانی مرتفع بود، سپس دریاچه‌ای پهناور در آن شکل گرفت که به «نی» اشتهار یافت. این دریاچه با گذشت زمان به تدریج خشک شد و به آن «نی جَفّ» گفتند؛ یعنی دریای نی خشک شد. (۱) ۱۱ این منطقه علاوه بر نجف، به نام‌های دیگری نیز شهرت دارد از جمله الغری یا غرّیان. غری به معنای زیبایی است و هر بنای نیکی را غری گویند. غریان کوفه از آن گرفته شده است. (۲) ۱۲ و نیز در وجه تسمیه آن گفته‌اند نام یک یا دو علامت یا بنای بلند بوده که قبل از اسلام در محل کنونی مسجد حنانه از دور دیده می‌شده است. به گفته یاقوت حموی، این دو علامت یابنا، مانند دو صومعه، در بیرون کوفه نزدیک قبر علی علیه السلام قرار داشت. (۳) ۱۳ لفظ غری یا غریین در شعر شاعران درباره نجف بسیار استفاده شده است.

کسانی را که در نجف اشرف ساکن و یا متولد شده‌اند، عمدتاً غروی گویند. از دیگر نام‌های این شهر در متون تاریخی می‌توان به حدالعذراء، (۴) ۱۴ حوار، جودی، (۵) ۱۵ وادی السلام، ظهر، ربوه، (۶) ۱۶ با نقیا و مشهد اشاره کرد. (۷) ۱۷ نجف، به لحاظ موقعیت جغرافیایی، در حقیقت مرز بین شهر و صحرا است. شهر آن کوفه و صحرا نیز شن زارهایی است که در اطراف، گرما و باد زیادی را برای آن به ارمغان می‌آورد و دمای شهر را در برخی زمان‌ها به پنجاه درجه می‌رساند. گرچه شهر نجف همواره به لحاظ آب در تنگنا و سختی بود؛ در بعضی زمان‌ها از جمله قرن هفتم از آب آن بیست‌هزار نخل آبیاری می‌شد. (۸) ۱۸ به گفته ابن جبیر، جهان‌گرد مشهور؛ نجف زمینی است سخت و گسترده و دل باز که

۱- . ابن بابویه، علل الشرایع، ۲۲.

۲- . ابن منظور، همان، ۱۵/ ۱۲۱.

۳- . یاقوت حموی، همان‌جا.

۴- . سرزمینی که نیکو و نشاط انگیز باشد.

۵- . چون گویند کشتی نوح بر آن نشسته است از آن رو جودی خوانده‌اند.

۶- . ربوه، نجف کوفه است (ابن منظور، همان ۹/ ۳۳۲)

۷- . شیخ باقر آل محبوبه، ماضی النجف وحاضرها، بیروت دارالاضواء، ۱۴۰۶ ق، ۱/ ۸.

۸- . یاقوت حموی، همان‌جا.

ص: ۲۷

چشم را از گستردگی و نیکی خود می‌نوازد. امروزه شـهر نجف، همانند کربلا از دو قسـمت شهر نو و کهنه تشکیل شده است. شهر قدیم یا کهنه به چهار محله تقسیم می‌شود:

۱- مشراق ۲- براق ۳- عماره ۴- حویش. شـهر جدید در حدود سه دهه اخیر ساخته شده و از لحاظ شهرسازی نسبتاً خوب و زیبا با خیابان‌ها و کوچه‌های وسیع و صاف و فضاهای سبز فراوان است.

ب- نجف در آینه تاریخ

نجف به دلیل همسایگی با شـهر باستانی حیره، در سرزمین صاحب تمدن و فرهنگ قرار گرفته است. حیره از هزاره اول قبل از میلاد مرکز تمـدن لخمی‌ها و آل منـذر بود و سابقه درخشانی در عرصه فرهنگ و تمـدن داشت. نجف نیز از قِبَل این هم جواری از نعمت فرهنگ و تمـدن و آبـادانی برخـوردار شـده است. عرب‌هـای سـاکن این شـهر در آن زمـان به مـذهب مسـیحیت گرایش داشـتند و کلیساهـای زیـادی از جمله دیر «مـارت مریم» را بنـا نهادنـد که تا عصـر اسـلام هم چنان باقی بود. (۱) ۱۹ بر اسـاس روایاتی، سابقه تـاریخی نجف به دوران طوفـان نوح برمی‌گردد که عـده‌ای آن را جـای به گـل نشسـتن کشتی نوح و محـل جـدا شـدن فرزنـدان او می‌داننـد و نام‌هـای طور وجودی را برای آن برگزیده‌انـد. (۲) ۲۰ در عصـر اسـلامی، نام نجف تنها به سـبب فتـح و گشایش ایران و عراق در متون تاریخی دیده می‌شود (۳) ۲۱ و تا زمان عباسی نام چندانی از آن به چشم نمی‌خورد. از دوران هارون الرشید، به سبب آشـکار شدن مرقد امام علی علیه السـلام، این شهر بسیاری را به سکونت پیرامون خود راغب کرد. (۴) ۲۲ علویان طبرستان از جمله محمد بن زید علوی ضمن ساختن بقعه و بنایی بر مرقد

۱- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۱۶.

۲- . ابن رسته، الاعلاق النفیسه، ۱۰۸.

۳- . طبری، تاریخ الطبری، ۳/ ۳۶۰؛ یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ۲/ ۱۴۴.

۴- . مصاحب، دایرهٔ المعارف فارسی، ۲/ ۳۰۱۱.

ص: ۲۸

امام علی علیه السلام دیواری نیز پیرامون شهر کشیدند تا امنیت در آنجا برقرار شود. (۱) ۲۳ نجف در عصر آل بویه رونق و شکوه فراوانی یافت. پادشاهان شیعی دیلمی در تعمیر و بازسازی مرقد و خدمات عمرانی در این شهر تلاش زیادی کردند. ابوالهیجاء عبداللّه بن حمدان، حاکم شیعی موصل، در ۲۸۳ ق دیوار پیرامون شهر را بازسازی کرد و درهایی برای آن قرار داد. (۲) ۲۴ شیخ طوسی در ابتدای قرن پنجم هجری، به نجف مهاجرت کرد و با تشکیل مجلس درس خود، آن شهر را به یکی از مرکزهای علمی و فرهنگی شیعی تبدیل کرد.

اگرچه یک سده بعد مرکزیت علمی آن به حلّه واگذار شد؛ اما این شهر در پایان قرن هفتم و ابتدای قرن هشتم هجری، یعنی دوران حکومت جلایریان وایلخانان مغول، دوباره از نظر وسعت و عمرانی و شکوفایی فرهنگی به اوج اعتلای خود رسید و ثروت فراوانی که این حکومت‌ها برای توسعه و بازسازی شهر و حرم مطهر اختصاص دادند در ساخت و تجهیز مدرسه‌ها، خانقاه‌ها، حفر کانال‌ها، نهرها، و چاه‌ها به کار گرفته شد. (۳) ۲۵ امیر فیروز و امیر احمد اول، از امیران هند در پایان قرن هشتم، موقوفه‌هایی را از دکن برای اداره حرم و بازسازی شهر اختصاص دادند.

سلطان اویس جلایری ضمن آباد کردن شهر، دیوار جدیدی پیرامون آن برافراشت (۴) ۲۶ و عطاملک جوینی، صاحب دیوان ایلخانان، در ۶۷۶ ق با حفر کانال‌هایی آب را به نجف برد. (۵) ۲۷ در عصر صفوی، شاه اسماعیل و شاه طهماسب، برای حل مشکل آب شهر نجف، که باعث از رونق افتادن آن شده بود، نهرهایی حفر کردند و آب فرات را به شهر منتقل ساختند. نهرشاه، که توسط اسماعیل حفر شد، از یادگارهای آن دوران است.

۱- . ابن اسفندیار، تاریخ طبرستان و رویان مازندران، ۱/ ۹۵.

۲- . مصاحب، همان جا.

۳- . سعید بابایی، سیمای نجف اشرف، ۳۲- ۳۵.

۴- . آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۲۲.

۵- . جعفر الخلیلی، موسوعة العتبات المقدسة، ۶/ ۱۴۸ به نقل از فرحة الغری، ۱۱۹.

ص: ۲۹

سلطان سلیمان قانونی، از پادشاهان سنی عثمانی، در آبادانی نجف تلاش فراوانی کرد. او و پادشاهان شیعی صفوی در یک رقابت گسترده به نجف رونق زیادی بخشیدند.

شاه عباس کوشید تا نجف مرکزیت علمی خود را بازیابد و حوزه علمیه آن رونق گیرد. او و حتی در مذاکره‌های خود با عثمانی‌ها می‌خواست نجف را به ایران ملحق کند ولی وزیر عثمانی در پاسخ او گفت: «سنگ‌های نجف در نظرش با هزار انسان برابر است». (۱) ۲۸ این مرکزیت با ورود ملااحمد اردبیلی، معروف به مقدس اردبیلی، و برپا شدن حوزه درس او رونق بیشتری یافت.

چندی بعد، در قرن دوازدهم هجری، با انتقال درس مرحوم بهبهانی به کربلا، حوزه نجف از رونق افتاد ولی در قرن سیزدهم هجری، به سبب وجود فقیهان و بزرگانی چون مرحوم کاشف الغطاء، بحر العلوم و شیخ مرتضی انصاری اهمیت علمی گذشته را بازیافت و حوزه علمیه آن رونقی بسزا گرفت. برای پیشگیری از حملات وهابیان در عصر قاجار، نظام الدوله اصفهانی، وزیر فتحعلی شاه، از ۱۲۱۷ تا ۱۲۵۷ ق دیواری محکم پیرامون شهر ساخت. در ۱۳۵۰ ق این دیوار برداشته شد (۲) ۲۹ و به جای آن مدرسه و بیمارستان احداث گردید و مردم نیز خانه‌هایی در جوار آن ساختند. در دوران انقلاب مشروطه ایران، مجتهدهای مقیم نجف از جمله آخوند ملاـ محمد کاظم خراسانی و آیت اللّه نایینی، رهبری فکری و مذهبی مشروطه را در دست گرفته به هدایت و حمایت از آن پرداختند.

حوزه علمیه نجف از آن هنگام تا عصر حاضر به رغم فرازها و فرودها، هم چنان، به عنوان یکی از مراکز علمی جهان تشیع مطرح و منشأ اثر است.

ج- فضایل و جایگاه

برای شهر مقدس نجف فضایل فراوانی نقل کرده‌اند:

۱- از امام امیر المؤمنین علیه السلام نقل است: «اول مکانی که در آن خدا را عبادت کرده‌اند

۱- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۲۸- ۲۹.

۲- . حسین الجلالی، مزارات اهل البیت علیهم السلام، ۴۸.

ص: ۳۰

پشت کوفه (نجف) است زیرا در آن جا ملائکه به فرمان خداوند آدم را سجده کردند». (۱) ۳۰ ۲- گویند حضرت ابراهیم علیه السلام در این شهر ساکن شد و با اقامت او برکت و رحمت بر این سرزمین نازل گردید.

۳- از امام صادق علیه السلام نقل شده است: «هفتاد هزار شهید از این سرزمین بدون حساب محشور می‌شوند». امام علی علیه السلام نیز این حدیث را به نقل از پیامبر روایت کرده است.

۴- امام صادق علیه السلام نقل کرده است که «علی علیه السلام کوفه را مقدس و حرم اعلام کرد همان گونه که حضرت ابراهیم بیت اللّه الحرام و پیامبر که مدینه را حرم قرار داد». (۲) ۳۱ ۵- از امام صادق علیه السلام نقل است: «ما شما را به پشت کوفه سفارش می‌کنیم، در آن جا قبری است که هر بیماری به آن جا رود خداوند او را شفا می‌دهد».

۶- از امام صادق علیه السلام روایت است: «بخش شرقی (سمت راست) کوفه، باغی است از باغ‌های بهشت».

۷- از امیرالمؤمنین علیه السلام نقل است: «اگر پرده از روی شما بردارند ارواح مؤمنین را می‌بینید که در این صحرا (صحرای نجف) دسته دسته نشسته‌اند و به زیارت یک‌دیگر رفته و با هم سخن می‌گویند، روح هر مؤمنی در این جا و روح هر کافری در برهوت است». (۳) ۳۲

د- تاریخچه و بنای مرقد و بارگاه مطهر امام علی علیه السلام

هنگامی که امام علی علیه السلام به شهادت رسید، براساس وصیت ایشان، فرزندانش او را شبانه به خاک سپردند.

فرزندان امام چند نقطه را برای دفن آن حضرت مهیا کردند تا مکان قبر مخفی بماند و خوارج و یاران معاویه امکان جسارت به مرقد و قبر مطهر را نیابند. از مکان قبر آن امام

۱- . مجلسی، بحار الانوار، ۱۰۰/ ۲۳۲.

۲- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۱۴؛ به نقل از فرحهٔ الغری، ۹.

۳- . مجلسی، همان، ۱۰۰/ ۲۳۵.

ص: ۳۱

همام تنها فرزندان، نواده‌ها و یاران خاص ایشان باخبر بودند. تا این که امام صادق علیه السلام، در زمان منصور عباسی، به سال ۱۳۵ ق برای نخستین بار مکان قبر را نمایان کرد. (۱) ۳۳ براساس روایتی، منصور عباسی به امام صادق علیه السلام گفت: «ابومسلم از تو درخواست کرده‌است تا تربت و مزار علی علیه السلام را، اگر می‌دانی کجاست، آشکار سازی». امام صادق علیه السلام فرمود: «در نامه‌ای از امام علی علیه السلام آمده است که مکان دفن او در دوران عبداللّه ابن جعفر هاشمی (منصور) آشکار خواهد شد» و منصور از این سخن شاد گشت. (۲) ۳۴ آن حضرت مبلغی را به صفوان الجمال، یکی از یارانش، سپرد و او با آن پول قبر مطهر را برای نخستین بار آشکار کرد. خبر این واقعه به منصور رسید. در آن هنگام او در رصافه بود و با شنیدن این خبر گفت: «او (امام صادق علیه السلام) راستگو و صادق است. از آن پس ان‌شاءاللّه مؤمنین از آن مکان زیارت می‌کنند». (۳) ۳۵ مکانی که قبر آن حضرت در آن آشکار شد در منطقه‌ای معروف به «الغری» بود. قبر شریف در میان سه کوه قرار داشت؛ یکی به نام جبل الدیک در شمال، دیگری جبل النور در جنوب شرقی و سومی جبل شرف شاه، که بعدها به این نام معروف شد، در جنوب غربی. امروزه این کوه‌ها به همین نام مشهورند. (۴) ۳۶ به گفته یعقوبی وقتی امام علی علیه السلام از دنیا رفت، امام حسن او را غسل داد و بر او نماز گزارد و در مکانی که به آن غری گفته می‌شد، دفن کرد. (۵) ۳۷ از امام صادق علیه السلام در مورد محل دفن آن حضرت سؤال کردند. ایشان فرمود: «امام حسن علیه السلام ایشان را در اطراف کوفه و نزدیک نجف، جایی که از سمت چپ به الغری و از سمت راست به حیره محدود می‌شد، بین ذکوات (۶) ۳۸ و بیض به خاک سپردند». امام صادق علیه السلام ضمن بیان این موقعیت، اشاره می‌کند که سیل این قبر را ویران کرده است. متون تاریخی بر وجود قبر امام علی علیه السلام در همین

۱- . شیخ مفید، الارشاد، ۱۳.

۲- . جعفر الخلیلی، همان ۶/ ۷۰ به نقل از ابن شهر آشوب، المناقب.

۳- . پیشین، همان جا؛ موسوی الزنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۵۶- ۵۷.

۴- . جعفر الخلیلی، همان، ۶/ ۴۷ به نقل از روضة الواعظین، ۱/ ۱۱۸.

۵- . یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ۲/ ۲۱۲.

۶- . ذکوات به معنای آتش گداخته و منظور ریگستان گرم آن منطقه است.

ص: ۳۲

مکـان فعلی اتفـاق نظر دارنـد و از آن بـا نام «الغری» یاد کردهانـد. (۱) ۳۹ از امـام حسن و حسـین علیهما السـلام نقل شـده است که پدرشان فرمود: «وقتی من شهید شدم، مرا در محلی معروف به الغری دفن کنید». الغری، چنان که در صفحه‌های پیشین ذکر شد، نام دیگر نجف است.

برخی از مورخان از این مکان با عنوان «پشت کوفه» یاد کرده‌اند و گفته‌اند: «قبر امام علی علیه السلام در پشت کوفه قرار دارد؛ یعنی همان جایی که اکنون زیارت‌گاه اوست». (۲) ۴۰ از امام باقر علیه السلام نیز نقل شده است که امام علی علیه السلام در ناحیه غریین یا الغری دفن شـده است. (۳) ۴۱ برخی نیز از این مکـان بـا عنوان «نجف» یا «نزدیک نجف» یاد کرده‌انـد. یاقوت حموی می‌گویـد: «نجـف در نزدیکی قـبر امیر المؤمنین علی علیه السـلام قرار گرفته است». (۴) ۴۲ بدیهی است شـهر نجف با توسعه‌ای که یافت، قبر مطهر را در درون خود جـای داد. در هر حـال، مکان قبر امام علی علیه السـلام، یعنی جایی که اکنون زیارت گاه اوست و به نام‌های مختلف در متون تاریخی یاد شده، مکان حقیقی و مسلّم دفن آن امام همام است.

نخستین بقعه و بنایی که برفراز قبر امام علی علیه السـلام استـوار شد در دوران خلافت هارون الرشید به سال ۱۶۵ هجری بود. او، که به زیارت مرقد آن امام مشـرف شد و معجزه‌هایی از این مکان دید، (۵) ۴۳ ضریحی از سنگ سفید برای قبر ساخت و بنایی از آجر سفیـد و گنبـدی از گـل سـرخ بر فراز آن اسـتوار کرد و دیواری بـا چهـار درب در جوار آن بنا نهاد. از آن به بعـد، در اطراف مرقد خانه‌هایی ساخته شـد. نجف توسـعه پیـدا کرد و شـیعیان و علویان دسـته دسته در جوار آن ساکن شدند. (۶) ۴۴ متوکل عباسـی، به سبب عنـادی که با اهل بیت داشت، قبر امام علی علیه السـلام را چون قبر امام حسن علیه السـلام ویران کرد. چنـدی بعـد، محمـد بن زید از پادشاهان شیعی طبرستان، معروف

۱- . ابن ابی الحدیـد، شـرح نهـج البلاغه، ۱/ ۳۶۴؛ زبیـدی، تاج العروس؛ ابن صـباغ مالکی، الفصول المهمه فی‌معرفـهٔ احوال الائمه، ۱۳۸.

۲- . اصطخری، المسالک و الممالک، ۸۳؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۳/ ۱۵۱.

۳- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۲۰.

۴- . یاقوت حموی، همان، ۵/ ۲۷۱.

۵- . شیخ مفید، همان، ۱۹.

۶- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۲۱- ۲۲.

ص: ۳۳

به داعی، در ۲۸۷ ق عمارتی با شکوه بر مرقد مطهر بنا کرد که صحن آن هفتاد حجره و طاق داشت. (۱) ۴۵ امام علی علیه السلام زمین مابین حیره و خورنق تا کوفه را به چهل هزار درهم از دهقان‌ها خرید. وقتی در مورد این کار از او سؤال کردند فرمود: «از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم که از پشت کوفه هفتاد هزار نفر بدون حساب محشور می‌شوند. خواستم که آن‌ها از ملك و زمین من برانگیخته شوند.» (۲) ۴۶ این مطلب از قول ابراهیم علیه السلام نیز نقل شده است. (۳) ۴۷ ابو الهیجاء عبداله بن حمدان، حاکم شیعی موصل، در ۲۸۳ ق گنبد بزرگ و باعظمتی برفراز قبر ساخت و حرم را فرش کرد. (۴) ۴۸ در زمان المطیع لِلّه عباسی، یکی از نقیبان سادات علوی به نام عمر بن یحیی، به سال ۳۵۰ ق برای آن حرم گنبد و قبه‌ای کوچك ساخت. سپس داعی صغیر، از علویان طبرستان، عمارت دیگری بر آن استوار کرد. در عصر پادشاهان شیعی آل بویه، مرقد مطهر امام علی علیه السلام چون سایر مرقد و مزارها در عراق، توسط عضدالدوله بازسازی و توسعه یافت و عظیم ترین بنا بر آن استوار شد. (۵) ۴۹ او در ۳۶۳ ق مدت یك سال در نجف ساکن شد و شخصاً بر این توسعه و بنای باشکوه نظارت کرد و ثروت فراوانی به مجاوران قبر و سادات بخشید. (۶) ۵۰ بنای عضدالدوله تا ۷۵۵ ق باقی بود و در آن سال بر اثر آتش سوزی چوب‌های نفیس و زیبای آن به سرعت شعله‌ور شد و آتش را به دیگر جاها منتقل کرد. گفته‌اند دو قرآن، که به خط مبارك آن حضرت در داخل حرم نگه‌داری می‌شد، در آتش سوخت. پس از آن حادثه، کار بازسازی حرم را ایلخانان مغول و دست نشانده‌های آن‌ها از جمله سلطان اویس جلایری

۱- . ابن اسفندیار، تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، ۱/ ۹۵.

۲- . جعفر الخلیلی، همان، ۰۶/ ۱۸ به نقل از فرحة الغری، ۱۸- ۱۹؛ مجلسی، همان، ج ۲۲/ ۳۶.

۳- . یاقوت حموی، همان، ۲/ ۵۰.

۴- . محمدعلی میلانی، راهنمای عتبات عالیات عراق، ۲۹.

۵- . آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۴۴؛ دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۶۷- ۶۸.

۶- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۷۰.

ص: ۳۴

در ۷۶۰ ق به خوبی به انجام رساندند. (۱) ۵۱ شاه اسماعیل پس از سلطه بر بغداد، به زیارت عتبات و مرقد امام علی علیه السلام در نجف رفت و کارهایی برای آبادانی شهر انجام داد. در دوران صفوی، بازسازی و توسعه حرم با شدت بیشتری دنبال شد. شاه عباس صفوی ضمن زیارت آن مرقد در ۱۰۳۳ ق، دستورهایی برای تعمیر حرم، گنبد و صحن صادر کرد. رواق‌ها را با فرش‌های گران بها پوشانـد و لقب خود، کلب آستان علی، را بر این فرش‌ها حک کرد. (۲) ۵۲ برای استراحت زائران، مکـانی ساخت که آن را خیابان می‌خواندند. (۳) ۵۳ هم چنین دستور داد آب فرات را به نجف بکشانند.

شاه صفی، نوه شاه عباس صفوی، وزیر خود میرزا تقی مازندرانی را امر کرد تا قسمتی از اطراف صحن و حرم را توسعه دهد. این کار در ۱۰۴۷ ق انجام شد. (۴) ۵۴ بنـای فعلی با انـدکی تغییر، یادگار آن دوران است. شاه عباس دوم نیز این بنا را تکمیل کرد (۵) ۵۵ و عملیات اجرای آن سه سال طول کشید. برای تزیین حرم از سنگ معدن‌های اطراف نجف، که بسیار شفاف و زیبا بود، استفاده (۶) ۵۶ و مقبره آن حضرت با کاشی تزیین شد. برخی گفته‌اند معماری آن را شیخ بهایی انجام داده است. (۷) ۵۷ نادرشاه افشار در ۱۱۵۶ ق دستور داد کاشی‌های گنبد و گل دسته‌ها را بردارند و به جای آن از خشت‌های طلایی استفاده کنند. که تاریخ طلا کاری آن برروی گنبـد ثبت شـد. وی ثروت زیادی برای تعمیرات آستان مقـدس وقف کرد. (۸) ۵۸ او هـم چنین در تزیین حرم و کاشـی کاری صحن کوشش بسیاری کرد. ایوان العلماء از آثار

۱- . پیشین، ۱/ ۶۹- ۷۰.

۲- . میلانی، همان، ۳۱؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۰.

۳- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۴۶.

۴- . جلالی الحسینی، مزارات اهل البیت، ۴۸.

۵- . میلانی، همان جا.

۶- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۴۹.

۷- . حسن الامین، اعیان الشیعهٔ، ۱/ ۵۳۴.

۸- . بابایی، سیمای نجف اشرف، ۷۵؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۰.

ص: ۳۵

زمان اوست. (۱) ۵۹ در دوره قاجار نیز اقدام‌هایی برای توسعه و بازسازی حرم انجام شد. آقا محمد خان قاجار در ۱۲۱۱ ق ضریحی از نقره به آستان تقدیم کرد. فتحعلی شاه در ۱۲۳۶ ق تعمیراتی انجام داد و در ۱۲۶۲ ق وزیر محمد شاه ضریحی دیگر از نقره روی قبر نصب کرد. (۲) ۶۰ در ۱۳۷۰ ق سید احمد مصطفوی کاشی‌های حرم را بازسازی کرد. او شیشه‌های رنگی حرم را، که در ۱۲۴۰ ق زمان نادر در حرم کار گذاشته شده و روی آن‌ها با آیه‌هایی از قرآن مزین بود، از جا کند و شیشه‌های بسیار زیبایی به جای آن نصب کرد. سنگ‌های حرم و دیوارها را برداشت و سنگ‌های گران قیمت جای آن گذاشت. (۳) ۶۱ در سال‌های اخیر هزینه فراوانی برای بازسازی، نوسازی، آینه کاری و طلا- کاری حرم مطهر از سوی نیکوکاران و ثروتمندان شیعه صرف شده است. (تصویر شماره ۱)

۵- آثار و اماکن حرم مطهر

۱- صندوق و ضریح

نخستین صندوقی که روی قبر مبارک امام علی علیه السلام قرار گرفت، کار داوود بن علی، از بزرگان عباسی، در نیمه اول قرن دوم هجری بود. (۴) ۶۲ بعدها شاه اسماعیل صفوی صندوقی از ساج خاتم کاری شده و نفیس جای آن نصب کرد که با گذشت زمان تغییراتی بر آن انجام شد و ضمن تزیین، تاریخ آن نیز ثبت گردید. در اطراف صندوق، سورهٔ الدهر و حدیث‌هایی در شأن امام علی علیه السلام به خط محمد بن علاء الدین محمد حسین با تاریخ ۱۱۹۸ ق نوشته شد. (۵) ۶۳ در ابتدای عصر قاجار،

۱- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۸۰.

۲- . بابایی، همان، ۱۳۷.

۳- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۷۰- ۷۳؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۱.

۴- . خلیلی، موسوعهٔ العتبات المقدسه، قسم النجف، ۲۰.

۵- . بابایی، همان، ۱۲۸.

ص: ۳۶

صندوق بسیار زیبا و نفیس از جنس ساج روی قبر استقرار یافت. این صندوق از کارهای زیبای عبدالرحیم شیرازی جد چهارم صنیع خاتم است که در هفت ماه در ۰۰۰/ ۳۵۰ سانتی متر به همت محمد جعفر زند برادر کریم خان زند ساخته شده است. (۱) ۶۴ اطراف صندوق کتیبه‌ای زیبا و مزین به آیه‌های قرآن تعبیه شده بود و ناصر الدین شاه نیز جعبه‌ای از الماس و برلیان روی آن قرار داد. (۲) ۶۵ صندوق کنونی از ساج خاتم کاری شده بسیار نفیس دوره صفوی است. در اطراف آن سوره الدهر و بعضی احادیث از امام علی علیه السلام با خط محمد بن علاء الدین به تاریخ ۱۱۹۸ ق ثبت شده است. روی صندوق قبر همواره با پوشش‌های اهدایی پادشاهان پوشانده می‌شود. عضدالدوله دیلمی پوششی زیبا روی قبر قرار داد که با گلابتون بافته و تزیین شده بود. این پوشش تا دوره قاجار همچنان روی قبر قرار داشت زیرا ناصرالدین شاه، که در اواخر قرن سیزدهم هجری به زیارت حرم رفته، از آن پوشش سخن می گوید و می‌افزاید: «هشت صد سال است که به خوبی روی قبر مطهر بدون هیچ عیبی قرار دارد.» (۳) ۶۶ اما نخستین ضریحی که برفراز صندوق ساخته شد، در ۱۷۵ ق توسط هارون الرشید و از جنس سنگ سفید بود. (۴) ۶۷ این ضریح در عصر عضد الدوله دیلمی بازسازی شد.

بعدها، عباسیان ضریحی از جنس فولاد روی مرقد ساختند و سپس پادشاهان صفوی آن را با یک ضریح نقره‌ای عوض کردند. برچهار گوشه این ضریح، چهار قبه مرصع از سوی سلطان حسین صفوی پیشکش شد. زینب بیگم، دختر شاه طهماسب، نیز قندیلی زیبا برای روشنایی داخل آن هدیه کرد. (۵) ۶۸ آقا محمد خان قاجار در ۱۲۱۱ ق ضریحی از نقره ساخت و جای گزین ضریح قبلی

۱- . عماد الدین اصفهانی، تاریخ و جغرافیای کربلای معلی، ۱۱۷.

۲- . ناصر الدین شاه، سفرنامه عتبات، ۱۲۵؛ میلانی، عتبات عالیات عراق، ۳۵.

۳- . ناصرالدین شاه، همان، ۱۲۹.

۴- . آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۲۲.

۵- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۳۵؛ دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۷۱.

ص: ۳۷

کرد. (۱) ۶۹ در ۱۲۶۲ ق ضریح دیگری به دستور عباس قلی خان، وزیر محمد شاه قاجار، ساخته شد و به جای آن نصب گردید. (۲) ۷۰ در ۱۲۹۸ ق سومین ضریح، که ساخته آقا سید محمد مشیر شیرازی بود، جای‌گزین ضریح قبلی شد. (۳) ۷۱ و سرانجام آخرین ضریحی را که اکنون بر مزار آن امام بزرگوار نصب است، سیف الدین طاهر رهبر اسماعیلیان هند ساخت. بیش از ده هزار مثقال طلای خالص و دومیلیون مثقال نقره در آن به کار رفته و اطراف آن با آیه‌های قرآن و احادیث امامان تزیین شده است. (۴) ۷۲ گفته می‌شود در داخل ضریح مطهر علاوه بر امام علی علیه السلام حضرت آدم علیه السلام و نوح علیه السلام نیز دفن هستند. (۵) ۷۳ باتوجه به وصیت حضرت علی علیه السلام، این سخن به واقعیت نزدیک می‌شود؛ آن حضرت سفارش کردند: «وقتی من از دنیا رفتم مرا در پشت کوفه در قبر برادرانم هود و صالح دفن کنید.»

روضه مطهر مکانی است که ضریح و قبر در داخل آن قرار دارد. (۶) ۷۴ این روضه به شکل مربع است و سیزده متر طول دارد که اکنون با سنگ‌های زیبای مرمر پوشانده شده است. دیوارهای روضه نیز دو متر ارتفاع دارد که نیمی از آن با سنگ های مرمر تزیین شده و نیمی دیگر به صورتی زیبا آینه و کاشی کاری شده است.

روضه مطهر شش در دارد:

۱- وسط ایوان طلا- دری قرار دارد که در ۱۲۱۹ ق کار گذاشته شد. این در را حاج محمد حسین خان اصفهانی صدر اعظم به آستان مقدس هدیه کرده بود. مدتی بعد درِ دیگری جای آن نصب شد که از جنس طلا و مزین به سنگ‌های گران قیمت و بسیار زیبا

۱- . اعتمادالسلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۳/ ۶۳؛ سیف‌الدوله، سفرنامه سیف‌الدوله به مکه، ۲۴۳.

۲- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۷۳.

۳- . میلانی، همان، ۳۴.

۴- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۷۳.

۵- . ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات ۱۹۵۲؛ آل محبوبه، همان، ۱/ ۹۸.

۶- . مجلسی، همان، ۲۲/ ۳۸؛ برخی از روایات نیز حاکی است که سر مبارک حضرت امام حسین علیه السلام را امام‌سجاد علیه السلام در کنار قبر مطهر امام علی علیه السلام به خاک سپرد. لذا زیارت امام حسین علیه السلام در این مکان سفارش شده است.

ص: ۳۸

است. روی آن حدیثی با این عنوان چشم را روشنی می‌بخشد: «علی مع الحق والحق مع علی، ولن یفترقا حتی یردا علی الحوض».

۲- دری داخل رواق سمت راست در ۱۲۸۳ ق، زمان سلطان عبدالعزیز، نصب شده است. هزینه این در را حاج علی خان، از نیکوکاران ایرانی، تأمین کرد. این درب در سمت راست زائرانی که داخل حرم می‌شوند قرار دارد.

۳- داخل رواق سمت چپ دری قرار دارد که به سال ۱۲۸۷ ق، هم زمان با زیارت ناصر الدین شاه، نصب شده است. در ۱۳۷۶ ق دو درب یاد شده جای خود را به درهای جدید داد که از لحاظ زیبایی و استحکام بسیار بهتر بودند. این درها با تلاش و پی گیری حجهٔ الاسلام سید محمد کلانتر و باهزینه یکی از نیکوکاران ایرانی به نام مرحوم حاج محمد تقی اتفاق تهرانی ساخته شد. بر بالای سر در آن درها عبارت‌هایی به این شرح حک شده است: «قال رسول اللّٰه صلی الله علیه و آله: انا مدینهٔ العلم وعلی بابها، الحق مع علی وعلی مع الحق، علی قسیم الجنهٔ و النار، حبه جنهٔ، وصی المصطفی حقا، علی، امام الانس والجنه».

۴ و ۵- دو درب هم در بالا سر امام، سمت غرب حرم، قرار دارد که به سال ۱۳۱۶ ق نصب شده جنس‌اش نقره است و آن را دختر امین الدوله و همسر محمد علی شاه به آستان اهدا کرده است. درب دیگر در ۱۳۱۵ ق نصب شده و واقف آن حاج غلام علی مسقطی است.

۶- دری روبه روی درب پیشین صحن مطهر است که با طلا- تزیین و به سال ۱۳۴۱ ق در رواق مطهر نصب شده است. (۱) ۷۵

(تصویر شماره ۲)

۲- رواق‌ها و درهای آن

حرم رواقی دارد که صحن را به روضه وصل می‌کند. این رواق با کاشی‌های آبی مزین شده و در آن آینه و شیشه‌کاری زیبایی انجام گرفته است. قسمت شرقی رواق اولین بار در ۱۲۸۵ ق شیشه کاری شد و هزینه آن را حاج حمزه ترکی خویی، از تاجران نیکوکار نجف، تأمین کرد. ناصر الدین شاه در سفر خود حاج حمزه

۱- . جعفر خلیلی، آشنایی با عتبات مقدسه و زندگانی چهارده معصوم، ۶۰.

ص: ۳۹

را به هنگـام انجـام این عمـل خیر دیـده به او نشان و خلعت داده است تا کار را به اتمام برسانـد. (۱) ۷۶ این رواق از طریـق دری به دیوار صحن وصل است. (۲) ۷۷ تمامی کف حرم سنگ فرش است که از معدن‌های نجف به دست آمده و از جنس مرغوب است. (۳) ۷۸ این رواق در ۱۳۰۷ ق بازسازی شد و در ۱۳۶۹ ق شیشه‌ها و سنگ های قبلی آن را کندند و شیشه‌ها و سنگ های جدیدی به دیوار آن نصب کردند. (۴) ۷۹ ۱- ۲- درهای رواق‌ها

سمت رواق‌هـا درهـایی تعبیه شـده که زائران مرقـد شـریف را به درون صـحن می‌رسانـد. داخـل ایوان طلا، دری قرار داشت که در ۱۲۱۹ ق، ابتدای عصـر قاجار، ساخته شده بود. این درب در ۱۳۷۳ ق به سـرمایه سه تن از نیکوکاران تهرانی و با هزینه‌ای معادل نیم میلیون تومان عوض شد. ساخت درب جدید، که مزین به آیه‌های قرآن، حدیث و شـعرهای زیبا است، سه سال به طول انجامید. این در با روکشی از طلا تزیین شده و هنوز در مقابل باب الطوسی صحن قرار دارد.

دو درِ دیگر؛ یکی سـمت راست حرم، که در ۱۲۸۳ ق به هزینه لطف علی خان زنـد، از پادشاهان زنـدیه، ساخته و نصب شده بود و درِ دیگری در سمت چپ حرم، که در ۱۲۸۷ ق باحضور ناصر الدین شاه نصب گردید. این دو، در ۱۳۷۶ ق جای خود را به درهای ساخته شده از طلای ناب داد که در آن نهایت ذوق و هنر به کار رفته بود. آیه، حدیث و شعر فارسی زینت بخش این درها است.

اما دو درب دیگری رواق‌ها را به روضه مبارک متصل می کنـد؛ یکی سـمت شـمال قرار دارد که به سال ۱۳۱۶ ق که نصب و هزینه آن از سوی دختر امین الدوله، صدراعظم ناصری، تأمین شد و درب دیگر به سال ۱۳۱۸ ق سمت جنوب نصب شد. این دو

۱- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۲۵.

۲- . ادیب الملك، همان، ۱۹۶.

۳- . سیف الدوله، همان، ۲۴۲.

۴- . آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۸۳.

ص: ۴۰

در با پوششی از نقره ساخته شده است.

درب ششم از نقره بود که در ۱۳۴۱ ق با درب طلا عوض شـد. به لحاظ وزن و ارزش مادی، این در از سایر درهای حرم با ارزش‌تر است. هزینه سـاخت آن ۱۲۰۰ لیره طلاـ بود که آن را مـادر رییس آل فتله حـاج عبـد الوهـاب وقف حرم کرد. این در به باب المراد معروف است. (۱) ۸۰

۳- ذخایر و نفایس حرم

از دیربـاز، همواره پادشاهـان و بزرگـان هـدیه‌هایی را به رسم یـاد بود و گرامی داشت مقام آن امام همام به حرم تقـدیم و پیشـکش می‌کردنـد که بسیاری از آن‌هـا در داخـل ضـریح، حرم و یـا خزانه نگه‌داری می‌شـد. تـا عصـر قاجار، در داخل ضـریح و خارج آن قندیل‌های طلا و نقره و شـمع‌دان‌های زیبا، کار روشـنایی را انجام می‌داد و تعداد قندیل‌های بزرگ به هجده عدد می‌رسـید. (۲) ۸۱ یـک جفت شـمع دان طلایی بزرگ وقف سـلطان عبـد المجیـد عثمانی، در حرم مطهر نصب بود و یک جفت شـمع دان کوچک و گران‌بهایی را نیز ناصرالدین شاه به حرم هدیه کرده بود. (۳) ۸۲ یکی از قندیل ها هم هدیه علی مراد خان زند بود.

در داخـل خزانه جواهر و اشـیای طلایی و نقره‌ای فراوانی از پادشاهان مختلف نگه‌داری می‌شـد که ناصـرالدین شاه یک جعبه آن را دیده و آن را از جواهر اهدایی نادرشاه می‌داند که از هند آورده بود. در داخل ضـریح نیز شمشـیر جهانگشا، نشان شـمایل امام علی علیـه السـلام، تربت‌هـای مخصـوص سیدالشـهداء و حضـرت ابوالفضـل نگه‌داری می‌شـد. (۴) ۸۳ و یـک تـاج از پادشاهـان هنـد با یاقوت‌های گران بها در سـمت بالای سـر آن حضرت آویخته بود. (۵) ۸۴ بسـیاری از این ذخـایر در تهاجم وهابی‌ها به کربلا غارت شده است.

۱- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۷۷- ۸۲.

۲- . عضدالملک، همان، ۱۵۴.

۳- . سیف الدوله، همان، ۲۴۳.

۴- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۳۰.

۵- . ادیب الملک، از حریم تا حرم، ۵۰.

ص: ۴۱

۴- گنبد و مناره‌ها

برای نخستین بار در دوره علویان طبرستان، گنبدی برفراز بقعه و مزار امام علی علیه السلام برپا شد. محمد بن زید علوی، ملقب به داعی صغیر، به سال ۲۷۰ ق گنبدی از گچ سفید برفراز ضریح قرار داد.

ابوالهیجاء عبد اللّه بن حمدان، در ۲۹۲ ق گنبد عظیم و مرتفعی ساخت (۱) ۸۵ و حصاری پیرامون آن برافراشت. در دوران صفویه، شاه طهماسب آن گنبد گچی را کاشی کاری کرد و حرم مطهر را گسترش داد. (۲) ۸۶ گنبد کاشی کاری شده تا عصر نادری، هم چنان پابرجا بود. نادر شاه، که در ۱۱۵۶ ق به زیارت مرقد مطهر آمده بود، دستور داد کاشی‌های کهنه گنبد را بکنند و آن ها را تذهیب کنند. او ثروت فراوانی برای طلاکاری گنبد صرف کرد (۳) ۸۷ و هدیه‌های نفیسی به خزانه حرم تقدیم نمود. (۴) ۸۸ بربالای گنبد کتیبه‌ای قرار دارد که بانی آن را معرفی می‌کند: «شکر و سپاس خدا را که این گنبد منور و روضه مطهر اعظم السلاطین به دستور و تأیید پادشاه مقتدر سلطان نادرشاه که خداوند سلطنتش را برقرار و عدالت و احسانش را افزون نماید در سال ۱۱۵۶ تذهیب شد». (۵) ۸۹ هم چنین چند بیت شعر از شاعر معاصر نادرشاه، سید حسین بن میر رشید التقوی هندی حائری (ف ۱۱۷۰ ق)، روی گنبد نوشته شده که مطلع آن چنین است:

اطلع الشمس قد راق التوافراام نار الکلیم بدت من جانب الطور

این تذهیب و طلاکاری، که از مشهورترین آثار تاریخی است، توسط دویست

۱- . جعفر خلیلی، همان، ۵۶؛ لسترنج، جغرافیای سرزمین‌های خلافت شرقی، ۸۴.

۲- . ژان اوتر، سفرنامه ژان اوتر، ترجمه علی اقبالی، تهران، جاویدان، ۱۳۶۳، ص ۶۶.

۳- . اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۲/ ۲۸۸.

۴- . زنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۶۲.

۵- . آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۶۵؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۱.

ص: ۴۲

صنعت گر ماهر انجام شـده است. (۱) ۹۰ داخل گنبد با کاشـی معرق تزیین شده است. کاشـی آن از بهترین و ممتازترین نوع است. (۲) ۹۱ ارتفاع گنبد تا نوک قوس ۳۵، محیط آن پنجاه و قطر آن حدود شانزده متر است و تعداد سیزده هزار آجر طلا در آن به کار رفته است. در بالا ـترین قسـمت آن سوره (فتـح) «انـا فتحنـا لـک فتحاً مبینا»، به خط محمـد علی اصـفهانی، و پس از آن سوره جمعه نگاشـته شده است. در قسمت میانی گنبد سوره «عم یتساءلون» و تعدادی از شعرهای ابن ابی الحدید و در قسمت انتهایی سوره «هل اتی» با تاریخ ۱۱۲۱ ش ثبت شده است. (۳) ۹۲ این گنبد دارای دوازده پنجره است که با کاشی‌های زیبا تزیین یافته است. در ۱۳۰۴ و ۱۳۴۸ ق انـدکی از روکش فرسوده شـده آن بازسـازی شـد. این کـار زیر نظر معمـار معروف، حـاج محسن، و مشـاوران او انجـام گرفت. آن ها بخشـی از طلای فرسوده را کندنـد و دوباره با روکش طلای جدید پوشاندند. (۴) ۹۳ در ۱۳۹۱ ق نیز یکی از تاجران عراقی به تذهیب و طلاکاری برخی از قسمت های گنبد پرداخت و ۸۷۸۷ قطعه آجر تذهیب شده در آن به کار برد.

در اطراف گنبد مبارک و مطهر، دو مناره بسـیار زیبا چشم را از چندین کیلومتری روشـنی می‌بخشد. یکی از مناره‌ها سمت جنوب و دیگری در شـمال مرقـد قرار دارد. این مناره‌ها ابتدا با کاشـی تزیین و در دوران نادرشاه، به سال ۱۱۵۶ ق، تذهیب و طلاکاری شده است. (۵) ۹۴ روی مناره شـمالی، مجاور قبر علامه حلی، وجود چند بیت شـعر فارسی نشان از معماری ایرانی دارد. تاریخ تذهیب و نام کاتب نیز بر روی آن حک شده است. مطلع شعر چنین است:

ولی اللَّه ازین گلدسته فیض که بر نه آسمان شد سایه گستر

در مناره جنوبی، یعنی مجاور قبر مقدس اردبیلی، پنج بیت شعر عربی و تاریخ تذهیب آن به چشم می‌خورد:

۱- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۶۷.

۲- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۲۵.

۳- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۵۴.

۴- . پیشین، ۱/ ۶۷.

۵- . سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه، ۲۴۲.

ص: ۴۳

و یعجب کل نور من سناه کما شمس الضحی بل صار انور (۱) ۹۵

بالای مناره‌ها، پنجره‌های منقشی است که روی بعضی از آن ها تاریخ تذهیب آن نوشته شده است. پس از طلاکاری مناره‌ها توسط نادر شاه، شکاف‌هایی در آن‌ها پدید آمد و ورقه‌های طلا فروریخت. لذا حاج محمد حسین اصفهانی، وزیر فتحعلی شاه، دستور مرمت و بازسازی آن ها را در ۱۳۳۶ ق صادر کرد و مناره جنوبی بازسازی شد.

در ۱۲۸۱ ق عبد العزیز خان عثمانی به ترمیم و بازسازی مناره‌ها پرداخت و مناره شمالی در ۱۳۱۵ ق توسط سلطان عبد الحمید عثمانی ترمیم شد. اما بازهم سر هردو مناره کج بود. ادیب الملک که در آن دوران مناره را دیده از کجی آن سخن می گوید: «معلوم شد اگر هزار مرتبه خراب کنند و بسازند بازهمان است زیرا رو به مدینه و قبر مطهر جناب نبوی صلی الله علیه و آله تعظیم می کند». (۲) ۹۶ در ۱۳۵۲ ق وزارت اوقاف وقت بازسازی دوباره مناره جنوبی را بر عهده گرفت. (۳) ۹۷ طول یکی از آن‌ها حدود ۳۵ متر است. نیمی از آن سنگ و بقیه، تا سر مناره، با طلا زر اندود شده و بالای آن سوره جمعه نقش بسته است. (تصویر شماره ۳)

۵- صحن

صحن مرقد مطهر در زمان شاه عباس صفوی با طراحی‌های بدیع و هندسی شیخ بهایی احداث شد. (۴) ۹۸ این صحن چهارگوش دارد و حرم را چون نگینی در خود جای داده و دارای حجره و اتاق‌هایی در دو طبقه است. هر حجره‌ای ایوانی کوچک دارد که تا اوایل قرن چهاردهم هجری محل سکونت عالمان، مدرسان و طلبه‌های حوزه علمیه نجف بود. در زمان شاه صفی، برای نخستین بار، دیوارهای صحن را کاشی کاری کردند

۱- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۶۷.

۲- . ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۵۲.

۳- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۶۸.

۴- . سیف الدوله، همان، ۲۴۲.

ص: ۴۴

و سقف این ایوان‌ها و حجره‌ها نیز با کاشی‌های بسیار زیبا و نفیس اصفهان تزیین شد. (۱) ۹۹ دیوار پیرامون صحن هفده متر ارتفاع دارد که به شکل مستطیل اطراف آن را فراگرفته است. طول دیوار از جنوب به شمال ۷۷ و از شرق به غرب ۷۲ متر است. (۲) ۱۰۰ ظاهراً نادرشاه تعمیراتی در صحن انجام داده است؛ زیرا نام او بر بالای سر در ورودی ثبت شده است.

این اقدام او با هزینه اهدایی از سوی همسرش، در ۱۱۵۶ ق، مدت چهار سال به طول انجامید. از آن کاشی کاری اکنون فقط قسمتی از آن در ایوان العلماء باقی مانده است (۳) ۱۰۱ چون در ۱۱۹۷ ق علی مراد خان زند آن را بازسازی کرد.

در ۱۳۲۳ ق، سنگ ها و کاشی‌های صحن کنده شد و بر سردر ورودی زائران فروریخت و تعدادی از زائران کشته شدند. این حادثه باعث شد دولت عراق تمام کاشی‌کاری های صحن را از نو احیاء و بازسازی کند که این کار چهار سال زمان برد.

تا ابتدای دوره قاجار در کف صحن قبرهای زیادی وجود داشت که برخی از آن ها از سطح زمین بلندتر بود و حرکت زائران را با کندی مواجه می‌کرد. با تلاش علامه سید مهدی بحر العلوم راهروهای زیرزمینی حفر شد و آن قبرها به پایین انتقال یافتند. پس از آن صحن مسطح و سنگ فرش شد. این کار در ۱۲۰۶ ق و با هزینه یکی از نیکوکاران ایرانی صورت گرفت. در ۱۳۱۵ ق سنگ های حیاط صحن به دستور سلطان عبد الحمید عثمانی کنده شد و راهروهای زیرزمینی ترمیم و بازسازی گردید. در این هنگام قبر تعدادی از پادشاهان نیز کشف شد. (۴) ۱۰۲ هم اکنون ضلع شرقی و غربی صحن ۸۴، ضلع شمالی آن ۷۴ و ضلع جنوبی آن ۷۵ متر طول دارد. هریک از ضلع‌های شمالی و شرقی پانزده ایوان و ضلع های غربی و جنوبی آن چهارده ایوان دارد. در هر ایوان حجره‌ای است که داخل آن یکی از مشاهیر، عالمان و رجال دفن شده است. (۵) ۱۰۳

۱- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۸۷؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۱.

۲- . جعفر الخلیلی، موسوعهٔ العتبات المقدسهٔ، ۶/ ۱۸۶.

۳- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۲۴.

۴- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۸۹.

۵- . جعفر خلیلی، همان‌جا.

ص: ۴۵

۶- ایوان‌ها

۱- ۶- ایوان طلا

ایوان طلاـ از زیباترین و با شکوه ترین ایوان‌های حرم است که در پایین پای مبارك و رو به مشرق واقع شده و در برابر آن باب السوق الكبير قرار دارد. این ایوان چهل متر ارتفاع و ۴۵ متر طول دارد و به طور کامل از طلای ناب روکش شده است. طلاکاری ایوان و گنبد را نادر شاه در ۱۱۵۶ ق انجام داده است. تمام نمای بیرونی ایوان، کناره‌ها و دیواره‌ها تا سقف و قوس با طلای ناب پوشش داده شده است. (۱) ۱۰۴ از داخل ایوان طلا دری به داخل رواق باز می‌شود و چهل چراغ بسیار زیبایی در وسط ایوان نصب شده که هدیه ناصر الدین شاه است. (۲) ۱۰۵ در مقابل این ایوان حوض بزرگی قرار داشت که به حوض کوثر مشهور بود و بعدها از میان رفت.

۲- ۶- ایوان العلما

در شمال حرم قرار دارد و از آثار عصر آل بویه است. این ایوان در عصر صفوی تجدید بنا و در دوره نادری به طور کامل کاشی کاری شد که امروزه به همان حال باقی است و قدمت آن از دیگر قسمت های حرم بیشتر است. روی کاشی آن قصیده‌ای از قوام الدین در شانزده بیت به خط زیبای کمال الدین حسینی گلستانه اصفهانی دیده می‌شود که مطلع آغازین آن چنین است:

یا رب خیر المرسلین‌سلم علی نوح الامین (۳) ۱۰۶

در این ایوان عالمان زیادی دفن شده‌اند و به این سبب «ایوان العلما» نام گرفته است. (۴) ۱۰۷ تکیه بکتاشیه، یادگار عصر عثمانی، سمت غربی این ایوان بوده است.

۱- . فخر الملك اردلان، از حريم تا حرم، ۵۰.

۲- . عضدالملك، سفرنامه عضد الملك به عتبات، ۱۵۴.

۳- . بابایی، همان، ۱۴۱.

۴- . بنگرید به بخش قبرهای علما و بزرگان در همین فصل.

ص: ۴۶

۷- دیوارهای صحن

حرم مطهر از سمت صحن دارای سه دیوار است:

۱- دیوار اول به شکل مستطیل و دارای هفده متر ارتفاع است. از جنوب تا شمال ۷۷ و از شرق تا غرب ۷۲ متر طول دارد. این دیوار دوطبقه است و هر طبقه حجره و ایوان‌هایی دارد.

۲- دیوار دوم به ارتفاع دیوار اول در وسط صحن و مستطیلی ساخته شده است. از شمال تا جنوب ۳۱ و از شرق تا غرب سی متر طول دارد. بر این دیوار سه در تعبیه شده است. دو درب در مقابل هم است که یکی از سمت شمال مقابل باب طوسی و دیگری از جنوب مقابل باب القبله صحن باز می‌شود. درب سوم نیز به ایوان طلا مشرف است.

۳- دیوار سوم، به ارتفاع دو دیوار قبل، به صورت مربع و محیط به قبر شریف و روضهٔ المقدسه است. از شمال تا جنوب سیزده متر و از شرق تا غرب نیز همین مقدار طول دارد. از این دیوار پنج در به حرم باز می‌شود. (۱) ۱۰۸

۸- درهای صحن

صحن مرقد مطهر امام علی علیه السلام در دوره صفوی چهار در داشت که زائران از طریق آن ها به داخل صحن راه می‌یافتند. در عصر عثمانی یک در به تعداد آن‌ها اضافه شد و امروزه هر پنج در محل ورود و راه‌یابی زائران به صحن شریف است. نام این درها عبارت است از:

۱- ۸- باب الکبیر: سمت شرق حرم واقع است و به عنوان درب اصلی مورد استفاده قرار می‌گیرد و چون روبه روی سوق الکبیر قرار دارد، باب الکبیر نام گرفته است.

۲- ۸- باب شرقی: کوچک تر از باب الکبیر است و در سمت شرق حرم مطهر قرار دارد. از آن جا به بازار عبا فروشان یا بزازها راه دارد. روی این درب آیه‌هایی از قرآن و نیز چند حدیث درج شده است. آن را در ۱۲۵۲ ق ساخته اند.

۱- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۵۰- ۵۱.

ص: ۴۷

۳- ۸- بـاب الطوسـی: در شـمال مرقـد مطهر واقع است و به دلیل قرار گرفتن در خیابانی که در نزدیکی آن مسـجد و آرامگاه شـیخ طوسی (ف ۴۶۰ ق) است، باب طوسـی نام دارد. گویند این درب رو به سمت مشهد مقدس است. (۱) ۱۰۹ ۴- ۸- باب القبلهٔ: سبب این نام‌گـذاری آن است که رو به سـمت قبله دارد. این بـاب بر دیـوار جنوبی صـحن واقع است. (۲) ۱۱۰ ۵- ۸- باب سلطانی: باب سلطانی را سلطان عبد العزیز عثمانی در ۱۲۷۹ ق ساخته است. آن را باب الفرج نیز می‌گویند. این درب در سمت غرب صحن است.

و- مسجدهای نجف

اشاره

شهر نجف چنـدین مسجد را در خود جـا داده است. ساختمـان برخی از آن هـا قـدیمی بوده و از اهمیت خاصـی برخوردار است از جمله:

۱- مسجد شیخ طوسی

این مسـجد ابتدا منزل مسکونی ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (۴۶۰ ق) بود. او وصـیت کرد که پس از مرگش او را در آن جا به خاک بسپارند و محل آن را به مسـجد تبـدیل کننـد. این مسـجد، که امروزه در نجف مشـهور و معروف است، در محله «المشـراق» شمال صحن قرار دارد. (۳) ۱۱۱

۲- مسجد هندی

از بزرگ ترین مسـجدهای نجف است که نمـازگزاران بسیار زیادی دارد. مسـجد هنـدی در ۱۳۲۳ ق تجدیـد بنا شد و بنای بسـیار محکم و اسـتوار دارد. هر ساله مراسم عزاداری‌های محرم در آن برپا می‌شود. علامه سید محسن حکیم در عصر حاضر ساختمان آن را توسعه داده است. (۴) ۱۱۲

۱- . عضدالملک، همان، ۱۵۳.

۲- . ادیب الملک، ۱۹۴؛ آل محبوبه، ۱/ ۶۳/ ۶۵.

۳- . جعفر خلیلی، همان، ۶۷- ۶۸؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۲.

۴- . بابایی، همان، ۱۵۷- ۱۵۸؛ جعفر الخلیلی، موسوعهٔ العتبات، ۷/ ۱۰۹.

ص: ۴۸

۳- مسجد شیخ مرتضی انصاری

در محله «حویش» قرار دارد و بـا مساعـدت و نظارت شـیخ مرتضـی انصاری ساخته شـده است. بزرگان و عالمان حوزه علمیه نجف برخی از کلاس‌هـای درس خود را در این مسـجد برگزار می‌کننـد. سـید محمـد کـاظم یزدی، از عالمان عصـر قاجار، و امام خمینی رحمه الله از جمله کسانی بودند که در مسجد شیخ مرتضی تدریس می‌کرده‌اند. (۱) ۱۱۳

۴- مسجد شیخ طریحی

این مسجد به محقق کرکی، از عالمان عصر صفوی، منسوب است که در ۱۳۷۶ ق تعمیر و بازسازی شد.

۵- مسجد عمران بن شاهین

از قـدیم ترین مسـجدهای نجف است و به عمران بن شاهین، از حاکمان عصـر آل‌بویه در قرن چهارم، منسوب است. این مسـجد در ورودی صحن، از سمت باب طوسی، قرار دارد. (۲) ۱۱۴

۶- مسجد الخضراء

در شرق صحن واقع است و تا چندی پیش حوزه درس و بحث آیت اللّه خویی بود.

این مسـجد سـابقه طولاـنی دارد و به علی بن مظفر منسـوب است. (۳) ۱۱۵ در سـال ۱۳۸۰ ق توسط حاج شـیخ احمـد انصاری قمی بازسازی شد.

دیگر مسجدهای معروف نجف عبارت است:

۷- مسجد آل کاشف الغطاء ۸- مسجد صاحب جواهر ۹- مسجد الرأس ۱۰- مسجد حیدری. (۴) ۱۱۶

۱- . بابایی، همان، ۱۵۷؛ جعفر الخلیلی، همان، ۷/ ۱۰۹.

۲- . جعفر الخلیلی، همان، ۷/ ۱۰۸.

۳- . همان جا.

۴- . همان جا ۱۵۸.

ص: ۴۹

ز- قبرستان وادی السلام

اشاره

وادی السـلام یکی از مکان‌های مقـدس نجف است که در آن هزاران نفر به خاک سپرده شده‌انـد از جمله قبر تعـدادی از پیامبران و بسیاری از سادات، صالحان و بزرگان دین نیز در آن است. این قبرستان قدیمی و تاریخی نجف اشرف در شمال شرقی شهر واقع است و بیست کیلومتر مربع مساحت دارد. قدمت آن به بیش از هزار سال می‌رسد (۱) ۱۱۷ و بسیاری از قبرهای آن دارای بقعه و گنبد است. (۲) ۱۱۸ ادیب الملک این قبرستان را چنین توصیف می‌کند:

«باطن آن قبرستان معلوم است که بهشت جاودان است و مکان ارواح مؤمنان لیکن در ظاهر نیز قبرستانی به آن شکوه و به آن طراوت و روح در ربع مسکون نیست و مقبره مطهر هود و صالح و پیغمبر در آن جا است». (۳) ۱۱۹ برای این قبرستان فضایل زیادی نقل شده است از جمله:

امام علی علیه السلام می‌فرماید: «در این سرزمین ارواح مؤمنان دسته دسته با یک‌دیگر صحبت می‌کنند و هر مؤمنی در هر جایی از زمین بمیرد به او گفته می‌شود: «به وادی السلام ملحق شو که وادی السلام جایگاهی از بهشت است». (۴) ۱۲۰ و نیز از امام صادق علیه السلام نقل است: «هر مؤمنی که در شرق یا غرب عالم بمیرد، خداوند روحش را به وادی السلام می‌برد». (۵) ۱۲۱ هم‌چنین گفته‌اند از این قبرستان خداوند هفتاد هزار نفر را بدون حساب وارد بهشت‌می‌کند». (۶) ۱۲۲ (تصویر شماره ۴)

۱- . بابایی، همان، ۱۵۰.

۲- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۲۵. در آن دوران یعنی هنگامی که ناصر الدین شاه از این قبرستان دیدن کرده گفته است «به اندازه شهر نجف ابنیه و آثار دارد».

۳- . ادیب الملک، همان، ۱۹۲.

۴- . مجلسی، بحار الانوار، ج ۲۲/ ۳۷.

۵- . پیشین، همان جا.

۶- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۹۸.

ص: ۵۰

۱- مرقد هود و صالح علیه السلام

در وادی السلام، شهر خاموشان، مقبره حضرت هود علیه السلام و صالح علیه السلام قرار دارد. بر این دو مقبره ابتدا به کوشش علامه بحر العلوم بقعه و بنایی از گچ و سنگ ساخته شد و در ۱۳۳۷ ق بنای آن توسط یکی از نیکوکاران ایرانی تجدید و گنبد آن نیز کاشی کاری شد. (۱) ۱۲۳ (تصویر شماره ۵)

۲- مقام‌های امام مهدی (عج) و امام صادق علیه السلام و امام سجّاد علیه السلام

قسمت شمال وادی السلام محلی است که آن را مقام مهدی (عج) و امام صادق علیه السلام می‌نامند. ساختمانی نسبتاً قدیمی با دو تابلو که مکان نماز آن دو بزرگوار را مشخص می‌کند و گنبدی به رنگ آبی برفراز آن استوار است. در داخل ساختمان چاهی قرار دارد که به «بئر امام مهدی (عج)» معروف است و اطراف آن را چند قبر فرا گرفته است. گویند امام زمان (عج) را در این مکان مشاهده کرده‌اند. (۲) ۱۲۴ (تصویر شماره ۶)

بنای این ساختمان به کوشش علامه بحر العلوم برپا شده است. این بنا تا ۱۳۱۰ ق باقی بود که در آن سال یکی از افراد نیکوکار به نام سیدمحمد خان آن را به طرزی زیبا تجدید بنا کرد که اکنون به همان صورت باقی است. (۳) ۱۲۵ او هم چنین گنبدی با کاشی‌های آبی رنگ بر روی این مقام احداث کرد. در داخل بنا سنگی وجود دارد که زیارت حضرت حجّت روی آن حک شده است. تاریخ کتابت این سنگ ۱۲۰۰ ق است. از امام صادق علیه السلام نقل شده: «هرکس حرم جدم را زیارت کرد دو رکعت نماز بخواند و دوباره دو رکعت نماز دیگر و آنگاه دو رکعت دیگر بخواند، اولین آن بر در محل قبر امیر المؤمنین علیه السلام و دومین در محل رأس الحسین و سومین در محل منبر حضرت مهدی (عج)». البته موضعی که حضرت مهدی (عج) در آن نماز می‌گزارد، روشن نیست. (۴) ۱۲۶ (تصویر شماره ۷)

۱- . بابایی، همان، ۱۴۷- ۱۴۹.

۲- . پیشین، همان جا.

۳- . آل محبوبه، همان جا.

۴- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۹۵.

ص: ۵۱

در داخل این مکان، مقام دیگری وجود دارد که به امام صادق علیه السلام منسوب است. از وجه تسمیه این مقام اطلاعی در دست نیست.

حدود یک کیلومتری غرب حرم، کنار دریاچه «بحر النجف» به فاصله حدود ۲۵۰ متر و کنار بقعه صافی صفا مسجد و مقامی به یاد بیتوته و نماز امام سجاد علیه السلام، احداث شده است. (۱) ۱۲۷ این مسجد، که ابعاد آن ۱۸* ۱۵ متر است، گنبد و دیوارهای کاشی کاری دارد و داخل آن محرابی به عنوان محل نماز امام سجاد علیه السلام تعبیه شده است.

گویند زمانی که ایشان برای زیارت امام علی علیه السلام به نجف آمد در این مکان نمازگزارد و بیتوته کرد. (۲) ۱۲۸ در دوران صفویه، بنایی در این مکان ساختند که تاکنون پابرجاست.

در پایان حکومت عثمانی‌ها، این بنا تعمیر شد و در محراب آن سنگ زیبایی قرار گرفت که حروف مقطعه روی آن نقش بسته است. البته معنای آن برای کسی روشن نیست. (۳) ۱۲۹

۳- قبرهای صحابه و تابعین

اشاره

در نجف اشرف برخی از صحابه، تابعین و یاران امام علی علیه السلام و نواده‌های امامان به خاک سپرده شده‌اند. بسیاری از این‌ها در ثویه، سه کیلومتری نجف بین راه مسجد حنانه و مسجد کوفه، دفن هستند که در حال حاضر از آن همه قبر تنها قبر کمیل بن زیاد زیارت گاهی دارد.

۱- ۳- احنف بن قیس

احنف یکی از یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله بود که در عصر پیامبر صلی الله علیه و آله برای گسترش و حفظ

۱- . ادیب الملک، همان، ۱۹۲.

۲- . احمد زمانی، سرزمین خاطره‌ها، ۵۶.

۳- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۹۴.

ص: ۵۲

دین اسلام تلاش زیادی کرد. او بعدها به خدمت امام علی علیه السلام آمد و در جنگ‌های آن حضرت علیه دشمنان حضور یافت و پس از شهادت آن حضرت در کنار فرزندش امام حسن علیه السلام قرار گرفت. (۱) ۱۳۰

۲- ۳- سهل بن حُنیف

از یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله بود که در همه جنگ‌ها کنار آن حضرت با کافران و مشرکان جنگید. سهل در عصر خلافت امام علی نیز از یاران او بود و امام او را عضو «شرطهٔ الخمیس» و به حکومت بصره منصوب کرد. او به هنگام جنگ جمل جانشین علی علیه السلام در کوفه شد. در جنگ‌های صفین و نهروان نیز حضور یافت. سهل به سال ۳۸ هجری در کوفه از دنیا رفت و امام بر جنازه‌اش نمازگزارد. (۲) ۱۳۱

۳- ۳- عثمان بن حنیف

او از صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله و یاران علی علیه السلام است که از طرف آن امام به حکومت بصره گمارده شد. سپاهیان جمل پس از گرفتن بصره او را تحقیر و آزار، و سپس رها کردند. او در کوفه ساکن شد و زمان معاویه از دنیا رفت. (۳) ۱۳۲

۴- ۳- عبیداللّٰه بن ابی رافع

عبیداللّٰه بن ابی رافع از یاران امام علی علیه السلام، کاتب او و از رجال برجسته و ادیب عصر خود بود. او را نخستین کسی می‌دانند که به سیره نویسی در تاریخ اسلام رو آورد، اگرچه کتابی از وی در این باره برجای نمانده است.

۵- ۳- خبّاب بن الارت

خبّاب صحابه خاص رسول اکرم صلی الله علیه و آله بود و در جنگ‌های صدر اسلام حضور داشت. در جنگ جمل، صفین و نهروان در رکاب امام علی علیه السلام جنگید. او در ۳۷ ق در

۱- . در مورد زندگی وی بنگرید، ابن عبدالبر، الاستیعاب فی معرفهٔ الاصحاب.

۲- . کمونه حسینی، آرامگاههای خاندان پاک پیامبر و صحابه و تابعین، ۲۵۲؛ و نیز بنگرید: ابن عبدالبر، الاستیعاب.

۳- . همان، ۲۵۵.

ص: ۵۳

کوفه از دنیا رفت و علی علیه السلام برجنازه‌اش نماز خواند.

۶- ۳- رشید هَجری

یکی دیگر از یاران و پیروان خاص امام علی علیه السلام بود که جان خویش را در راه دوستی و عشق به امام علی علیه السلام گذاشت و به دست افراد معاویه به شهادت رسید. (۱) ۱۳۳ قبر او با گنبد و بقعه‌ای در نزدیکی پل عباسیه نزدیک شهر کفل است. (۲) ۱۳۴

۷- ۳- عبداللّه بن ابی اوفی

از صحابه حاضر در بیعت رضوان بود که در جنگ‌های صدر اسلام در رکاب پیامبر صلی الله علیه و آله می‌جنگید و در ۸۱ ق از دنیا رفت. (۳) ۱۳۵

۸- ۳- مرقد کمیل بن زیاد

کمیل بن زیاد، یار و هم راز علی علیه السلام است و امام، دعای عظیم الشأن و روح بخشی را به او تعلیم داد. این صحابه بزرگ امام علی علیه السلام در ۸۲ ق توسط حجاج به شهادت رسید.

ساختمان بقعه او کمی بالا‌تر از سطح زمین قرار گرفته و به وسیله ده پله به آن راه است. این ساختمان نسبتاً قدیمی یک رواق و گنبد دارد و داخل آن ضریحی است که برفراز قبر آن بزرگوار قرار یافته است. آرامگاه کمیل در ثویه تنها مزاری است که امروزه پابرجاست و زائران زیادی، البته در روزهای جمعه دارد، مکان قبر او در نزدیکی مسجد حنانه واقع است. (تصویر شماره ۸)

۹- ۳- عبداللّه بن یقطر

او برادر رضاعی امام حسین علیه السلام و پیک و نماینده مخصوص آن حضرت به سوی کوفه بود. او را عبیداللّه بن زیاد دستگیر کرد و همانند مسلم بن عقیل از بالای دیوار به

۱- . برای اطلاع از زندگی وی بنگرید: ابن حجر عسقلانی، الاصابه فی تمییز الصحابه، ۲/ ۲۸۰.

۲- . کمونه حسینی، همان، ۲۵۴.

۳- . بنگرید: ابن عبدالبر، الاستیعاب فی معرفهٔ الاصحاب.

ص: ۵۴

پایین انداخت و شـهید کرد. سـپس سـرش را از بدن جدا نمود. این یار با وفای امام حسـین علیه السـلام در ثویه دفن شده است. (۱) ۱۳۶

۱۰- ۳- قنبر

یکی از خدمت گذاران باوفای امام علی علیه السلام بود، که در ثویه به خاک سپرده شده است. البته در شهر حمص سوریه نیز قبری وجود دارد که منسوب به قنبر، غلام علی علیه السلام، است.

۱۱- ۳- میثم تمار

میثم تمـار از یـاران فـداکار و از جان گذشـته علی علیه السـلام بود که در راه حفظ آرمان‌های خود و حمایت از پیشوا و مقتـدایش، علی علیه السلام، در ۶۰ ق، ده روز قبل از ورود امام حسـین علیه السـلام به کربلا، به دار آویخته شد. عمرو بن حریث، حاکم کوفه، به دسـتور عبیـداللّه بن زیاد او را به طرز فجیعی به شـهادت رساند و پیکر پاک میثم در ثویه، بین مسـجد حنانه و مسـجد کوفه (هزار متری مسجد کوفه) خاک شد. مکان او فاصله چندانی با خانه امام علی علیه السلام در کوفه ندارد.
در داخل بقعه او ضـریح کوچک فلزی به ابعاد ۳* ۲ متر قبر را در خود جـای داده است. خود آن ضـریح هم در داخل رواق مزین و کاشی کاری شده قرار دارد. (۲) ۱۳۷ بر بالاسر در ورودی مزار میثم جمله‌ای از امام علی علیه السلام خطاب به وی نقش بسته است: «قـال الامـام علی علیه السـلام: یـا میثم کیـف انت اذا دعیت ...» ای میثم چگـونه خواهی بود زمـانی که تو را به بیزاری جسـتن از من فراخواننـد، گفت به‌خـدا سوگنـد هرگز از تـو چنین نخواهم کرد. علی علیه السـلام فرمود در این صورت کشـته و مثله خواهی شـد. گفت: برای خدا در این مورد صبر و بردباری چیز اندکی است. علی علیه السلام، گفت: ای میثم در این صورت همراه و هم پای من در بهشت خواهی بود.

۱- . عبدالرزاق کمونه حسینی، همان، ۲۵۱.
۲- . جلالی الحسینی، مزارات اهل البیت، ۶۱- ۶۲.

ص: ۵۵

مزار و آرامگاه میثم تمار امروزه زائران زیادی دارد. (۱) ۱۳۸ بر قبر این یار با وفا و فداکار امام علی علیه السلام از سوی عضدالدوله دیلمی آستانه و بقعه‌ای ساخته شد. از آن هنگام تا عصر قاجار تعمیر خاصی روی آن انجام نشد تا این که شیخ ملا علی از خاندان آل خلیلی در ۱۲۶۰ ق تعمیراتی انجام داد. یکی از مجتهدان بزرگ نجف به نام سید عطاء اله رومی گنبد و حرم با شکوهی برای میثم ساخت که صحنی اطراف آن را احاطه کرده بود. در ۱۳۸۲ ق نیز تمامی عمارت قدیم توسط حاج محمد رشاد، از بازرگانان نیکوکار نجف، خراب شد و حرم جدیدی بارواق‌ها و ایوان و گنبد بزرگ مزین به کاشی‌های لاجوردی جای آن ساخته شد. (۲) ۱۳۹ (تصویر شماره ۹)

۱۲- ۳- ابوبکر بن علی علیه السلام

ابوبکر فرزند نهم حضرت علی علیه السلام است. نامش عبداللّه و مادرش لیلی بنت مسعود بود. او همراه کاروان کربلا به این سرزمین آمد و در کنار اهل بیت امام حسین علیه السلام و یارانش به فداکاری و جان فشانی پرداخت و سرانجام در راه اهداف والای مقتدایش به شهادت رسید. (۳) ۱۴۰ مزار او دارای صحن، سالن کوچک و ضریح است که در راه نجف به سوی بغداد واقع شده است. البته باید گفت به احتمال قریب به یقین، ابوبکر باید کنار دیگر شهیدان عاشورا در کربلا و پایین پای مبارک امام حسین علیه السلام دفن شده باشد.

۱۳- ۳- زید بن صوحان

زید بن صوحان برادر صعصعهٔ از یاران و اصحاب فداکار امام علی علیه السلام بود که در جنگ جمل شهید شد. از امام صادق علیه السلام نقل است که وقتی او در جنگ به زمین افتاد حضرت علی علیه السلام بالای سر او آمد و فرمود: «ای زید خدایت رحمت کند، بسیار کم زحمت و بسیار یاور خوبی بودی». (۴) ۱۴۱ زید در دوران خلافت خلیفه سوم نزد معاویه به شام

۱- . ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۹۸؛ کمونه حسینی، همان، ۲۵۱.

۲- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۱۲.

۳- . ابو الفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ۵۶.

۴- . میلانی، عتبات عالیات عراق، ۶۰- ۶۱.

ص: ۵۶

تبعید شد و خلیفه نتوانست مخالفت‌های او را در کوفه تحمل کند زیرا وی جزو قاریان و ناراضیان کوفه بود که علیه حاکم انتسابی خلیفه، سعید بن عاص، به شورش برخاسته بودند. (۱) ۱۴۲ مزار او در ثویه است.

۱۴- ۳- صعصعهٔ بن صوحان

وی برادر زید بن صوحان از یاران وفادار امام علی علیه السلام بود که در زمان معاویه از دنیا رفت و در ثویه خاک شد. (۲) ۱۴۳

۱۵- ۳- عمرو بن حمق خزاعی

عمرو بن حمق خزاعی از یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام است. او به دستور معاویه به شهادت رسید و در ثویه به خاک سپرده شد. عمروبن حمق از مخالفان سرسخت و جدی عثمان، خلیفه سوم، بود که در محاصره منزل خلیفه نیز حضور داشت.

۱۶- ۳- سلیم بن قیس هلالی

از یاران امام علی علیه السلام و راوی اسرار آل محمد است. کتاب او نخستین منبع در تاریخ تشیع بود که متأسفانه از بین رفته است. سلیم بن قیس نیز در ثویه دفن است.

۱۷- ۳- نصر بن مزاحم المنقری

نصر بن مزاحم المنقری مؤلف کتاب وقعهٔ الصفین است. او روایت‌های زیادی را از نواده‌های کسانی که در جنگ صفین حضور داشتند نقل کرد و تألیف خود را بی‌نظیر و

۱- . بلاذری، انساب الاشراف، ۵/ ۴۰؛ طبری، تاریخ الطبری، ۳/ ۳۶۵.

۲- . کمونه حسینی، همان، ۲۵۵.

ص: ۵۷

منحصر به فرد ساخت به گونه‌ای که کتاب او تنها تألیف درباره جنگ صفین است. وی سرانجام در ۲۱۸ ق از دنیا رفت و در ثویه به خاک سپرده شد.

از سایر افرادی که در ثویه دفن هستند می‌توان به این افراد اشاره کرد:

ابو موسی اشعری، زیاد بن ابیه، مغیرة بن شعبه، داود بن حسن مثنی، حسن مکفوف. (۱) ۱۴۴

ح- مقبره عالمان و بزرگان دین

اشاره

از دیر باز به سبب فضیلت این مکان مقدس و امید به شفاعت و نجات از عذاب و سختی‌های روز حشر، بسیاری از سادات، عالمان، اندیشمندان و رجال سیاسی وصیت می‌کردند که در کنار مرقد مطهر امام علی علیه السلام و یا وادی السلام دفن شوند. برخی از به خاک سپرده شده‌ها در این مکان مقدس عبارت اند از:

۱- شیخ طوسی (۳۸۵ ق- ۴۶۰ ق)

این آستان کنار باب الطوسی حرم مطهر و در «شارع الطوسی» قرار دارد. این جا سکونت گاه شیخ الطائفه ابوجعفر محمد بن حسن طوسی بود که در سال های ۴۴۸ ق تا ۴۶۰ ق، یعنی به هنگام هجرتش به نجف، ساخت و در آن‌جا می‌زیست. او پیش از آن در بغداد اقامت داشت و از محضر شیخ مفید و سید مرتضی بهره می‌برد. و پس از وفات سید مرتضی به مرجعیت شیعه رسید. شیخ طوسی وصیت کرد که از این مکان به عنوان مسجد استفاده کنند و خود او را نیز، پس از مرگ، در آن جا به خاک بسپارند. در عصر شاه عباس ساختمان این آستان به همت شیخ بهایی از نو برپا شد. در ۱۲۹۸ ق نیز سید حسین نوه سید مهدی بحر العلوم بنای فرسوده آن را از نو ساخت. قسمت شرقی آستان در ۱۳۶۹ ق به هنگام احداث فلکه اطراف صحن تخریب شد که باقی مانده آن بنا هم چنان هست و گنبدی به رنگ سبز دارد. (۲) ۱۴۵ شیخ طوسی تالیف فراوانی در علم‌های گوناگون اسلامی از

۱- . حجت بلاغی، تاریخ نجف اشرف وحیره، تهران، مظاهری، ۱۳۲۸ ش، ۱۶۸.

۲- . ادیب الملک، همان، ۱۹۸؛ دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۲.

ص: ۵۸

خود برجای گذاشته است. نقش او در توسعه و رونق حوزه علمیه در نجف برهمگان روشن است. (۱) ۱۴۶ (تصویر شماره ۱۰)

۲- علامه حلّی (۶۴۷ ق- ۷۲۶ ق)

حسن بن یوسف بن مطهر حلی، از عالمان بزرگ قرن هفتم هجری، در حجره‌ای میان ایوان طلای صحن مرقد امام علی علیه السلام به خاک سپرده شده است. هنگام ورود به داخل رواق مقدس، قبر او در سمت راست به چشم می‌خورد. علامه حلی، بیش از صد جلد کتاب در فقه، اصول و سایر علم‌ها تألیف کرد. شیعه شدن سلطان محمد خدابنده، از ایلخانان مغول، به سبب زحمت و تلاش‌های اوست. (۲) ۱۴۷

۳- ابن طاووس (۵۸۹- ۶۶۴ ق)

رضی الدین علی بن موسی مشهور به ابن طاووس، از عالمان و محدثان شیعی بود و تألیف مشهور اللهوف علی قتلی الطفوف از اوست. جنازه او را پس از فوت به نجف آوردند و در جوار امام علی علیه السلام به خاک سپردند. (۳) ۱۴۸

۴- مقدس اردبیلی (۱۲۴۹ ق- ۱۳۵۰ ق)

احمد بن محمد اردبیلی از عالمان قرن دهم هجری است که در ۹۹۳ ق وفات یافت و در ایوان حرم امام علی علیه السلام داخل اتاقی در کنار مناره جنوبی دفن شد. (۴) ۱۴۹ به هنگام ورود به داخل رواق، قبر مقدس اردبیلی در سمت چپ دیده می‌شود.

۵- شیخ محمد حسن صاحب جواهر (ت ۱۲۰۰ ق)

محله عماره محل دفن یکی از بزرگ‌ترین و معروف‌ترین فقیهان شیعه معاصر،

۱- . بنگرید: حسین الامین، اعیان الشیعه، ۹/ ۱۵۹؛ جعفر الخلیلی، همان، ۷/ ۲۴- ۲۸.

۲- . حسن الامین، همان، ۵/ ۳۹۶.

۳- . جعفر الخلیلی، همان، ۶/ ۱۵۴.

۴- . حسن الامین، همان، ۳/ ۸۰.

ص: ۵۹

یعنی صاحب جواهر است که اثر بزرگ فقهی جواهر الکلام از اوست. آستان او ساختمان مجلل با گنبد بزرگ کاشی کاری شده است و در کنار آن مسجد صاحب جواهر دیده می‌شود. (۱) ۱۵۰

۶- سید محمدمهدی بحرالعلوم (۱۱۵۵ ق – ۱۲۱۲ ق)

آرامگاه سید محمدمهدی طباطبایی، معروف به بحرالعلوم، و فرزندان او کنار آستان شیخ طوسی قرار دارد. در حال حاضر این آستان دارای گنبد و عمارت بسیار زیبا و کاشی کاری شده است که در اواخر قرن چهاردهم ساخته شده است. (۲) ۱۵۱ علامه بحرالعلوم علاوه بر کارهای علمی، به ویژه تعیین میقات‌های احرام و حدود منی و عرفات، اقدام زیادی در عمران و آبادانی مرقد مطهر انجام داد. (۳) ۱۵۲

۷- شیخ مرتضی انصاری (۱۲۱۴ ق – ۱۲۸۱ ق)

شیخ مرتضی انصاری دزفولی مرجع بزرگ شیعه و شاگرد صاحب جواهر در ۱۲۸۱ ق در نجف از دنیا رفت و در دالان باب القبلهٔ در سمت جنوبی صحن مطهر به خاک سپرده شد. (۴) ۱۵۳

۸- ملا احمد نراقی (۱۱۸۵ ق – ۱۲۴۵ ق)

ملا احمد نراقی فرزند مهدی، از مراجع شیعه در ابتدای عصر قاجار و استاد شیخ مرتضی بود. او در ۱۲۴۵ ق در نراق از دنیا رفت و در نجف دفن شد. ملا احمد را در صحن مطهر، نزدیک ایوان بزرگی که در ضلع شمالی حرم واقع است، کنار پدرش به خاک سپردند. وی دارای آثار زیادی از جمله معراج السعادهٔ است. (۵) ۱۵۴

۱- . ادیب الملک، همان، ۱۹۸.

۲- . پیشین، همان جا، ۱۹۸.

۳- . حسین الامین، همان، ۱۰/ ۱۵۸؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۹۷.

۴- . حسن الامین، همان، ۱۰/ ۱۱۷.

۵- . آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۹۱.

ص: ۶۰

۹- میرزای شیرازی (۱۲۳۰ ق - ۱۳۱۲ ق)

سید محمد حسن فرزند میرزا محمود، شاگرد شیخ مرتضی انصاری، مرجع تقلید شیعه و صاحب فتوای معروف تحریم تنباکو است. وی در ۱۳۱۲ ق در سامراء از دنیا رفت و در مجاورت صحن مطهر امام علی علیه السلام در مدرسه‌ای بیرون از صحن مطهر، قسمت شرقی باب طوسی دفن شد. (۱) ۱۵۵

۱۰- میرزا حسین نوری (۱۲۵۴ ق - ۱۳۲۰ ق)

وی از شاگردان میرزای شیرازی و شیخ مرتضی انصاری و صاحب تألیف معروف مستدرک الوسایل است که در ۱۳۲۰ ق وفات یافت. قبر او در صحن امام، در سومین ایوان شرقی باب القبله، واقع است.

۱۱- سید اسداللّه شفتی (ف ۱۲۶۵ ق)

فرزند محمد باقر شفتی و از عالمان بزرگ اصفهان و شاگرد صاحب جواهر است که در ۱۲۹۰ ق به هنگام سفر به عتبات، در کرند از دنیا رفت. بدن او را به نجف انتقال دادند و در صحن امام، در اولین مقبره شرقی باب القبله، به خاک سپردند. (۲) ۱۵۶

۱۲- شیخ عباس قمی (ف ۱۳۵۹)

شیخ عباس محدث قمی، صاحب کتاب‌های مشهور مفاتیح الجنان و منتهی‌الآمال و از شاگردان میرزا حسین نوری است. وفات او در ۱۳۵۹ ق اتفاق افتاد و در صحن مطهر امام، در سومین ایوان شرقی باب القبله، کنار میرزا حسین نوری دفن شد.

۱۳- علامه نائینی (ف ۱۳۵۵ ق)

میرزا محمد حسین نائینی در ۱۳۵۵ ق در نجف وفات یافت و در صحن، در

۱- . حسن الامین، همان، ۵/ ۳۰۴.

۲- . همان، ۳/ ۲۸۷.

ص: ۶۱

پنجمین مقبره جنوبی درب بازار، به خاک سپرده شد. (۱) ۱۵۷ وی عالم و مرجع شیعه و شاگرد میرزای شیرازی بود و در جریان انقلاب مشروطیت از اندیشمندان و متفکران سیاسی معاصر به شمار می‌رفت که هدایت فکری و عملی انقلاب مشروطه را تا پیروزی آن، همراه آخوند خراسانی، بر عهده داشت. کتاب تنزیه الامه و تنبیه المله وی حاوی اندیشه‌های سیاسی او درباره مشروطیت است.

۱۴- سید ابوالحسن اصفهانی (۱۲۸۴ ق- ۱۳۶۵ ق)

سید ابوالحسن اصفهانی از مراجع بزرگ شیعه و از شاگردان سید محمد باقر درچه‌ای و آخوند کاشی است. او در ۱۳۶۵ ق فوت کرد و در درگاه ورودی دروازه شرقی صحن مطهر دفن شد. (۲) ۱۵۸

۱۵- شیخ محمد حسین کمپانی (۱۲۹۶ ق- ۱۳۶۱ ق)

شیخ محمد حسین فرزند حاج محمد حسن اصفهانی، معروف به کمپانی، در ۱۳۶۱ ق از دنیا رفت و در ایوان حرم در اطاق کوچکی، بین مناره شمالی و مقبره علامه حلی، به خاک سپرده شد. کمپانی دارای تألیفات بسیار در فقه و اصول و شاگرد آخوند خراسانی بود.

۱۶- شیخ جعفر تستری (۱۲۳۰ ق- ۱۳۰۳ ق)

شیخ جعفر شوشتری یا تستری در ۱۳۰۲ ق از دنیا رفت. قبر او، پشت ساختمان حرم در راهروی سرپوشیده، در اولین حجره سمت راست قرار دارد. شوشتری شاگرد صاحب جواهر و از رجال شناسان معاصر بود و تالیف او درباره رجال شهرت فراوانی دارد. (۳) ۱۵۹

۱۷- آخوند خراسانی (۱۲۵۵ ق- ۱۳۲۹ ق)

شیخ محمد کاظم خراسانی مشهور به آخوند خراسانی عالم معاصر از شاگردان

۱- . همان، ۶/ ۵۴.

۲- . پیشین، ۲/ ۳۳۱.

۳- . حسن الامین، همان، ۴/ ۹۵.

ص: ۶۲

شیخ مرتضی انصاری و میرزای شیرازی است. او تألیف گران قدر و مشهوری با عنوان کفایهٔ الاصول دارد که امروزه متن درسی حوزه‌های علمیه است و فرزندان او به همین سبب فامیل کفایی را برگزیده‌اند. آخوند خراسانی از رهبران مذهبی و فکری مشروطیت در نجف اشرف بود و همراه علامه نائینی به حمایت از مشروطیت در ایران می‌پرداخت.

وی در ۱۳۲۹ ق وفات یافت در راهروی ورودی صحن مطهر از سمت شرق در مقبره جنوبی آن به خاک سپرده شد. (۱) ۱۶۰

۱۸- سید محمد کاظم یزدی (۱۲۴۷ ق- ۱۳۲۸ ق)

سید محمد کاظم طباطبایی، مشهور به یزدی، شاگرد میرزای شیرازی و صاحب کتاب معروف عروهٔ الوثقی است. وفات او در ۱۳۳۷ ق اتفاق افتاد و او را در صحن مطهر در مقبره بزرگی واقع در دومین ایوان غربی باب طوسی دفن کردند. یزدی از هم فکران شیخ فضل اللّه نوری و از طرف‌داران تفکر مشروطه مشروعه بود. (۲) ۱۶۱

۱۹- شیخ محمّد جعفر کاشف الغطاء (ف ۱۲۲۷ ق)

در محله عِماره، قبر یکی از فقیهان و بزرگان عرصه علم و سیاست، شیخ جعفر مشهور به کاشف الغطاء، قرار دارد که یکی از شاگردان و مریدان او به نام شیخ اکبر این مقبره را بنا کرد و خود نیز بعدها در همان جا دفن شد. مدرسهٔ المعتمد مشهور به مدرسه کاشف الغطاء از بناهای باقی‌مانده اوست.

۲۰- سید ابوالقاسم خویی (۱۳۱۷ ق- ۱۴۱۳ ق)

قبر سید ابوالقاسم خویی در صحن مطهر، ضلع شرقی، ورودی مسجد الخضراء واقع است. سید ابوالقاسم خویی از عالمان و مراجع تقلید معاصر، شاگرد محمد حسین کمپانی و علامه نائینی بود. وی مدتی رییس حوزه علمیه نجف بود و برای گسترش حوزه‌ها و مدرسه‌های علمی در نقاط مختلف کشورهای اسلامی تلاش زیادی کرد.

۱- . پیشین، ۹/ ۵.

۲- . پیشین، ۱۰/ ۴۳.

ص: ۶۳

از دیگر عالمان دفن شده در نجف اشرف:

۲۱- فخر الدین طریحی، صاحب کتاب مجمع البحرین، لغت شناس و ادیب معاصر که در ۱۰۷۵ ق فوت کرد و در محله براق دفن شد.

۲۲- محمد مهدی قزوینی عالم معاصر (۱۳۰۰ ق). قبر وی روبه‌روی مقبره شیخ محمد حسن صاحب جواهر است.

۲۳- مقداد بن عبداللّه حلی، صاحب العرفان فی فقه القرآن، (۷۴۱ ق).

۲۴- عبدالعال کرکی، معروف به محقق ثانی و شهید ثالث در عهد سلطان طهماسب اول صفوی.

۲۵- سید اسماعیل بهبهانی تهرانی.

۲۶- سید مصطفی خمینی (۱۳۵۶ ش) فرزند حضرت امام. قبر او در ایوان حرم مطهر واقع است.

۲۷- سید محمد باقر صدر که در وادی السلام دفن است.

۲۸- میرزا احمد مجتهد تبریزی، مقابل مقبره شیخ طوسی با گنبدی سبزرنگ.

۲۹- علامه محمد بن هلال صابی ملقب به غرس النعمه (۶۶۴ ه ق).

۳۰- جمال الدین محمد بن طاووس، برادر ابن طاووس مشهور (۶۳ ق).

۳۱- عبدالکریم بن طاووس، برادر ابن طاووس (۶۹۳ ق). او تألیفی در باب نجف با عنوان فرحة الغری دارد.

۳۲- میر محمد حسین، امام جمعه اصفهان در عصر قاجار.

۳۳- حاجی محمد مهدی، امام جمعه اصفهان در دوره قاجار.

۳۴- حاجی محمد ابراهیم قزوینی.

۳۵- شیخ احمد جزایری، صاحب آیات الاحکام (۱۲۵۱ ق).

۳۶- آقا محمد باقر بن محمد باقر هزار جریبی (۱۲۰۵ ق).

۳۷- میرزا فتح اللّه حسینی ابوالمظفر (۱۲۰۶ ق).

۳۸- علی نقی کمره‌ای فراهانی (۱۰۶۰ ق).

۳۹- عبدالرزاق کاشانی (۱۲۴۶ ق).

ص: ۶۴

۴۰- سید رضا خان الهی کرمانی (۱۱۰۰ ق).

۴۱- ملا محمد مهدی نراقی.

۴۲- شرابیانی.

۴۳- سید محمد سعید حبوبی، از شاعران معاصر.

ط- مزار حاکمان و دولت مردان

۱- آل بویه

اشاره

آل بویه از خاندان شیعی و دوست‌دار اهل بیت بودند که تلاش قابل ستایشی در احیاء، بازسازی و توسعه مکان‌های مقدس به عمل آوردند. بسیاری از این خاندان در جوار امامان خود از جمله امام حسین علیه السلام و امام علی علیه السلام دفن شده‌اند. از قبر این پادشاهان بین قرن چهارم تا دوازدهم هجری آثاری برجای بود ولی اکنون اثری از آن ها نیست.
البته در ۱۳۱۶ ق، در کف سازی حیاط صحن و حرم برخی از سنگ‌های قبر آنان کشف شد:

۱- ۱- عضدالدوله دیلمی

وی در ۳۷۳ ق در بغداد از دنیا رفت و در همان شهر به خاک سپرده شد. چندی بعد او را به نجف اشرف منتقل کردند (۱) ۱۶۲ و در قسمت پایین پای مبارک امام علی علیه السلام به خاک سپردند. براساس وصیت دیلمی، برروی سنگ قبرش چنین نوشته شده است:
«این قبر عضدالدوله است. دوست دارم تا در کنار این امام معصوم به خاک سپرده شوم به این امید که در روزی که هرکس هر کاری کرده بر او نمایان می‌شود من در امان باشم و صلواته علی محمد و عترته الطیبین». (۲) ۱۶۳ علامه هبهٔ الدین شهرستانی این سنگ قبر را در ۱۳۱۵ ق دیده و توصیف کرده است. (۳) ۱۶۴

۱- . ابن جوزی، المنتظم، ۷/ ۱۱۷.

۲- . آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۲۳۵ به نقل از مجالس المؤمنین، ۳۷۹؛ ابن کثیر شافعی، البدایهٔوالنهایه، ۱۱/ ۳۰۱.

۳- . پیشین به نقل از مجله الاعتدال، ۵/ ۲۵۰.

ص: ۶۵

۲- ۱- شرف الدوله

وی فرزند عضدالدوله بود و در کنار پدرش در حرم دفن شد. تاریخ فوت او ۳۷۹ ق است. (۱) ۱۶۵

۳- ۱- بهاء الدوله

بهاء الدوله از فرزندان عضدالدوله بود که در ۴۰۳ ق از دنیا رفت و در نجف به خاک سپرده شد. (۲) ۱۶۶

۴- ۱- بدرالدین حسنویه

از حاکمان همدان، دینور، بروجرد و نهاوند. وی از سوی عضد الدوله لقب ابوشجاع گرفت. حسنویه به سخاوت و بخشش به یتیمان و فقیران و نیز انجام کارهای عمرانی و عام المنفعه مشهور است. (۳) ۱۶۷ او را در جوار مرقد امام علی علیه السلام دفن کرده‌اند. (۴) ۱۶۸

۵- ۱- فخر الملک ابوغالب

وزیر سلطان الدوله بویهی بود که در ۴۰۶ ق در اهواز وفات کرد و در نجف خاک شد.

۶- ۱- ابوالقاسم حسین بن علی

وی وزیر شرف الدوله بویهی بود که در ۴۱۸ ق از دنیا رفت. (۵) ۱۶۹

۷- ۱- شرف الدین انوشیروان بن خالد

از وزیران عصر آل بویه. فوت وی در ۵۳۳ ق بوده است. (۶) ۱۷۰

۱- . ابن جوزی، المنتظم، ۷/ ۲۳۶.

۲- . آل محبوبه، همان جا.

۳- . ابن جوزی، همان، ۱۰/ ۲۳۶.

۴- . ابن جوزی، همان، ۷/ ۲۳۶.

۵- . پیشین، ۸/ ۲۳.

۶- . برای اطلاع بیشتر از سایر رجال سیاسی عصر آل بویه که در نجف دفن هستند ر. ک: جعفر الخلیلی، موسوعهٔ العتبات، ۶/ ۱۴۴ ونیز آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۲۳۶- ۲۴۸.

ص: ۶۶

۲- آل حمدان

آل حمدان از پادشاهان شیعی و از مجاهدان بزرگ قرن پنجم و ششم هجری در شام هستند. نقش آن‌ها در نهضت مقاومت و مقابله با تجاوز نیروهای بیزانس سرنوشت ساز بود. از معروف ترین پادشاهان آن سلسله می‌توان سیف الدوله حمدانی و ناصرالدوله را نام برد. به گفته شیخ علی آل کاشف الغطاء؛ آل حمدان مرده‌های خود را از شام، حلب، موصل و عراق به نجف انتقال می‌دادند و در حرم دفن می کردند. (۱) ۱۷۱

۳- ایلخانان و تیموریان

ایلخانان مغول از دولت‌های مسلمان و شیعی حاکم در ایران هستند که از ۷۳۶ تا ۸۱۳ ق در عراق حکومت می کردند. برخی از دولت مردان ایلخانی، جلایری و تیموری در حرم مطهر دفن شده‌اند؛ اما مکان آن‌ها امروزه مشخص نیست. هبهٔ الدین شهرستانی می گوید که در ۱۳۵۰ ق قبر تیمور لنگ، مؤسس سلسله تیموریان، را در کنار قبر شیخ طوسی در سرداب دیده است.

۴- پادشاهان ورجال قاجاریه

برخی از پادشاهان و رجال قاجار در حرم و صحن مطهر به خاک سپرده شده‌اند ولی امروزه مکان آن‌ها مشخص نیست:
۱ - ۴- آقا محمد خان قاجار. مؤسس سلسله قاجاریه که در ۱۲۱۱ ق فوت کرد و در نجف اشرف، در قسمت شمالی رواق که امروزه به حجره السلاطین معروف است، به خاک سپرده شد. ناصرالدین شاه قبر او را دیده و توصیف می کند که سنگ مرمر بزرگ و حجاری شده‌ای داشت. (۲) ۱۷۲ ۲- ۴- ملک آرا: کیومرث میرزا، ملقب به ملک آرا، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار در ۱۲۸۸ ق از دنیا رفت و در حرم دفن شد.

۱- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۲۴۰.

۲- . ناصرالدین شاه، سفر نامه ناصرالدین شاه به عتبات، ۱۲۵.

ص: ۶۷

نقشه؟؟؟

ص: ۶۸

۳- ۴- سلطان محمد حسن خان قاجار. جنازه وی و حسینعلی خان را فتحعلی‌شاه شخصاً به نجف منتقل کرد و به خاک سپرد.

۴- ۴- آقاخان محلاتی. رهبر فرقه اسماعیلیه در ۱۲۹۸ ق. (۱) ۱۷۳ ۵- ۴- حسینعلی میرزا. فرمانفرمای فارس و فرزندانش در کنار آقا محمد خان.

۶- ۴- خان باباخان سردار. حاکم کرمان در عصر قاجار.

۷- ۴- تاج الدوله. دختر ناصر الدین شاه.

۸- ۴- میرزا ابوالحسن خان ایلچی. از سفیران ایران در دوره قاجار. (۲) ۱۷۴ ۹- ۴- سلیمان‌خان قاجار. از رجال و بزرگان قاجار.

۱۰- ۴- حسینعلی میرزا. برادر فتحعلی شاه. (۳) ۱۷۵

ی- آثار تاریخی نجف

۱- قصر خُوَرنق

این قصر توسط نعمان بن امرؤالقیس، از پادشاهان لخم، برای اقامت یزدگرد یا بهرام در دو کیلومتری نجف ساخته شده است. خورنق بیشتر به سبب داستان سنمار معروف است زیرا وقتی کار ساختن قصر به پایان رسید نعمان معمار آن، سنمار، را از بین برد تا کسی به راز این بنا پی نبرد. در شعر عصر جاهلی عرب قصر خورنق یکی از عجایب سی‌گانه جهان شمرده می‌شود (۴) ۱۷۶ که ساخت آن شصت سال به طول انجامیده است.

در وجه تسمیه خورنق گفته‌اند: «کلمه‌ای است ایرانی و از هو- ورنه: دارای بام یا

۱- . آل محبوبه، همان، ۱/ ۲۴۷- ۲۴۸.

۲- . ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۹۷.

۳- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۲۵.

۴- . غلامحسین مصاحب، دایرهٔ المعارف فارسی، ۱/ ۹۲۵.

ص: ۶۹

خُورنه به معنای جای سور و ضیافت گرفته شده است». (۱) ۱۷۷ برخی گفته‌اند که از فارسی «کوورنه» به معنای ساختمان مسقف زیبا یا از خوردن گاه (محل خوردن و نوشیدن) است. و برخی هم گفته‌اند لغت عربی است و معنای آن مزرعه است. (۲) ۱۷۸ در این جا کلیسایی نیز توسط نعمان ساخته شده بود. (۳) ۱۷۹ قصر خورنق تا زمان فتح عراق توسط مسلمانان در اختیار دست نشانده‌های حکومت ساسانی بود. پس از آن دوران حاکمان مسلمان، یکی پس از دیگری، در توسعه و ترمیم آن کوشیدند.

در دوره بنی عباس، سفاح این قصر را به ابراهیم بن سلمه، یکی از داعیان عباسی، به عنوان اقطاع واگذار کرد و او برای این کاخ گنبد زیبایی ساخت. (۴) ۱۸۰ پس از دوران منصور، قصر خورنق رو به ویرانی رفت. تا چندی پیش برخی از پایه‌های آن قصر باقی بود اما امروزه اثری از آن نیست.

۲- قلعه نجف

نجف دارای قلعه‌ای مستحکم از عصر عثمانی‌ها بود که حاج محمد حسین خان صدر اعظم اصفهانی دیوار آن را تجدید کرده و دو در نیز برای آن گذارده بود. (۵) ۱۸۱ یک سمت دیوار آن رو به مسجد کوفه با شش متر طول و سمت دیگر روبه وادی السلام با هفت متر طول بود. (۶) ۱۸۲ این قلعه با آجر ساخته شده بود و در دوران عثمانی به عنوان سربازخانه از آن استفاده می‌شد. قلعه نجف تا دوره قاجار کاملًا پابرجا بود و ناصرالدین شاه و سایر سفرنامه نویسان عصر قاجار آن را دیده و توصیف کرده‌اند. (۷) ۱۸۳ دروازه نجف

۱- . همان جا.

۲- . یاقوت حموی، معجم البلدان، ۲/ ۴۰۲- ۴۰۳.

۳- . بلاذری، فتوح البلدان، ۴۰۴.

۴- . ژان اوتر، سفرنامه ژان اوتر، ۶۸.

۵- . عضد الملک، سفرنامه عضد الملک به عتبات، ۱۵۳؛ سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه، ۲۴۲.

۶- . ادیب الملک، همان، ۱۹۳.

۷- . پیشین، همان جا؛ ناصرالدین شاه، همان، ۱۲۴؛ اردلان، سفرنامه فخرالملک اردلان به عتبات، ۴۹.

ص: ۷۰

در کنار دیوار قلعه قرار داشت و اطراف آن را بازارها تشکیل می‌دادنـد. یکی از راه‌های ورودی صـحن نیز از همین قلعه باز می‌شد. (۱) ۱۸۴ به علت توسعه اطراف صحن، این قلعه تخریب شده و اثری از آن نیست.

۳- صفه صافی صفا

در منتهی الیه مغرب شهر نجف مرقد و مقام بزرگی قرار دارد که به صفه صفا معروف است. این صفه دو طبقه بود و حدود دویست متر بادروازه شـهر فاصله داشت. از بالای آن تمامی صحراهای اطراف و فرات دیده می‌شد. گویند در این صفه قبر یکی از پادشاهان یمن قرار داشت (۲) ۱۸۵ و به همین سـبب آن را صافی صـفای یمانی خوانده‌انـد. مرقد این پادشاه در زیرزمین و طبقه هم کف قرار دارد. صافی صفا در جوار مقام امام سجاد علیه السلام واقع شده و هم چنان پا برجاست.

۴- تکیه بکتاشیه

درکنار صحن مطهر، تکیه‌ای توسط عثمانی‌ها ساخته شد که به فرقه بکتاشیه (۳) ۱۸۶ تعلق داشت و شیخ‌ها و پیروان این فرقه در آن جا ساکن می‌شدند. بنای تکیه مستحکم و با سنگ‌های بزرگ ساخته شده که به سمت شمال غربی، ایوان دوم حرم، باز می‌شد. این تکیه زمین‌هـای وقفی زیـادی دارد که در اجـاره کشاورزان است. (۴) ۱۸۷ تکیه بکتاشـیه را برای توسـعه حرم تخریب کرده‌اند. (۵) ۱۸۸

۵- مقبره ذی الکفل

۱- . پیشین، همان جا.

۲- . ادیب الملک، همان، ۱۹۳.

۳- . بکتاشـیه از فرقه‌های متصوفه شـیعه هسـتند که به سـید محمد رضوی، از فرزندان امام رضا علیه السلام و به قولی ازفرزندان امام کاظم علیه السلام نسب می‌برند. وی از خراسان به شام رفت و به تبلیغ پرداخت.

۴- . آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۹۱.

۵- دکتر اصغر قائدان، عتبات عالیات عراق، ۱جلد، نشر مشعر - تهران، چاپ: ۴، ۱۳۸۷.

ص: ۷۱

در ۴۰ کیلومتری جاده نجف- حله، در کنار فرات، در یک آبادی به نام «ذی‌الکفل» پیامبر بنی اسرائیل دفن شده است. این پیامبر چون کفیل یهودیان بود او را ذی الکفل می‌خواندند. در این آبادی قلعه آجری کوچکی است و قبر ذی الکفل داخل آن قرار دارد. یهودیان در قرن گذشته در آن منطقه بناهایی ساخته‌اند، ساکنان آن ناحیه که یهودی و عرب بودند، بعدها همه به فلسطین رفتند. هرساله زائران یهود از نقاط مختلف به این جا می‌آمدند و یک ماه در آن جا ساکن می‌شدند. (۱) ۱۸۹ در پشت این مقبره مسجدی است که گفته می‌شود چهار نفر از حواریان در آن جا به خاک سپرده شده‌اند و قبر دختر ذی الکفل هم آن جا واقع است. (۲) ۱۹۰

۶- برج نمرود

در کنار شط، بالاتر از آبادی ذی الکفل، تپه‌ای قرار دارد که بر فراز آن برجی از آجر ساخته شده و دارای سرداب و زیرزمین است. گویند حضرت ابراهیم علیه السلام را از این محل به آتش انداخته‌اند. (۳) ۱۹۱ این برج و تپه از آثار شهر باستانی بابل است و با وجود تخریب و فرسودگی هم چنان استوار مانده است.

۱- . سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه، ۲۳۵؛ ناصرالدین شاه، همان، ۱۲۲.

۲- . ادیب الملک، همان، ۲۰۱.

۳- . سیف الدوله، همان، ۲۳۵.

ص: ۷۲

ص: ۷۳

فصل دوم: کوفه

اشاره

ص: ۷۴

ص: ۷۵

الف- موقعیت جغرافیایی وتاریخی کوفه

اشاره

کوفه پایتخت دوران خلافت امام علی علیه السلام در هشت کیلومتری شرق نجف اشرف برکرانه رود فرات قرار دارد. این سرزمین ۲۲ متر از سطح دریا ارتفاع دارد و در شرق آن رود فرات، در غرب آن صحرا، در جنوب غربی آن شهر باستانی حیره (شش کیلومتری آن) و در شمال شرقی آن ذی الکفل واقع شده است. به سبب همین نزدیکی به فرات، که در سه کیلومتری شرق آن قرار دارد، و نیز جاری بودن یکی از شاخه‌های فرات در شرق آن، (۱) ۱۹۲ زمین‌های اطراف شهر حاصل‌خیز است و به گفته اصطخری «به همین سبب آب و هوای کوفه از بصره خوش تر است». (۲) ۱۹۳ در شش کیلومتری کوفه، شهر باستانی حیره قرار دارد که در فصل های پیشین در مورد سابقه تاریخی آن سخن گفتیم.

به هنگام هجوم سپاه اسلام به ایران و تسخیر مدائن، این شهر آب و هوای مطلوبی برای حضور دائمی نیروهای جنگ‌جو و غازیان نداشت وچون فتح سایر قسمت‌های ایران وابسته به ماندگاری نیروی نظامی یا ایجاد اردوگاهی برای حضور مستمر نیروهای جنگ‌جو بود خلیفه دوم دستور داد تا سرزمینی مناسب پیدا کنند و سلمان فارسی محل

۱- . اصطخری، المسالک والممالک، ۸۳؛ ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمد علی موحد، ۱/ ۲۷۰.

۲- . یاقوت حموی، معجم البلدان ۴/ ۴۹۰.

ص: ۷۶

کوفه را برای این منظور انتخاب کرد. (۱) ۱۹۴ در آن هنگام کوفه را به سبب وجود ریگ زاری از شن سرخ «سهله» می گفتند. سعد بن ابی وقـاص که این مکـان را برای ایجاد اردوگاه مناسب دیـد، به احـداث آن اقـدام کرد. (۲) ۱۹۵ در سـال انتخاب این منطقه به عنوان اردوگاه اختلاف نظر وجود دارد. تاریخ آن را از پانزدهم تا هجدهم هجری گفته‌اند، امّا اتفاق منابع تاریخی برهفدهم هجری است. (۳) ۱۹۶ جایی که بعـدها در آن شـهر کوفه ساخته شد، ریگ‌زار و صـحرای شن بود و به نظر می‌رسد تا قبل از اسـلام منطقه مسـکونی نبود. امـا بـا اسـتناد به برخی از روایت‌هـای ایرانی، این جا شـهری بود که هوشـنگ پیشـدادی، از پادشاهان افسانه‌ای ایران باسـتان، آن را ساخت و سـعد آن جا را تجدید بنا کرد. (۴) ۱۹۷ آن چه که روشن است در این مکـان به هنگـام حکومت ساسانیان قلعه و دژ وجود داشت و بدان سـبب آن را قبل از اسـلام «سورستان» می‌نامیدند و سور در فارسی به معنای دیوار و حصار است. (۵) ۱۹۸ به هر حـال، سـعد بن ابی وقـاص این مکان را محل تمرکز و تجمع سـپاهیان اسـلام قرار داد. هـدف اصـلی از هم زمانی ساخت کوفه و بصره این بود که در جانب غربی شط فرات اردوگاهی ثابت برای سپاهیان باشد. (۶) ۱۹۹ ابتدا مسجد بزرگی در آن ساختند سپس بازارها و خانه‌ها در کنار آن بنا کردند و کم‌کم این منطقه به شهر بزرگی تبدیل شد و محله‌هایی در آن ایجاد شد که هریک به قبیله‌ای خـاص اختصـاص داشت. (۷) ۲۰۰ برای شـهر کـوفه حاکمـانی از سوی خلیفه تعیین می‌شـد که نخسـتین آن سـعد بن ابی وقاص، فاتح ایران، بود. پس از آن، خلیفه، عمار بن یاسـر و چندی بعد ابوموسـی اشـعری را والی این شـهر کرد تا این که در ۳۶ ق، پس از جنگ جمل و شـکست سپاه ناکثین، امام علی علیه السلام پایتخت را از مدینه به کوفه انتقال داد و از آن پس، مرکز خلافت اسلامی حدود

۱- . طبری، تاریخ الطبری ۳/ ۱۴۵؛ ابن خلدون، العبر، ۱/ ۵۳۵.

۲- . بلاذری، فتوح البلدان، ۳۸؛ طبری، همان، ۱۴؛ یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۹۱.

۳- . مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ۱۶۱.

۴- . مصاحب، دایرة المعارف فارسی، ۲/ ۲۳۵۸؛ ژان اوتر، سفرنامه ژان اوتر، ۲۵۵.

۵- . یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۹۰؛ بلاذری، همان، ۳۸۸.

۶- . لسترنج، جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی، ۸۱.

۷- . طبری، همان، ۳/ ۱۴۸، ۱۴۹؛ یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۹۱.

ص: ۷۷

پنج سال به این شهر منتقل شد. کوفه پس از صلح امام حسن، برای همیشه از پایتختی افتاد.

ولی موقعیت استراتژیکی خویش را به سبب حضور نیروهای جنگ‌جو حفظ کرد و در میان شهرهای عراق هم چنان به عنوان مرکزیتی در برابر شام قرار داشت و آبستن حوادث زیادی شد. یاران و صحابه امام علی علیه السلام ندای حق طلبانه خویش را از این شهر به گوش دمشق و معاویه رساندند. کسانی چون حجر بن عدی، میثم تمار، کمیل بن زیاد، عمروبن حمق خزاعی و ... تا پای جان در دفاع از علی علیه السلام و اهل بیت ایستادند. امروزه مزار باشکوه برخی از آنان حاکی از آن ایثارها و جان فشانی‌ها است.

با این حال، کوفه در تاریخ خویش کارنامه‌ای درخشان برجای نگذاشته است، مزاج رنگانگ مردم این شهر، عهدشکنی‌ها و پیمان شکنی‌های آنان در دوره‌های متعدد، سست عنصری و جهالت آن‌ها، که در عصر امام علی علیه السلام باعث ظهور جریان انحرافی خوارج و نیز واگذاری خلافت به بنی امیه شد، مدعای این سخن است. و بالاتر از آن، دعوت نامه‌های فراوان مردم این شهر و سپس بی‌وفایی به عهد خود به هنگام قیام امام حسین علیه السلام و عدم حمایت جدی از نماینده ایشان، مسلم بن عقیل، و سرانجام اهل بیت رسول اللَّه، چهره‌ای نه چندان مطلوب از این سرزمین و مردم آن ترسیم کرده است.

با وجود این، برخی از شیعیان و دوست داران اهل بیت در این شهر کوشیدند تا وفاداری خود را به آرمان‌هایشان نشان دهند. توابین افرادی بودند که خود برای امام حسین علیه السلام نامه نوشتند و او را به کوفه دعوت کردند ولی نتوانستند به او بپیوندند و در کربلا حضور یابند.

لذا در سال ۶۵ ق در یک قیام، جان خود را با خدای خویش معامله کردند و برای قبولی توبه خود از این کوتاهی بزرگ، آن را با خون خود مُهر کردند. یک سال بعد، مختار ابن ابی عبیدهٔ ثقفی، که یکی از هدف‌های قیام خود را گرفتن انتقام خون شهیدان کربلا اعلام کرده بود، کوفه را تسخیر کرد. مردم این شهر و دوست داران اهل بیت جوان مردانه در کنار او ایستادند. بیشتر آنان از موالی و یا عجم بودند و بیست هزار تن از آنان در سپاه مختار حضور یافتند. گفته‌اند که در سپاه او کسی جز به فارسی صحبت نمی‌کرد. مختار موفق شد با تلاش ابراهیم بن مالک اشتر، فرمانده سپاهش، سپاه عبیداللَّه بن زیاد را در نزدیکی کوفه شکست دهد و همه مسببان و

ص: ۷۸

عاملان شهادت امام حسین علیه السلام و اهل بیت او را به قتل برساند؛ اگرچه یک سال بعد، با شکست مختار، مصعب بن زبیر، انتقام سختی از مردم کوفه گرفت و بسیاری را قتل عام کرد.

در آغاز دعوت عباسی، کوفه یکی از مراکز استراتژیک و مهم دعوت بود و سفاح، نخستین خلیفه عباسی، مدت کوتاهی در آن جا اقامت گزید تا این که شهر هاشمیه را به عنوان پایتخت خلافت اسلامی انتخاب کرد. از آن به بعد کوفه اهمیت خود را از دست داد و تنها در ابتدای این دوران به سبب آشکار شدن قبر مطهر امام علی علیه السلام در پشت شهر، رونق گذشته خود را بازیافت و به سبب توجه حاکمان و پادشاهان شیعی یا برخی از خلیفه‌ها به مرقد امام علی علیه السلام، به کوفه نیز توجه خاصی شد و این شهر نیز همانند سایر شهرهای عراق محل حضور، سکونت و زیارت شیعیان گردید. امروزه، کوفه شهری نسبتاً آباد است و موقعیت تجاری و اقتصادی قابل توجهی دارد. محصولات این شهر عبارت است از خرما، برنج، گندم و جو.

وجه تسمیه

در وجه تسمیه کوفه چند قول وجود دارد: یکی آن که «کوفه به معنای جایی است که در آن ریگ و شن باشد». (۱) ۲۰۱ مقدسی می گوید: «هرشن که باریگ آمیخته بود کوفه است نمی‌بینی که زمین آن چنین است». (۲) ۲۰۲ دیگر آن که «نام سرزمین بابل از سواد عراق است و از آن رو کوفه نامیده‌اند که به صورت دایره است یا تپه شنی دایره». (۳) ۲۰۳ ونیز چون سعد بن ابی وقاص، پس از فتح قادسیه و استقرار در انبار، سپاه مسلمانان را برای رهایی از بدی آب و هوا و موجودات آزار دهنده آن به سوی این سرزمین

۱- . همو، احسن التقاسیم فی معرفهٔ الاقالیم، ۱۶۱.

۲- . طبری، همان، ۳/ ۱۴۵.

۳- . یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۸۹- ۴۹۰.

ص: ۷۹

هـدایت کرد و به آنـان گفت: «تکوفوا فی هـذا الموضع»؛ یعنی در این مکـان جمع شویـد، از ریشه کـاف و تکوف است». (۱) ۲۰۴ برخی نیز گفته‌اند: «به سبب وجود کوه کوچکی در آن جا، که به کوفان معروف است، این منطقه را کوفه نامیده‌اند». (۲) ۲۰۵

فضیلت کوفه

برای کوفه از قول امامان معصوم فضیلت‌های فراوانی نقل کرده‌اند:

ابن قولویه از امام باقر علیه السـلام نقل می‌کنـد که کسـی از ایشان پرسـید: کـدام سـرزمین پس از حرم خدا و رسولش افضل است؟ پاسـخ فرمود: «کوفه که زکیه و طاهره است، در آن قبور پیامبران و اوصـیاء صادقین است. در آن جا مسـجد سـهله است که خداوند هیـچ پیـامبری را نفرسـتاد مگر آن که در آن جا نمازگزارد و در آن عـدل خداونـد آشـکار و اسـتوار شـده است. آن جا مکان فرود پیامبران، اوصـیاء و صالحین است». (۳) ۲۰۶ و نیز از امام صادق علیه السـلام نقل شده است: «کوفه حرم خدا و حرم رسول صـلی الله علیه و آله و حرم علی بن ابی طالب علیه السلام است، نماز در آن برابر است با صد رکعت نماز در جاهای دیگر». (۴) ۲۰۷ از پیامبر اکرم صـلی الله علیه و آله نقل است: «خداوند متعال چهار شـهر برگزید، سـپس فرمود والتین والزیتون وطور سینین وهذا البلد الامین، التین، مـدینه؛ زیتون، بیت المقـدس؛ طورسـینین، کوفه؛ هذا البلد الامین، مکه است». (۵) ۲۰۸ امام صادق علیه السـلام فرموده است: «کوفه باغی از باغ‌های بهشت است». (۶) ۲۰۹

۱- . بکری، معجم ما استعجم، ۱۱۴۱؛ طبری، همان، ۳/ ۱۴۶.

۲- . یاقوت حموی، همان‌جا.

۳- . ابن قولویه، کامل الزیارات، ۲۳؛ شیخ مفید، المزار، ۱۸.

۴- . ابن قولویه، همان جا؛ شیخ مفید، همان، ۱۹.

۵- . شیخ صدوق، خصال، ۱/ ۲۱۲.

۶- . مجلسی، بحار الانوار، ۱۰۰/ ۴۰۵.

ص: ۸۰

ب- آثار اسلامی و اماکن کوفه

۱- مسجد کوفه

اشاره

یکی از آثـار مهم و زیـارتی کوفه، مسـجد تاریخی این شـهراست. این مسـجد شایـد نخستین بنایی باشـد که به هنگام احـداث شـهر برپاکردنـد، زیرا وقتی سـعد بن ابی وقـاص این منطقه را برای اسـتقرار دائم سـپاهیان و غازیـان در نظر گرفت، نخستین اقـدام او بنای مسـجدی برای عبـادت مردم بود. آنان ابتـدا نقشه مفصل و جامعی برای بنای مسـجد کشـیدند و بر آن اساس مسـجد را، که محور و مرکز اصـلی شـهر بود، ساختند. محدوده مسـجد را با تیراندازی یک تیرانداز تعیین کردند که در چهار سـمت تیر انداخت. (۱) ۲۱۰ دلیل این کار آن بود که می‌خواسـتند مساحت بسـیار زیادی را به مسجد اختصاص دهند به گونه‌ای که همه جنگ‌جویان و ساکنان این منطقه، که به چهل هزار نفر می‌رسـید، برای نماز در آن‌جا حضور یابنـد. (۲) ۲۱۱ این مسجد به صورت مربع با دیوارهای کوتاه ساخته شـد که بخش عمده‌ای از آن سـقف نداشت. از ابتدای بنا تا سال ۴۱ هجری، که زیاد بن ابیه حاکم عراق به توسـعه و تجدید بنای آن پرداخت، تغییری در مسـجد ایجاد نشد. در این دوران، دیوارهای مسـجد مستحکم‌تر و مرتفع‌تر شد و مقداری هم بر وسعت آن افزودند، مقصوره و محرابی برای آن ساختند و کف آن را باریگ پوشاندند. (۳) ۲۱۲ در قرن ششم، که ابن جبیر کوفه را دیده، آن را مخروبه‌ای توصـیف می‌کنـد که فقط جامع آن از خرابی مصون مانده است. (۴) ۲۱۳ ابن بطوطه نیز آن را در قرن هشـتم دیده ومسـجد را چنین توصـیف کرده است: «سـقف مسـجد برسـتون‌هایی از سـنگ تراشیده شده استوار است و قطعات سنگ با سُرب به یک‌دیگر پیوسته است». (۵) ۲۱۴

۱- . طبری، تاریخ الطبری، ۳/ ۱۴۸؛ فتوح البلدان، ۳۸۸.

۲- . یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۸۹.

۳- . جعفر الخلیلی، موسوعهٔ عتبات المقدسه، قسم الکوفه، ۱۶.

۴- . ابن جبیر، سفرنامه، ۲۵۸.

۵- . ابن بطوطه، سفرنامه، ۱/ ۲۶۸.

ص: ۸۱

در دوره‌های مختلف، همواره، تعمیرات و بازسازی‌هایی در این مسجد انجام گرفت و اندکی نیز بر مساحت آن افزوده شد. بنای فعلی مسجد مساحتی بالغ برچهل هزار مترمربع است که ضلع های آن به ترتیب ۱۱۰- ۱۱۶- ۱۰۹ و ۱۱۶ متر طول دارد و در سه طرف مسجد حجره‌هایی برای زائران ساخته شده است. ساختمان مسجد شمالی- جنوبی است و حدود ۲۱ درجه به سمت قبله، یعنی به سوی غرب، انحراف دارد. (تصویر شماره ۱۳)

۱- ۱- درهای مسجد

از هنگام بنای مسجد، درهای متعددی برای آن ساخته‌اند:

۱) باب السدّه. امام علی علیه السلام از آن در وارد مسجد می‌شد.

۲) باب کِنْده. در سمت غرب.

۳) باب الانماط. به محاذات باب الفیل.

۴) باب الفیل یا باب الثعبان. در سمت شمال، که امروزه تنها دری است که از آن دوران مانده است. (۱) ۲۱۵ در کنار باب الفیل مناره مسجد قرار دارد که ساخته حاج قاسم تاجر سمنانی است.

۵) باب الرحمه

۲- ۱- محراب و مقام‌های مسجد کوفه

۱- ۲- ۱- محراب امیرالمؤمنین علیه السلام:

محراب مسجد کوفه، همان جا که به روایتی‌شمشیر جهل برفرق کامل ترین انسان تاریخ فرود آمد، موقعیتی خاص در داخل مسجد دارد. کسانی که وارد این مسجد می‌شوند قبل از هرچیز، به جستجوی مکان عبادت و شهادت امام برمی‌آیند. این محراب در کنار شش محراب دیگر در داخل مسجد مورد

۱- . همان، ۲۰۰- ۲۰۱.

ص: ۸۲

توجه زائران است. محراب امیر المؤمنین، که آن را اخیراً بازسازی کرده‌اند، در دیواره جنوبی شبستان قرار دارد و امروزه محفظه یا دری از طلا بر روی آن نصب است و عنوان «هذا محراب امیر المؤمنین» بربالای آن به چشم می‌خورد. این محراب سمت دیوار قبله قرار دارد. (تصویر شماره ۱۴)

۲- ۲- ۱- محراب و مقام امام زین العابدین علیه السلام:

محل عبادت و نماز امام سجاد علیه السلام بوده است. این محراب در داخل صحن، کنار سایر مقام‌ها و محراب‌ها، قرار دارد. (تصویر شماره ۱۵)

۳- ۲- ۱- محراب امام صادق علیه السلام:

مکان حضور و نماز امام صادق علیه السلام، واقع در صحن مسجد. (تصویر شماره ۱۶)

۴- ۲- ۱- مقام خضر:

مکان نماز و حضور حضرت خضر پیامبر.

۵- ۲- ۱- دکهٔ المعراج:

ایوان و مقام معراج رسول خدا صلی الله علیه و آله. گفته می‌شود آن حضرت به هنگام معراج، که از مسجد الحرام آغاز شد، توقف کوتاهی در مسجد کوفه داشته، در آن جا نماز گزارده‌اند. براساس روایتی از امام صادق علیه السلام وقتی پیامبر در حال سیر از مسجد الحرام به مسجد الاقصی بود، جبرئیل علیه السلام به او گفت: آیا می‌دانی اکنون کجا هستی؟ پیامبر فرمود: خیر، جبرئیل گفت: تو مقابل مسجد کوفه هستی. پیامبر صلی الله علیه و آله از خدا اجازه خواست دو رکعت در آن نماز گزارد. (۱) ۲۱۶

۶- ۲- ۱- مقام ابراهیم علیه السلام:

به روایت امام صادق علیه السلام، مقام ابراهیم از سمت باب کنده است. (۲) ۲۱۷ این مقام در مقابل محراب اصلی و سمت راست قرار دارد وجه تسمیه آن به سبب نماز حضرت ابراهیم در آن جا است. (۳) ۲۱۸ (تصویر شماره ۱۷)

۷- ۲- ۱- مقام جبرئیل علیه السلام:

به روایت امام صادق علیه السلام ستون پنجم در مسجد مقام

۱- . شیخ مفید، المزار، ۲۲؛ روایت معراج در سایر کتب حدیثی شیعه، اشاره‌ای به حضور پیامبر صلی الله علیه و آله در مسجد کوفه دارد (بنگرید مجلسی، بحار الانوار، ۱۰۰/ ۳۸۷).

۲- . شیخ مفید، همان، ۲۳.

۳- . ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ۱/ ۲۷۰؛ ابن جبیر، سفرنامه ابن جبیر، ۲۵۹.

ص: ۸۳

جبرئیل است. (۱) ۲۱۹ (تصویر شماره ۱۸)

۸- ۲- ۱- سفینه نوح:

در داخل صحن مسجد مکانی است که به سفینه یا کشتی نوح معروف است. برخی روایات گفته‌اند کشتی در این نقطه به خشکی نشسته است این مکان حالت سردابی را دارد که با پله‌هایی به پایین آن راه است. صحنی به شکل حوض هشت ضلعی در آن است و هریك از ضلع‌های آن ایوانی دارد و به دو سرداب سرپوشیده منتهی می‌شود. در قسمت پشت شبستان نیز اتاقی وجود دارد که گویند منزل نوح پیامبر بوده است. (۲) ۲۲۰

۹- ۲- ۱- دکهٔ القضاء:

این سکو به صورت مربع است و در شمال شرقی مسجد قرار دارد. این جا محل حضور امام علی علیه السلام برای قضاوت بین مردم بود و آن حضرت، در مواردی خاص، روی آن می‌نشستند و به قضاوت می‌پرداختند. (تصویر شماره ۱۹)

۱۰- ۲- ۱- بیت الطشت:

محل وقوع یکی از کرامت‌های امیرالمؤمنین علی علیه السلام است. بیت الطشت سردابی دارد که با دو پلکان به پایین آن راه است. برخی از اهل ریاضت در آن سرداب به سرمی‌بردند. (۳) ۲۲۱ (تصویر شماره ۲۰)

۱۱- ۲- ۱- مقام حضرت آدم:

نماز خواندن در کنار این مقام استحباب دارد. (۴) ۲۲۲ ظاهراً به نظر می‌رسد این مقام‌ها در جای ستون‌های مسجد واقع شده‌اند. در کنار هرمقام، آداب و اعمال آن را با خط مرحوم میرزا عبدالعلی نواب یزدی روی آن حجاری کرده‌اند. از تاریخچه بنای این مقام‌ها اطلاعی در دست نیست و بسیاری از آن‌ها را سید بحرالعلوم تعمیر و بازسازی کرده است. (۵) ۲۲۳ (تصویر شماره ۲۱)

۱- . همان جا.

۲- . ابن بطوطه، همان جا؛ ابن جبیر، همان، ۲۶۰.

۳- . ادیب الملك، سفرنامه ادیب الملك به عتبات، ۱۷۰.

۴- . پیشین، همان جا.

۵- . ناصرالدین شاه، سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۲۷- ۱۳۲.

ص: ۸۴

ص: ۸۵

۵- مقابر یاران اهل بیت

۱- ۵- مسلم بن عقیل

قبر مسلم بن عقیل، نماینده و سفیر امام حسین علیه السلام به کوفه، سمت شرق مسجد کوفه، کنار دار الاماره و متصل به دیوار مسجد کوفه قرار دارد. (۱) ۲۲۴ نخستین کسی که برفراز قبر او بنایی به پا کرد مختار بن ابی عبیدهٔ ثقفی بود. در زمان آل بویه، عضد الدوله نیز آن را در ۳۶۸ ق توسعه داد. سلطان اویس جلایری در ۷۶۷ ق و پادشاهان صفوی در ۱۰۵۵ ق و پادشاهان قاجار در ۱۲۳۲ ق تعمیراتی در آن آستان انجام دادند. از دیگر کسانی که این مزار را بازسازی کردند باید از شیخ محمد حسین معروف به صاحب جواهر یاد کرد که در ۱۲۶۳ ق با مبالغی که سلطان لکهنو از هند برای این کار اختصاص داد به تعمیر گسترده آن پرداخت. او ضریحی از نقره و گنبدی از طلا برفراز قبر مسلم نصب کرد. (۲) ۲۲۵ در نزدیکی آن، قبرهای عاتکه و سکینه، دختران امام حسین علیه السلام، قرار دارد. (۳) ۲۲۶ در سال‌های اخیر به همت آیت اللّه حکیم و جمعی از نیکوکاران بنای جدیدی شامل حرم و رواق و ساخته شد و گنبد آن نیز توسط حاج رشاد مرزه طلاکاری گشت. (۴) ۲۲۷ (تصویر شماره ۲۲)

۲- ۵- هانی بن عروه

هانی بن عروه از یاران امام علی علیه السلام است که در جنگ‌های عصر آن امام حضور داشت و از پناه دهندگان مسلم بن عقیل بود در سال شصت هجری به همراه مسلم به دست عبیداللّه بن زیاد به شهادت رسید. قبر این یار فداکار حسین علیه السلام در داخل حرم مسلم ابن عقیل قرار دارد که هر دو دارای یک صحن و تاریخ بنای مشترک هستند. ضریح قبر هانی از نقره است که شیعیان هند برای آن ساخته‌اند. گنبد بزرگی نیز با کاشی‌های آبی

۱- . ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ۱/ ۲۷۰؛ طبری، تاریخ الطبری، ۴/ ۲۱۶.

۲- . ابن جبیر، سفرنامه ابن جبیر، ۲۶۰؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۱۰- ۱۱۱.

۳- . عبد الرزاق کمونه حسینی، آرامگاه‌های خاندان پاک پیامبر و بزرگان صحابه و تابعین، ۲۴۲؛ حجت‌بلاغی، تاریخ نجف و حیره، ۱۴۴.

۴- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۱۰- ۱۱۱.

ص: ۸۶

برفراز آن قرار دارد. داخل حرم او آینه کاری است. (۱) ۲۲۸ (تصویر شماره ۲۳)

۴- ۵- مختار بن ابی عبیدهٔ ثقفی

در سمت قبله، متصل به مسجد، بقعه و مزار مختار بن ابی عبیدهٔ ثقفی است که موفق شد انتقام خون شهیدان کربلا را از سپاه عبیداللّه بن زیاد بگیرد و کوفه را برای مدتی تحت تصرف خود در آورد. (۲) ۲۲۹ آستان مختار در حرم مسلم بن عقیل واقع شده و هر دو بنای مشترکی دارند.

ضریحی از چوب روی قبر این بزرگوار نصب شده و پنجره‌ای در زاویه شرقی به دیوار مسجد کوفه (سمت جنوب) باز می‌شود. قطعه سنگی از قرن دوم هجری به خط کوفی دارد که روی آن نوشته‌اند: «هذا قبر مختار بن ابی عبیدهٔ الثقفی الآخذ بثارات الحسین». (تصویر شماره ۲۴)

ابن بطوطه جهان‌گرد معروف قرن هشتم هجری گوید: «در سمت غرب قبرستان کوفه، در نزدیکی قبر مختار، در مکانی چیزی به رنگ سیاه تند در زمینه سفیدی توجه مرا جلب کرد که مردم می‌گفتند این جا قبر ابن ملجم ملعون است و مردم کوفه همه ساله هیزم فراوان به آن جا می‌برند و هفت روز آتش بر گور او می‌افروزند». (۳) ۲۳۰

فضلیت مسجد کوفه

اشاره

برای مسجد کوفه فضیلت‌های فراوانی نقل شده است:

از امام باقر علیه السلام روایت است: «اگر مردم می‌دانستند در مسجد کوفه چیست، هر آینه زاد و توشه سفر از مکان دور برمی‌داشتند. به درستی که نماز واجب در آن برابر بایک حج و نماز نافله برابر با یک عمره است». (۴) ۲۳۱ هم چنین امام صادق علیه السلام فرموده‌اند: «هیچ بنده صالح و پیامبری نیست مگر آن که در

۱- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۱۲.

۲- . کمونه حسینی، همان، ۲۵۱؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۱۰.

۳- . ابن بطوطه، همان، ۱/ ۲۷۱.

۴- . شیخ مفید، المزار، ۲۰.

ص: ۸۷

مسجد کوفه نماز نگزارده باشد ... قبله این مسجد باغی از باغ‌های بهشت است، نماز خواندن در آن برابر با هزار نماز و نافله در آن برابر با پانصد نماز، نشستن در آن بدون تلاوت قرآن و ذکر نیز عبادت است». (۱) ۲۳۲ از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده است: «مسجد کوفه مسجد پربرکتی است که خداوند آن را برای اهلش برگزیده است». (۲) ۲۳۳ از امام صادق علیه السلام نقل است: «نماز در چهار مکان می‌تواند تمام خوانده شود:

۱- مسجد الحرام ۲- مسجد النبی صلی الله علیه و آله ۳- حرم امام حسین علیه السلام ۴- مسجد کوفه». (۳) ۲۳۴ نیز از ایشان نقل شده است: «در روز قیامت از این مسجد هفتاد هزار نفر بدون حساب به بهشت می‌روند». (۴) ۲۳۵

۲- سایر مسجدهای مشهور کوفه

اشاره

شهر کوفه چند مسجد دارد که هر یک اهمیت خاصی دارند. در این جا مهم‌ترین مسجدهای این شهر به اختصار توصیف می‌شود.

۱- ۲ مسجد سهله (۵) ۲۳۶

یکی از مسجدهای مهم و با فضیلت کوفه مسجد سهله یا سهیل است. این مسجد منزل‌گاه و عبادت گاه بسیاری از پیامبران از جمله حضرت ابراهیم علیه السلام، ادریس علیه السلام، خضر علیه السلام، و جایگاه برخی از امامان شیعه از جمله مقام امام صادق علیه السلام، امام سجاد علیه السلام بوده است و براساس روایت امام صادق علیه السلام، حضرت مهدی (عج) پس از ظهور در آن جا ساکن خواهد شد». (۶) ۲۳۷ (تصویر شماره ۱/ ۲۴)

۱- . شیخ مفید، همان، ۲۲.

۲- . مجلسی، همان، ۱۰۰/ ۳۹۴.

۳- . شیخ مفید، همان، ۱۲۰.

۴- . یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۹۲.

۵- . سهله به معنای زمین هموار است.

۶- . شیخ مفید، همان، ۲۵؛ ابن قولویه، همان، ۲۹.

ص: ۸۸

از امام حسین علیه السلام نقل شده است: «مسجد سهیل خانه ابراهیم علیه السلام بوده که از آن به سوی عمالقه رفته است و آن جا خانه ادریس، صخره خضراء است و در آن مسجد در صور دمیده می‌شود و از اطراف آن هفتاد هزار نفر بدون حساب به بهشت می‌روند». (۱) ۲۳۸ مسجد سهله در ده کیلومتری شرق مرقد مطهر امام علی علیه السلام واقع شده و فاصله آن تا مسجد کوفه حدود دو کیلومتر است. صحن مسجد به ابعاد ۱۲۵ و ۱۴۰ متر با دیواری مرتفع به طول ۲۲ متر است. سه در و یک مناره نسبتاً بلندی دارد که در ۱۳۷۸ ق تجدید بنا شده است. از امام صادق علیه السلام نقل است که در آن موضع خانه‌ای است که ادریس در آن خیاطی می‌کرد. (۲) ۲۳۹ ابراهیم علیه السلام از آن جا به سوی عمالقه خارج شده است و در آن مکان صخره‌ای است که تصویرهای پیامبران در آن است و از آن مسجد خاکی برداشته شده که خداوند انبیاء را با آن خلق کرده است. آن جا مقام حضرت خضر است (۳) ۲۴۰ و گرفتار و پریشانی به آن مسجد نمی‌رود مگر آن که خداوند برای او گشایشی فراهم آورد. (۴) ۲۴۱ هم چنین از امام باقر علیه السلام نقل شده است: هیچ پیامبری را خداوند برنیانگیخت مگر آن که در آن مسجد نماز گزارده است، در آن جا عدل الهی آشکار می‌شود و منازل و جایگاه‌های پیامبران، اوصیاء و صالحین است». (۵) ۲۴۲ از امام صادق علیه السلام نقل شده است که: «هیچ گرفتاری نیست مگر آن که دو رکعت نماز در این مسجد گزارد و خداوند گرفتاری او را برطرف خواهد کرد». (۶) ۲۴۳ مسجد سهله را قبیله بنی ظفر ساخته‌اند. آن ها طایفه‌ای از انصار بودند و امام علی علیه السلام مسجد بنی ظفر را همانند مسجد کوفه دانسته است. (۷) ۲۴۴ (تصویر شماره ۲/ ۲۴)

۱- . یاقوت حموی، همان، ۳/ ۲۹۰.

۲- . در گوشه جنوب غربی، سمت قبله، مقام حضرت ادریس است.

۳- . در ضلع جنوبی مقام امام زمان و امام زین العابدین و مقام خضر قرار دارد.

۴- . یاقوت حموی، همان، ۳/ ۲۹۰.

۵- . حسینی الجلالی، مزارات اهل البیت و تاریخهما، ۶۲- ۶۳.

۶- . حسنی الجلالی، همان جا.

۷- . محمد حسین رجبی، کوفه و نقش آن در قرون نخستین اسلامی، ۴۲۷.

ص: ۸۹

۲- ۲- مسجد حنانه

این مسجد در بین راه نجف و کوفه، سمت شمال آن، واقع است. به هنگام حمل سرهای مبارک شهیدان کربلا به کوفه، سر مقدس ابا عبداللّه را بر زمین این مسجد گذاشتند. گفته‌اند در این هنگام صدایی شبیه به ناله بچه شتری (حنانه) که مادرش را گم کرده باشد بلند شد. برخی نیز گویند قبل از آن که امام علی علیه السلام را دفن کنند چند لحظه جنازه شریف را دراین محل برزمین گذاشتند و از زمین ناله و شیونی برخاست. از این رو بعدها در آن مکان مسجدی ساختند که آن را حنانه نامیدند. (۱) ۲۴۵ واللّه اعلم بالصواب. برخی نیز گفته‌اند این نام برگرفته از «حنا»، دیر قدیمی مسیحیان، بوده است. (۲) ۲۴۶ مسجد حنانه ضریح کوچکی دارد و در نزدیکی مسجد فوق، مقبره «الثویه» واقع است که بسیاری از یاران و صحابه امام علی علیه السلام در آن جا دفن شده‌اند. (۳) ۲۴۷ امام صادق هم در این مکان گزارده‌اند. (تصویر شماره ۵- ۴/ ۲۴)

۳- ۲- مسجد صعصهٔ بن صوحان

در صد متری مسجد سهله، مسجدی است که در آن یکی از صحابه رسول خدا صلی الله علیه و آله و یار باوفای امام علی علیه السلام و امام حسین علیه السلام، صعصعهٔ بن صوحان، خاک شده است. او در جنگ‌های جمل و صفین در کنار امام علی علیه السلام حضور داشت و در دوران معاویه وادار شد روی منبر رود و علی علیه السلام را دشنام دهد اما او علی علیه السلام را به نیکی یاد کرد و برمعاویه لعنت فرستاد و معاویه نیز او را به بحرین تبعید کرد تا در آن جا وفات یافت. (۴) ۲۴۸ بنای مسجد صعصعه در ۱۳۸۷ ق بازسازی شده و ۱۶۰ متر مربع مساحت دارد. (تصویر شماره ۶/ ۲۴)

۱- . احمد زمانی، سرزمین خاطره‌ها، ۶۲.

۲- . همان، ۴۳۶.

۳- . جعفر خلیلی، آشنایی با عتبات مقدسه، ۶۶- ۶۷.

۴- . عضد الملک، همان، ۱۵۹؛ جلالی الحسینی، همان، ۶۴- ۶۵؛ در مورد این شخصیت برای آگاهی بیشتربنگرید: ابن حجر عسقلانی، الاصابه فی تمییز الصحابه، ۳/ ۲۰۰.

ص: ۹۰

۴- ۲- مسجد زید بن صوحان

زید، برادر صعصعه، از صحابه رسول خدا صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام بود. او در جنگ نهاوند حضور یافت و ابتدا یکی از دستانش را قطع کردند. او با همان حال به جنگ ادامه داد تا در رکاب مقتدایش به شهادت رسید. مسجدی در جنوب مسجد سهله به نام این صحابه بزرگوار وجود دارد که خود آن را بنا کرده است. بنای اصلی آن تخریب شده و در ۱۳۹۵ ق بنای جدیدی به جای آن ساخته‌اند. این مسجد ۱۶۵ متر مربع مساحت دارد.

۵- ۲- مسجد حمراء (۱) ۲۴۹

گویند این مسجد محل دفن حضرت یونس است و برخی هم گفته‌اند: «این جا محلی است که ماهی، یونس را از شکم خود بیرون انداخت». (۲) ۲۵۰ در این خصوص از امام علی علیه السلام روایتی نقل است که فرموده‌اند: «مسجد حمراء در جای بستانی است که قبر برادرم یونس بن متی در آن جا است». (۳) ۲۵۱ امیر المؤمنین علیه السلام در این مکان نمازگزارده‌اند.

۶- ۲- مسجد جُعفی:

این مسجد، بر حسب روایتی، شاهد عبادت و نماز امام علی علیه السلام بوده است. (۴) ۲۵۲ منظور از جعفی قبیله جعفی است که جابر بن یزید جعفی، از راویان و اصحاب امام باقر، از میان آن قبیله برخاسته است.

۷- ۲- مسجد بنی کاهل:

به مسجد امیر المؤمنین نیز معروف است و امام علی علیه السلام و امام صادق علیه السلام در این مسجد نماز گزارده‌اند. (۵) ۲۵۳ امروزه از آن جز پایه و بخشی از مأذنه چیزی باقی نمانده است.

بنی کاهل بن اسد بن خزیمه تیره‌ای از بنی اسد هستند.

۱- . حمراء به معنای سرخ گون است. در صدر اسلام به موالی و ایرانیان، حمراء می‌گفتند، آنان عمدتاً در سپاه مختار به عنوان نیروی داوطلب او حضور یافته بودند.

۲- . عضدالملک، همان جا.

۳- . محمد حسین رجبی، همان، ۴۳۱، به نقل از فضل الکوفه ومساجدها، ۳۱.

۴- . همان، ۴۳۳.

۵- . همان جا.

ص: ۹۱

در کوفه مسجدهای ملعونه‌ای هم بود که امروز اثری از آن‌ها نیست از جمله مسجد ثقیف، متعلق به مغیرهٔ بن شعبه از یاران معاویه و راویان حدیث‌های جعلی؛ مسجد اشعث، متعلق به اشعث بن قیس کندی، از یاران سیاسی و فرصت طلب امام علی علیه السلام، که پنهانی با معاویه ارتباط داشت. وی کارنامه مطلوبی از خود در حمایت از امام علی علیه السلام برجا نگذاشت؛ مسجد شبث بن ربعی که از یاران عبید اللَّه بن زیاد و جزو خوارج بود و در حادثه کربلا نیز حضور داشت. (۱) ۲۵۴

۳- خانه امام علی علیه السلام

امام علی علیه السلام هنگام ورود به کوفه و انتخاب آن شهر به عنوان پایتخت، برخلاف حاکمان و خلیفه‌های پیشین، به دار الخلافه و دار الاماره نرفت بلکه در منزل امّ هانی سکونت گزید. این خانه امروزه هم چنان پابرجاست و از زندگی ساده و بی‌آلایش یک خلیفه، که امپراطوری عظیمی را به دست با کفایت خویش اداره می‌کرد، خبر می‌دهد. از خانه تا مسجد بیست متر فاصله است و داخل آن از معماری بسیار ساده‌ای برخوردار است. چندین اتاق در داخل آن برای هریک از فرزندان امام علی علیه السلام؛ حسنین، زینب، ام‌کلثوم و نیز همسر امام، ام البنین، ساخته شده است. محل غسل آن حضرت، محل جلوس امام حسن و امام حسین و چاه آب داخل منزل، را امروزه زائران و شیعیان آن امام همام زیارت می‌کنند. (تصویر شماره ۷/ ۲۴)

۴- دار الاماره

به هنگام ایجاد شهر کوفه، علاوه برمسجد، قصری برای حاکم شهر ساختند.

سعد بن ابی وقاص، نخستین حاکم کوفه، در ۱۷ ق، قصری در کنار مسجد احداث کرد که قطر برج‌های آن ۵/ ۳ متر بود. از آن پس حاکمان کوفه در این قصر ساکن شدند، به جز امام علی علیه السلام که در قصر و دار الاماره حضور نیافت و در مسجد و منزل خویش به اداره سرزمین‌های خلافت اسلامی پرداخت. امروزه پایه‌های مخروبه دار الاماره در نزدیکی

۱- . همان جا.

ص: ۹۲

خانه امام علی علیه السـلام دیده می‌شود. بنای دار الاماره به صورت مربع با ضلع‌های ۱۱۰* ۱۱۰ متر و شاهد ماجراهای فراوان و پند پذیر بوده است. (تصویر شماره ۸/ ۲۴)

۵- مرقد زید بن علی علیه السلام

زید بن علی بن الحسـین علیه السـلام فرزند چهارمین امام شـیعه علیه السـلام است که در دوران هشام به سال ۱۲۱ ق قیـام کرد و در محله کناسه کوفه بردار کشـیده شـد و یوسف بن عمرو ثقفی، حاکم کوفه، جنازه او را سوزانـد و خاکسترش را به باد داد. برای زید در همـان محلی که جنـازه‌اش را آتش زدنـد در ۱۵ کیلومتری شـمال شـهر کوفه آرامگاهی ساخته شـد و برفراز آن گنبـدی احداث گردید.

شایان ذکر است در کوفه از نسل امام سـجاد علیه السـلام و امام حسن علیه السلام و امام کاظم فرزندان زیادی خاک شده و هر یک آرامگاهی دارند که بیان آن موجب طولانی شدن سخن‌است. (۱) ۲۵۵

۱- . در این مورد بنگرید کمونه حسینی، همان، ۲۴۴- ۲۵۰ وی حدود چهل تن از آن ها را با نام مکان دفن شان برشمرده است.

ص: ۹۳

فصل سوم: کربلا

اشاره

ص: ۹۴

ص: ۹۵

الف- موقعیت جغرافیایی

کربلا از شهرهای مهم و زیارتی عراق است که مشتاقان زیادی به عشق زیارت آن، در سرزمین‌های اسلامی روزگار می گذرانند و برخی نیز توفیق دیدار آن را می‌یابند.

بارگاه باشکوه سومین پیشوای شیعیان جهان و نواده گرامی رسول خدا صلی الله علیه و آله به این شهر قداستی آسمانی بخشیده است. کربلا قبله گاه عاشقان ثاراللّه و سرزمین خون و شهادت است.

شهر کربلا- بر کناره صحرا، در جنوب غربی رود خانه فرات و در میان منطقه‌ای آبرفتی، که به «سواد» مشهوراست، قرار دارد. در شمال غربی آن شهر تاریخی انبار، در شرق آن شهر باستانی بابل، در غرب آن صحرای غربی و در جنوب غربی آن شهر حیره، پایتخت مناذره، واقع است. (۱) ۲۵۶ در زمان‌های پیشین، در نزدیکی کربلا آبادی‌هایی به نام «العین» قرار داشت که بسیار سرسبز و خرم بود و به همین سبب، کاروان‌های تجاری راه خود را از آن مسیر انتخاب می کردند. وجود رود فرات در نزدیکی این شهر، آن را در زمره یکی از حاصل خیزترین و سرسبزترین منطقه‌های بین النهرین قرار داده است.

نخلستان‌های فراوان پیرامون آن، بااین رودخانه آبیاری می‌شوند. (۲) ۲۵۷ درکنار این

۱- . سلمان هادی آل طعمه، تاریخ مرقد الحسین والعباس، ۱۷.

۲- . ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، ۲۷۲- ۲۷۳.

ص: ۹۶

نخلستان‌ها، درختان و باغ‌های میوه اطراف شهر را تا چندین کیلومتر پوشش می‌دهد.

مسافت کربلا تا بغداد و نجف ۸۰ و تا تهران ۹۸۰ کیلومتر است. این شهر ۵۴۹/ ۴۰۲ نفر جمعیت دارد.

ب- کربلا در آینه تاریخ

منطقه کربلای قدیم و اصلی، هم‌گام و هم طراز با تمدن بین النهرین و بابل، از تاریخی کهن برخوردار است و در متون تاریخی از دوران بابل و آشور (هزاره اول قبل از میلاد)، از آن به «آوری» یاد شده است. این شهر در روزگار کلدانی‌ها محل سکونت برخی از مسیحی‌ها بود که آن را «کور بابل»، به معنای پرستشگاه خداوند، می‌نامیدند؛ زیرا در آن جا معبدها و پرستش گاه‌های بزرگی وجود داشت. (۱) ۲۵۸ کربلا در روزگار ساسانیان، به هنگامی که حیره مرکز حکومت مناذره بود، اهمیت ویژه‌ای یافت و به تابعیت دولت ایران در آمد. اهمیت این منطقه از آن رو بود که برسر شاهراه‌های تجاری حیره، انبار، شام و حجاز واقع شده بود. در عصر اسلامی، کربلا به وسیله خالد بن عرفجه، یکی از فرماندهان سعد بن ابی وقاص، فتح شد. او در ۱۴ هجری، پس از فتح کربلا، آن جا را پایگاه سپاه خود ساخت و لشکریان اسلام در آن شهر و نیز کوفه مستقر شدند.

طولی نکشید که پایگاه سعد نیز به شهر کوفه منتقل شد. (۲) ۲۵۹ یکی از دلایلی که نشان از قدمت این منطقه در قبل از اسلام می‌دهد، وجود تپه‌ها و آثار ویرانه‌هایی از عصر ساسانی در چند کیلومتری شمال غربی کربلای کنونی و نزدیک مرقد حر بن یزید ریاحی است که امروزه به ظهیره یا عرقوب معروف است. آن‌جا را مکان اصلی و قدیم کربلا دانسته‌اند. (۳) ۲۶۰ در سال ۳۶ ق، هنگامی که امام علی علیه السلام به سوی صفین حرکت می‌کرد، به کربلا

۱- . جعفر الخلیلی، موسوعهٔ العتبات المقدسهٔ، قسم الکربلاء، ۱۰.

۲- . طبری (محمد بن جریر)، تاریخ الطبری، ج ۴، حوادث سال دوازدهم هجری.

۳- . جعفر الخلیلی. همان، ص ۱۸ به نقل از سید عبد الحسین آل طعمه، بغیهٔ النبلاء فی تاریخ کربلاء.

ص: ۹۷

رسید و چون نام آن را دانست فرود آمد، وضو ساخت و نماز گزارد و مشتی از خاک آن را برداشت، بویید و گفت: «در این سرزمین واقعه‌ای سخت رخ خواهد داد، در این جا اردو می‌زنند و در همین جا خونشان بر زمین ریخته می‌شود، این جا جای بار افکندن و اردو زدن است. در این جا مردانی کشته خواهند شد که در روز رستاخیز بدون حساب به بهشت در می‌آیند». (۱) ۲۶۱ کربلا در دوره‌های مختلف تاریخی، از عصر اموی تا عباسی و دوران تهاجم مغولان تا عصر حاضر، مورد توجه برخی از خلیفه‌ها و امیران قرار داشت.

و این امر ناشی از ارادت و توجه آنان به مرقد مطهر امام حسین علیه السلام و یارانش بود. آنان همواره برای آبادانی و شکوه کربلا تلاش‌هایی داشتند و در دوره‌های مختلف که در صفحه‌های بعد یادآور خواهیم شد به بازسازی، احیا، تعمیر و تزیین آن حرم مطهر پرداختند.

ج- وجه تسمیه

اشاره

این‌سرزمین را به نام‌های گوناگونی خوانده‌اند که اطلاق عام بر خاص است، از جمله:

۱- کربلا

همان گونه که اشاره شد، منطقه قدیمی کربلا در عصر تمدن بابل، به کور بابل (۲) ۲۶۲ معروف بود و بعدها به صورت کربلا تغییر نام یافت. برخی نیز آن را واژه‌ای آرامی یا عبری یا بابلی و برگرفته از «کرب وال» می‌دانند که نام معبد بوده و آن را پرستش گاه و حرم خداوند می‌دانستند. (۳) ۲۶۳ عده‌ای نیز آن را از نام آرامی «کربلاتو»، (۴) ۲۶۴ به معنای چیزی که

۱- . دینوری، الاخبار الطوال، ۲۵۳.

۲- . کور به معنای قریه و کور بابل یعنی مجموعه قریه‌های بابل (جعفر الخلیلی، موسوعهٔ العتبات المقدسهٔ، قسم الکربلاء ص ۱۰ به نقل از علامه سید هبهٔ الدین شهرستانی). برخی نیز گفته‌اند: «کور» جایی است که آهنگر برای دمیدن در آهن از شعله‌های آتش بهره می‌برد و «بابل» نیز به معنای صحرای گرم است. بنابراین، معنای کلی آن شعله‌های حرارت صحرا است. (آل طعمه، تاریخ مرقد الحسین والعباس، ۲۰.)

۳- . آل‌طعمه، همان‌جا به نقل از لغهٔ العرب ۵/ ۱۷۸.

۴- . utalabrak.

ص: ۹۸

سر را بـا آن می‌پوشاننـد، گرفته‌انـد. برخی نیز آن را از «کربـل» به معنای نوعی گیاه که در آن جا فراوان می‌رویـد و یا از «کربله» به معنای نرمی و سستی خاک در زیر پاها (۱) ۲۶۵ و یا از واژه فارسـی «کاربالا» یعنی کار بلند و والا یا آسمانی دانسته‌اند (۲) ۲۶۶ که در عصـر ساسانیان رایج بود و آن واژه در حقیقت معرب است. هنگام ورود امام حسـین علیه السلام به این سرزمین، ایشان نام آن را پرسـید. در میـان نام‌هـا یکی کربلا بود، فرمود: «ارض کرب و بلا» و خواست از آن خارج شود که نگذاشـتند. (۳) ۲۶۷ قدیمی‌ترین شعری که نام کربلا در آن آمده است شعر متعلق به معن بن اوس است که عصر جاهلیت را درک کرده است.

اذا هی حلّت کربلا فلعلعافجوز العذیب دوناً فالنوابی (۴) ۲۶۸

۲- طف

«طف» به ساحل و کناره‌های رود در سـمت خشکی گوینـد (۵) ۲۶۹ و «طف البصـره» به معنای بیابان و سرزمین بصره است. (۶) ۲۷۰ به عبـارتی دیگر «طـف» در لغت به سـرزمین عرب مشـرف بر بیابـان عراق اطلاـق می‌شـود. (۷) ۲۷۱ در متـون تـاریخی از کربلاـ به سرزمین طف یاد شده است که امام حسـین علیه السـلام در آن جا به شهادت رسید. (۸) ۲۷۲ از پیامبر صـلی الله علیه و آله نقل شده است که

۱- . ابن منظور، لسـان العرب، ۱/ ۸۶ واژه کربله؛ یاقوت حموی، معجم البلـدان، ۴/ ۴۴۵؛ فراهیدی، کتاب العین ۵/ ۴۲۱. امروزه در جنوب شـرقی کربلاـی کنونی، منطقه‌ای به نـام «کربله» وجود دارد که همـان منطقه قـدیمی و تـاریخی کربلا بوده است. (آل طعمه، همان، ۱۷).

۲- . فراهیدی، کتاب العین، ۵/ ۴۳۳.

۳- . یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۴۵؛ دینوری، همان، ۲۵۲.

۴- . جعفر الخلیلی، همان، ۱۷ به نقل از شیخ آقا بزرگ، الذریعهٔ الی تصانیف الشیعهٔ.

۵- . طف الفرات، ای شطه (ابن منظور، همان، ۹/ ۲۳۱، فراهیدی، کتاب العین، ۷/ ۴۰۶

۶- . ابن خیاط، تاریخ خلیفهٔ بن خیاط، ۱۷۷.

۷- . یاقوت حموی، همان، ۴/ ۳۶.

۸- . دینوری، همان، ۲۵۳؛ یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ۲/ ۲۳۱؛ خلیفهٔ بن خیاط، همان جا. ابن طاووس، اللهوف‌علی القتلی الطفوف.

ص: ۹۹

فرمود: «جبرئیل مرا خبر داده است که فرزندم حسین پس از من در سرزمین طف کشته می‌شود، جبرئیل این خاک را برایم آورده و به من خبر داده که محل قتل او در همین خاک خواهد بود». (۱) ۲۷۳

۳- غاضریه

کربلا را به سبب سکونت طایفه‌ای به نام بنی غاضر، از قبیله بنی اسد، در نزدیکی آن، غاضریه نیز می‌نامند. (۲) ۲۷۴ آن جا آبادی وسیع و پر رونقی بود که در کنار فرات و در شمال کربلا قرار داشت و به آن متصل بود. (۳) ۲۷۵ در حقیقت به همان مکانی اطلاق می‌شد که تقریباً اکنون حرم ابوالفضل علیه السلام است. (۴) ۲۷۶ در متون تاریخی از شهادت امام حسین علیه السلام در راه غاضریه و آب بندی در کرانه فرات یاد شده است. (۵) ۲۷۷ امام صادق علیه السلام در آداب زیارت امام حسین علیه السلام می‌فرماید: «هر گاه به سوی حائر آمدی از پل عبور کن و در فرات غسل نما و در غاضریه قدم بگذار». (۶) ۲۷۸

۴- نینوا

نینوا شهری تاریخی در مقابل موصل از سرزمین بابل است که کربلای قدیم نیز جزو آن بوده است لذا قدمت آن به عصر تمدن بابل می‌رسد. (۷) ۲۷۹ این شهر پایتخت دولت آشور و این نام از اسامی آشوری است. (۸) ۲۸۰ در دوره‌های بعد، این منطقه به قریه‌ای تبدیل شد که در نزدیکی کربلای قدیم قرار داشت، (۹) ۲۸۱ به این سبب گاهی نام نینوا را کربلا و کربلا

۱- . محسن الامین، اعیان الشیعه، ۴/ ۱۳۹.

۲- . فراهیدی، کتاب العین، ۴/ ۲۶۵.

۳- . یاقوت حموی، همان، ۴/ ۱۸۳.

۴- . آل طعمه، تاریخ المرقد الحسین والعباس، ۲۵. گفته می‌شود امام حسین علیه السلام هنگام ورود به این منطقه، زمین‌های پیرامون بقعه کنونی را از مردم نینوا و غاضریّه به مبلغ ۶۰ هزار درهم خرید و آن را وقف مردم منطقه کرد به شرطی که زائران او را سه روز اطعام و پذیرایی کنند (آل طعمه، همان، ۲۶).

۵- . ابو مخنف لوط بن یحیی، مقتل الحسین.

۶- . جعفر ابن قولویه، کامل الزیاره، ۲۲۱.

۷- . جعفر الخلیلی، همان، ۱۵

۸- . یعقوبی، همان، ۱/ ۸۱؛ جعفر الخلیلی، همان جا.

۹- . ابن منظور، لسان العرب، ۱۲/ ۴۳۰؛ فراهیدی. همان ۸/ ۳۹۶.

ص: ۱۰۰

را نینوا نامیده‌انـد و یاقوت حموی نیز کربلا را جزیی از نینوا می‌داند. (۱) ۲۸۲ امام حسین علیه السلام وقتی نام آن را کربلا شنید، از نام دیگرش پرسـید. گفتنـد: نینوا است. همان موقع دسـتور داد کاروان بار گشاینـد و رحل اقامت افکننـد. (۲) ۲۸۳ امروزه، تپه‌هایی باستانی در قریه نینوا از دوران تمدن بابلی خبر می‌دهد که به تپه‌های تاریخی معروف هستند. (۳) ۲۸۴

۵- عَقْر

«عقر» در لغت به شکاف و فاصله میان دو مکـان گفته می‌شـود. (۴) ۲۸۵ از آن جا که این مکـان میـان بابـل و کربلا (۵) ۲۸۶ و نزدیک به بابل بود، آن را عقر و عقر بابل می‌خواندنـد. امام حسـین علیه السـلام هنگام ورود به این منطقه، وقتی نام این سـرزمین را پرسـید، یکی از نام هایی که گفته شـد عقر بود و امام فرمود: «از عقر به خـدا پناه می‌برم». (۶) ۲۸۷ در متون تاریخی از این مکان به نام عقر نیز یاد شده است. (۷) ۲۸۸

۶- نواویس

این‌نام ریشه‌ای مسیحی وسریانی دارد که به قبرستان مسیحیان، واقع در شمال غرب کربلای کنونی گفته می‌شد. امروزه، این قبرستان کنار دریاچه سـلیمانیه، در محله‌ای به نام «براز علی» واقع شـده و حسـینیه نامیده می‌شود. (۸) ۲۸۹ امام حسـین علیه السلام به این نام اشاره کرده‌اند:

۱- . یاقوت حموی، همان، نینوا.

۲- . طبری، همان، ۶/ ۲۳۲.

۳- . آل طعمه، تاریخ مرقد الحسین والعباس، ۲۲.

۴- . فراهیدی، همان ۱/ ۱۵۱

۵- . شهر جدید کربلا در ۵۰ کیلومتری عَقْر قرار دارد.

۶- . یاقوت حموی، همان، ۴/ ۱۳۶.

۷- . ابن منظور، همان، ۴/ ۵۹۱؛ طبری، همان، ۱۱/ ۵۴

۸- . آل طعمه، تاریخ مرقد الحسین و العباس، ۲۵.

ص: ۱۰۱

«گویا می‌بینم که گرگان بیابان‌های میان نواویس و کربلا، بند بند من را از هم می‌گسلند». (۱) ۲۹۰

۷- حائر

به محل دفن نواده رسول خدا صلی الله علیه و آله در سرزمین کربلا، حائر یا حائر حسینی گویند.

«حائر» در لغت، اسم فاعل از حار- یحیر است و به جایی گفته می‌شود که آب در آن جمع شود و بیرون نرود. (۲) ۲۹۱ به عبارتی دیگر، به حوض یا مکانی گویند که آب و مسیل آن از زمین‌های مجاور به سوی آن سرازیر شود، اما آب در آن دور زند و فراگیر نشود. این نام و مخفف آن «حیر» در متون تاریخی به کربلا (۳) ۲۹۲ و حائر حسین، به مکان قبر و محدوده مزار امام حسین علیه السلام گفته شده است.

وجه تسمیه آن چنین است که وقتی متوکل دستور تخریب بارگاه و مزار امام حسین علیه السلام و شهیدان کربلا را صادر کرد به آن مکان آب جاری ساخت آب اطراف و دور تا دور قبر را فرا گرفت اما بر روی قبر جاری نشد. این مکان شامل مرکز اصلی حرم امام حسین علیه السلام و گنبد و ضریح ونیز مدفن شهیدان کربلا است. بر اساس روایتی از رسول خدا صلی الله علیه و آله، حائر حسین مکانی بسیار مقدس است و عبادت در آن جا فضیلت فراوان دارد.

آن حضرت به ابو سعید خدری فرمود: «در زیر گنبد و قبه او (امام حسین علیه السلام) دعاها و خواسته‌ها به اجابت می‌رسد و تربت و خاک او شفا بخش است. خداوند پیشوایان معصوم را در نسل او قرار داده است». (۴) ۲۹۳ برای کربلا- نام‌های دیگری هم ذکر شده است که بیان آن‌ها موجب طولانی شدن سخن است. (۵) ۲۹۴

جایگاه و فضیلت کربلا و زیارت امام حسین علیه السلام

بر اساس روایت هایی از امام صادق علیه السلام، کربلا- حرم امن الهی است. آن حضرت می‌فرمود: «خداوند کربلا را حرم امن خویش انتخاب کرد و مکان قبر حسین علیه السلام، از هنگامی که در آن دفن شد، باغی از باغ‌های بهشت گردید. آن جا همانند مسجد الحرام و

۱- . ابن طاووس، اللهوف علی القتلی الطفوف، ۵۳.

۲- . ابن منظور، همان، ۴/ ۲۲۳.

۳- . فراهیدی، همان، ۲/ ۱۷۰.

۴- . برای اطلاع بیشتر از وجه تسمیه حائر و مسائل مربوط به آن بنگرید: عبدالجواد کلید دار، تاریخ کربلا وحائر الحسین.

۵- . بنگرید جعفر خلیلی، موسوعة العتبات المقدسه، قسم کربلا، ج ۸/ ۳۰- ۴۰.

ص: ۱۰۲

مسجد النبی صلی الله علیه و آله است و مسافر می‌توانـد نماز خود را تمام بخواند». (۱) ۲۹۵ از امام صادق علیه السلام روایت شده است که «وقتی حسین علیه السلام به شهادت رسید، هفتاد هزار فرشته غمگین و غبارآلود بر سر قبرش فرود آمدند. آنان تا روز قیامت بر حسین گریه و نوحه سرایی می‌کنند». (۲) ۲۹۶

۵- تاریخ ساختمان حرم مطهر

۱- بنای بقعه و باز سازی آن از آغاز تا پایان دوره عباسی

پس از شهادت امام حسین علیه السلام، طایفه‌ای از بنی اسد پیکر آن امام و یارانش را در همان جایی که محل شهادت آنان بود به خاک سپردند. برآمدگی هایی از خاک، که نشانِ آن قبرهای مطهر بود، نخستین بنایی است که بر فراز آن ستاره‌های درخشان بیابان طف نهاده شد. گفته‌اند امام حسین علیه السلام هنگام ورود به طف، مکان قبر خود و یارانش را به شصت هزار درهم خرید و آن را صدقه قرار داد، به شرطی که آنان قبر او را آباد کرده و از زائران او به مدت سه روز پذیرایی کنند. (۳) ۲۹۷ اما نخستین بقعه و آرامگاهی که بر فراز آن برآمدگی‌ها ساختند، به دست مختار بن ابی عبیدهٔ ثقفی، انتقام گیرنده خون شهیدان کربلا، بود. مختار پس از آن که با سپاهیان خود، به فرماندهی ابراهیم بن مالک اشتر، سپاه عبید اللّه بن زیاد را شکست داد و تمامی جنایت کاران آن حادثه را مجازات کرد، در ۶۵ ق بر مزار آن شهیدان حاضر شد و شالوده نخستین بقعه و آرامگاه را بر فراز آن قبرها بنا نهاد و روی آن‌ها یک دیوار و سقف آجری با روکش گچ گذارد. در کنار آن نیز مسجدی ایجاد کرد که دو در به سمت مشرق و مغرب داشت. (۴) ۲۹۸ ظاهراً این بنا به همان صورت تا پایان عصر بنی امیه و آغاز عصر بنی عباس باقی بود. از امام صادق علیه السلام در آداب زیارت

۱- . بنگرید ابن قولویه، کامل الزیارات، شیخ مفید، المزار، ۶۴

۲- . همان‌جا.

۳- . ابن منظور، همان، ۱۳/ ۴۳۰؛ طریحی، مجمع البحرین، ۵/ ۴۶۲.

۴- . محسن الامین، اعیان الشیعهٔ، همان، ۴/ ۵۰۲.

ص: ۱۰۳

قبرامام حسین علیه السلام روایتی نقل‌شده است که فرمود: «چون‌آهنگ زیارت قبرحسین علیه السلام را درکربلا داشتی در بیرون بایست و در قبر بنگر سپس به روضه وارد شو و در برابر آرامگاه در بالاسر بایست و آنگاه از دری که در پایین پای علی بن الحسین علیه السلام است بیرون شو و به سوی شهیدان حرکت کن سپس به راه خود ادامه ده تا به شهادتگاه ابوالفضل عباس بن علی برسی، آن جا بر در سرپوشیده بایست و سلام ده». (۱) ۲۹۹ با توجه به این سخن امام صادق علیه السلام، که در این دوران یعنی آغاز عصر عباسی در قید حیات بود، می‌توان گفت که آن حضرت شخصاً آن بارگاه را دیده و به درهای حرم اشاره کرده است.

در آغاز عصر عباسی، به هنگام خلافت سفاح، کنار مرقد امام حسین علیه السلام بنای سرپوشیده دیگری ساخته شد. در دوران مهدی عباسی به سال ۱۵۸ ق، بنای سرپوشیده قبلی از نو ساخته شد و مادر مهدی برای خادمان قبر سید الشهداء حقوق ماهانه‌ای مقرر کرد. (۲) ۳۰۰ این بنای ساده دگر بار در دوران هارون الرشید تخریب شد. او موسی بن عیسی، حاکم کوفه، را مأمور این کار کرد تا با نیروهای خود به کربلا برود و قبه و بنای یادشده را خراب کند. درخت سدری را که در آن مکان قرار داشت از ریشه قطع سازد و هر گونه اثری را از آن خطه محو کند. (۳) ۳۰۱ مأمون فرزند هارون، که از معتزله بود و گرایش هایی به علویان داشت، در ۱۹۳ ق بنایی زیبا بر قبر آن حضرت برپا کرد که تا عصر متوکل هم‌چنان باقی بود.

متوکل عباسی نخستین خلیفه‌ای است که با جسارت هر چه تمام‌تر برای محو آثار شهیدان کربلا تلاش کرد. او در ۲۳۶ ق قبر امام، خانه‌ها و سراهای پیرامون آن را به کلی ویران کرد. حتی دستور داد تا زمین آن را شخم زنند و بذر بپاشند و بر قبر آب ببندند و مردم را از زیارت آن مقام باز دارند. (۴) ۳۰۲ آب در اطراف قبر مطهر دور زد و از این رو آن جا

۱- . شیخ مفید، المزار، ۶۵.

۲- . طبری، همان، ۳/ ۷۵۲.

۳- . مدرسی، شهر حسین، ۱۹۰.

۴- . طبری، همان، ۷/ ۳۶۵، ابن طقطقی، تاریخ فخری، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، ص ۳۲۷.

ص: ۱۰۴

به حائرالحسین معروف شد. این واقعه را شیخ طوسی به نقل از شاهدی عینی توصیف کرده است. او می گوید: «دیدم زمین و مکان مقبره امام حسین علیه السلام و شهیدان کربلا را شخم زده‌اند و در آن نهرها جاری کرده‌اند، گاوها بر آن می‌راندند و کشاورزان در آن کشت می کردند و من خود به چشم خویشتن می‌دیدم که چگونه گاوها وقتی برای شخم زدن به مکان قبر می‌رسند از چپ و راست آن می گذرند و هرچه بر آن‌ها تازیانه می‌زنند بر روی قبرها حرکت نمی کنند». (۱) ۳۰۳ این اقدام ستم کارانه متوکل باعث بروز شورش در جامعه شد و عده‌ای از درباریان، به فرماندهی فرزند متوکل، بر او شوریدند و او را به قتل رساندند.

منتصر پس از قتل پدر به خلافت رسید و به جبران اقدام‌های نادرست پدر پرداخت. او بنای حرم را در ۲۴۷ ق بازسازی و بنای با عظمتی، بر فراز قبر مطهر استوار کرد و مسجدو صحن و مناره‌ای را نیز برای راهنمایی زائران و نشان دادن آن مکان مقدس بنا نمود و مردم را به زیارت شهیدان کربلا تشویق کرد. از دیگر اقدام‌های مهم منتصر، بزرگداشت علویان و شیعیان بود که دستور داد تا از تعقیب بنی هاشم و خاندان ابوطالب دست بردارند و زیارت قبرهای آل ابی طالب را مانع نشوند. (۲) ۳۰۴ وی هم چنین فدک را به فرزندان فاطمه (س) از اولاد امام حسن علیه السلام و حسین علیه السلام برگرداند و تعمیراتی هم بر قبر امام علی علیه السلام در نجف انجام داد. برخورد مثبت او با علویان و زیارت گاه نجف و کربلا، عده‌ای از سادات و نواده‌های امامان معصوم، به ویژه امام موسی بن جعفر و امام سجاد علیه السلام را به سوی آن سرزمین‌ها سرازیر کرد که ابراهیم مجاب فرزند محمد العابد بن موسی علیه السلام در رأس آنان قرار داشت. (۳) ۳۰۵ این بنا تا عصر علویان طبرستان باقی بود و در ۲۷۳ ق سقف آن فروریخت و رو به ویرانی نهاد. ده سال بعد، در ۲۸۳ ق، محمد بن زید علوی، از نواده‌های امام حسن مجتبی علیه السلام ملقب به داعی صغیر و از حاکمان شیعی طبرستان، این

۱- . شیخ طوسی، الامالی، ۲۰۹.

۲- . مسعودی، مروج الذهب و معادن الجوهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ۲/ ۵۴۱، ۵۴۲.

۳- . بنگرید صفحه‌های بعد، مزار و مرقد ابراهیم مجاب.

ص: ۱۰۵

بقعه و بنـا را مرمت کرد. (۱) ۳۰۶ این کار را محمـد ورد القطان انجام داد. او قبه با شـکوهی بر فراز قبر سـید الشـهداء ساخت و در مجاورت آن، دو ساختمان با سـقف چوبی بنا کرد تا زائران بتوانند بالای سـر امام به زیارت بپردازند و زیارت در برابر رأس شهیدان آسان شود. (۲) ۳۰۷ وی هم چنین حصار اطراف حرم را تعمیر کرد. این اقدام با دوران حکومت معتضد عباسـی مصادف بود. ایامی که وی با علویان و شیعیان هم چون منتصر روابط خوبی داشت.

محمـد بن زیـد، به تعمیر و بازسازی مرقـد امام علی علیه السـلام نیز اقـدام کرد و خود به زیارت آن دو بزرگوار رفت و اوقافی برای آنان قرار داد.

در دوران آل بـویه، به ویژه عصـر حکـومت عضدالـدوله دیلمی، توجه و اهتمـام زیـادی به مرقـد امامـان و عتبـات عالیـات شـد. این پادشاهـان شـیعی و دوستـداران اهـل بیت تلاـش و فعالیت‌هـای گسترده‌ای در توسـعه، بازسـازی و تزیین مقبره‌هـا و زیارت گاه‌های امامان و پیشوایان دین در سرزمین‌های مختلف اسلامی، به ویژه ایران و عراق، انجام دادند. عضد الدوله در ۳۷۱ ق بنا و حرم بزرگ و باشکوهی برای سالار شهیدان ساخت و قسمت‌های زیادی از بنا را تجدید کرد. برای نخستین بار، در هر چهار سمت حرم، رواق‌ها و شبسـتان هایی ساخت و قبه و رواق‌ها را به زیبایی با هزینه‌های فراوان تزیین کرد. او ضریحی را، که از چوب ساج ساخته شده و با عـاج تزیین شـده بود، روی قبر آن امام نصب کرد و با پارچه‌های گران قیمت دیباج قبر را پوشانـد. (۳) ۳۰۸ وی هم چنین مساحت حائر حسین را ۲۴۰۰ گـام توسـعه داد و دور و برِ حرم بازارهـا ساخت و در اطراف کربلا حصاری محکم و بلنـد ایجاد کرد، در آب رسانی برای مزرعه‌های ساکنان کربلا تلاشـی وافی به عمل آورد و موقوفه‌های زیادی را برای اداره حرم اختصاص داد. دوران عضد الدوله با خلافت طائع، فرزند مطیع عباسـی، مصادف بود. اقدام‌های عضد الدوله را عمران بن شاهین، یکی از امیران بطائح، (۴) ۳۰۹ تداوم بخشید و مسجد و رواق پشت روضه را بر رواق‌های موجود افزود که به نام او، رواق عمران بن

۱- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۵؛ ابن جوزی، المنتظم، ۲/ ۶۰.

۲- . مدرس، شهرحسین، ۲۱۷.

۳- . ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، حوادث سال ۳۷۱ ق.

۴- . بطائح مکانی در نزدیکی و اسط بود که عمران بن شاهین از سوی عضد الدوله در آن جا حکم روایی می‌کرد.

ص: ۱۰۶

شاهین، معروف شد- (۱) ۳۱۰ این رواق به سبب دفن ابراهیم مجاب به نام او نیز معروف است- مسجدی نیز در جوار این رواق بنا کرد که تا عصر صفوی پا برجا بود و درآن هنگام به حرم اضافه شد. تا چندی پیش بخشی از آن برجای مانده و مخزن فرش‌های حرم بود که در پشت ایوان معروف به ناصری قرار داشت. (۲) ۳۱۱ در زمان سلطان الدوله دیلمی، هنگامی که حرم مطهر دچار آتش سوزی شد، وزیر شیعی این پادشاه، ابو محمد حسن بن فضل معروف به ابن سهلان رامهرمزی، به تعمیر آن اقدام کرد. او در ۴۰۷ تا ۴۱۲ ق به بازسازی و نوسازی حرم مطهر، رواق‌ها و گنبد آن پرداخت. (۳) ۳۱۲ ابن بطوطه این بنا را در ۷۲۷ ق به چشم خود دیده و در سفرنامه‌اش توصیف کرده است. (۴) ۳۱۳ او هم چنین دیوار و قلعه محکمی برای شهر ساخت تا امنیت مردم را از هجوم دشمن تأمین کند. این دیوار دروازه‌های آهنی سنگینی داشت. (۵) ۳۱۴ اما جریان آتش سوزی حرم در آن سال، به سبب افتادن دوشمع از شمع‌های حرم برروی فرش‌ها بود که آتش به سرعت به پرده‌ها و رواق‌ها و گنبد سرایت کرد و تنها دیوارهای حرم و بخشی از حرم و مسجد عمران بن شاهین از تخریب در امان ماند. (۶) ۳۱۵ در عصر سلاجقه، به هنگام حکومت سلطان ملک شاه سلجوقی، به سال ۴۷۹ ق وزیر شیعی او، مجدالملک براوستانی، دیوار اطراف حرم یا حائر حسین را بازسازی کرد. او به همراه سلطان ملک شاه به زیارت آن حضرت رفت و آن خدمت را انجام داد. (۷) ۳۱۶ در این دوران یکی از شورشی‌ها به نام خفاجه به سال ۴۸۹ ق کربلا را دست خوش تاخت و تاز قرار داد، حرم حسینی را غارت کرد و زائران را به قتل رساند. سیف الدوله، فرمانروای حلب و مؤسس

۱- . موسوی الزنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۱۴۰۵، ۸۳.

۲- . سلمان هادی آل طعمه، تاریخ مرقد الحسین و العباس، ۸۰.

۳- . ابن جوزی، المنتظم، ۷/ ۲۸۳.

۴- . ابن بطوطه، سفرنامه، ۲۷۰.

۵- . مدرسی، شهر حسین، ۲۵۵.

۶- . ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۹/ ۱۲۲؛ ابن جوزی، المنتظم، ۷/ ۲۸۳.

۷- . ابن جوزی، همان، ۸/ ۱۷۴؛ موسوی الزنجانی، همان، ۸۴

ص: ۱۰۷

سلسله حمدانیان، که نقش مؤثری در جهاد با بیزانس و مسیحیان در آزاد سازی بیت المقدس ایفا کرد، شخصاً با سپاهیانش به کربلا آمد و پس از محاصره خفاجه، او را به قتل رساند و امنیت مردم را برقرار و خسارت و زیان‌های وارده به شهر و حائر حسین را جبران کرد. (۱) ۳۱۷ در دوران خلیفه الناصر لدین اللّه عباسی، وزیر شیعی او مؤید الدین محمد قمی، بنایی را که ابن سهلان ساخته بود تزیین و بخشی از آن را در ۶۲۰ ق تعمیر کرد. او صندوق چوبی بر روی قبر قرار داد و آن را با پارچه‌های زیبا و حریر پوشاند و دیوارهای حرم و رواق‌ها را با چوب ساج تزیین کرد. (۲) ۳۱۸

۲- بنای بقعه و بازسازی آن از عصر مغول تا پایان صفویه

با تهاجم هولاکو خان مغول به بغداد، خلافت عباسی در ۶۵۶ ق بر افتاد. مغول‌ها در آن تهاجم، حرمت مکان‌ها و شهرهای مقدس را حفظ کرده و هیچ تعرضی نسبت به آن‌ها انجام ندادند. بنایی که ابن سهلان در ابتدای قرن پنجم ساخته بود تا پایان قرن هشتم هم‌چنان استواری و استحکام خود را حفظ کرد. و حدود سه قرن، بدون آن که بازسازی جدّی بر روی آن صورت بگیرد، هم‌چنان پا برجا ماند.

حدود یک سده پس از هجوم مغول‌ها، در ۷۶۷ ق، سلطان اویس مؤسس سلسله جلایریان، که از دست نشانده‌های ایلخانان مغول بود، حرم را تعمیر و بازسازی کرد.

دوفرزند او به نام‌های سلطان حسین و سلطان احمد نیز در این بازسازی نقش داشتند.

تاریخ این بنا و تعمیر آن در بالای سر حرم مطهر، در قسمت جنوب غربی، محلی که به نام «نخله مریم» مشهور است، بر روی ستونی کنار محراب ثبت شده بود. این تاریخ تا سال ۱۲۱۶ ق محفوظ ماند و در آن سال پس از تهاجم و غارت وهابیان محراب و آثار آن محو شد. (۳) ۳۱۹ در این بازسازی بنای مسجد و حرم نوسازی شد، گنبدی نیم دایره‌ای بر فراز ضریح قرار گرفت که بر چهار طاق در چهار سمت استوار بود و سمت بیرونی هر یک از

۱- . ابن اثیر، همان، ۱۰/ ۱۷۷.

۲- . مدرسی، همان، ۲۵۹.

۳- . همان، ۲۸۴، ۲۸۵.

ص: ۱۰۸

این طاق‌ها را رواقی تشکیل می‌داد. این گنبد، به لحاظ شکل هندسی، زیبا و بسیار ماهرانه ساخته شدو تجلی معماری اسلامی بود. (۱) ۳۲۰ نحوه قرار گرفتن گنبد و رواق‌ها به گونه‌ای بود که گردش زائران به دور ضریح و مزار شهیدان ممکن بود ولی امروزه چنین امکانی برای زیارت مزار آنان نیست.

فرزندان اویس جلایری از آثار خود کتیبه‌های دیگری هم بر جای گذاشتند از جمله کتیبه‌ای به پهنای شصت سانتی متر بر روی دیوار حرم ثبت است و حکم «اویس بن ...» در آن به چشم می‌خورد. این کتیبه بر لایه زیرین دیوار جدید قرار دارد که برای تقویت دیوار قدیمی روی آن ساخته شده است.

سلطان احمد جلایری، هم چنین، ایوان روبه روی صحن، معروف به ایوان طلا، و مسجد صحن، واقع در اطراف حرم را ساخت. در آن دوران، آینه و خاتم کاری‌ها و کاشی‌های کاشانی با منظره‌های طبیعی اوج معماری اسلامی‌را در رواق‌ها و حرم به نمایش گذاشت. کتیبه‌ای از کاشی با آیه و سوره‌های قرآن کریم، به خط ثلث، بر روی دیوار رواق‌ها جلوه زیبایی به حرم بخشید. (۲) ۳۲۱ به فرمان سلطان احمد، دو گل دسته حرم نیز با آجرهای زرد کاشانی تزیین و تاریخ بنا بر ساقه مناره‌ها به زبان فارسی و در قالب حروف ابجد (عدد ۷۹۳) ثبت شد. (۳) ۳۲۲ غازان خان و اولجایتو، از ایلخانان مسلمان و شیعه مغول، به زیارت کربلا رفته هدیه‌های فراوانی به آن بقعه و بارگاه تقدیم کردند. ارغون شاه نیز با کندن کانال و مجراهایی آب فرات را به داخل کربلا هدایت کرد تا کار کشاورزی رونق یابد و بناهای متبرکه آن سامان آبادانی گیرد. (۴) ۳۲۳ اولجایتو، که نام مسلمانی اش سلطان محمد خدابنده بود و به شیعه گرایش یافت، قصد آن داشت تا قبر امام حسین علیه السلام و امام علی علیه السلام را از کربلا و نجف به ایران و پایتخت‌اش سلطانیه منتقل سازد لذا گنبد و مقامی در سلطانیه، نزدیک زنجان، بر پا کرد و مکانی را برای دفن جنازه‌های انتقالی قرار داد. اما عالمان

۱- . آل طعمه، همان، ۸۳، ۸۴.

۲- . بنگرید بحث مناره در همین فصل.

۳- . آل طعمه، همان، ۸۵.

۴- . موسوی زنجانی، همان، ۸۴.

ص: ۱۰۹

شیعه او را از این کـار بازداشـتند و حرمت نبش قـبر را برای او بیـان کردنـد و او از این تصـمیم منصـرف شـد. ابن‌بطوطه، که در این دوران به شـخصه حرم و بقعه مبـارک را دیـده است، از قنـدیل هـای زرین و سـیمین بر روی ضـریح و پرده‌های حریر بر درهای آن سخن می گوید. (۱) ۳۲۴ در ۹۰۴ ق، قبـل از آغـاز حکومت صـفویه، وقف‌نامه‌ای به آن تاریـخ روی سـنگی در داخل ضـریح مزار شهیدان قرار داشت که در سال‌های اخیر کشف شده است.

در این سنگ‌نبشـته وقف‌نامه فردی به نام شـیخ امین‌الدین مبنی بر وقف زمین‌ها و املاک مجاور زمین‌های جعفریات در شـمال حرم امام حسـین علیه السلام ثبت شده است. (۲) ۳۲۵ پادشاهان صـفوی، که ترویج کننده مذهب تشیع بودند، در بسیاری از سرزمین‌های زیر سـلطه خویش به تعمیر و سـاخت بناهـای مربوط به امامـان شـیعه و امامزاده‌هـا و سـادات و تکریم آنان پرداختنـد. شاه اسـماعیل صفوی، مؤسـس سلسـله صفوی، از کسانی بود که در این راه تلاش زیادی کرد. او در ۹۱۴ ق به تزیین حرم امام حسـین علیه السلام پرداخت. (۳) ۳۲۶ صـندوقی از خـاتم بسیار نفیس و گران بهـا روی قبر مطهر قرار داد و تمامی رواق‌های حرم را با فرش‌های گران بهـای ایرانی پوشانـد و دوازده چلچراغ شـیشه‌ای و طلاـیی، از جنس طلاـی خـالص، به حرم تقـدیم کرد. از جمله کارهـای مهم شاه اسـماعیل در تزیین حرم، طلا و آینه کاری رواق‌ها و آرایش حرم با سنگ‌های مرمر و رخام در ۹۲۰ ق بود که قبل از آن به صورت گچ و آجر بود. (۴) ۳۲۷ او هم‌چنین دستور داد حاشیه‌های ضریح را طلاکاری کنند.

شاه عباس صـفوی از دیگر پادشاهان صـفوی است که در تزیین حرم اقدام‌های شاه اسـماعیل را تداوم بخشـید. او ضریح مسی بر قبر مطهر ساخت و آن را با پرده‌های حریر قیمتی پوشاند. گنبد حرم را از قسمت نمای خارجی نوسازی کرد و از داخل نیز با

۱- . ابن بطوطه، سفرنامه، ۲۷۳.

۲- . آل طعمه، همان، ۸۶.

۳- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۷۵- ۷۷.

۴- . آل طعمه، همان، ۹۸- ۹۹.

ص: ۱۱۰

کاشی‌های زیبا به آن زینت داد. مال فراوانی در اختیار متولی و خادمان حرم قرار داد (۱) ۳۲۸ و صندوق زیبایی بر قبر مطهر نصب کرد که تاکنون باقی است. (۲) ۳۲۹ شاه صفی نیز ضمن زیارت حرم، دستور داد مسجد پشت سر را توسعه داده، رواق شمالی را بنا کردند که به رواق شاه معروف شد. هم چنین به دستور او دیوار صحن از سمت شمال خراب شد و مساحت آن گسترش یافت. این کار را وزیر شاه صفی به نام قزاق خان بیگلربیگی انجام داد. او در سراسر دیوار شمالی حجره ساخت و مقابل هرحجره ایوانی ایجاد کرد که با کاشی‌های گران بهایی تزیین شده بود. این ایوان به «صافی صفا» معروف است. (۳) ۳۳۰ شاه سلیمان صفوی در ۱۰۴۸ ق به توسعه مسجد پشت سر و صحن از سمت شمال و احداث رواق شمالی پرداخت. راضیه سلطان بیگم دختر شاه سلطان حسین نیز هزینه‌ای برای تعمیر و تزیین ضریح مطهر تقدیم کرد. (۴) ۳۳۱ نادر شاه افشار در ۱۱۳۵ ق بودجه فراوانی برای نوسازی حرم امام حسین علیه السلام اختصاص داد و خودش کربلا را زیارت کرد و فرمان داد بناهای موجود را تزیین کنند.

او هدیه‌های گران بهایی به گنجینه حرم هدیه کرد. (۵) ۳۳۲ پادشاهان عثمانی نیز با وجود داشتن مذهب تسنن به مقبره‌ها توجه ویژه‌ای داشتند و چون در آن دوران کربلا و دیگر شهرهای عراق زیر سلطه پادشاهان عثمانی بود، آبادانی آن شهر را وجهه همت خود قرار می‌دادند؛ سلطان سلیمان قانونی پس از زیارت بقعه امام حسین علیه السلام به مرمت و سفید کاری و گچ کاری خارجی گنبد دستور داد. او برای جبران خسارت‌های مردم کربلا و جلوگیری از طغیان رود فرات سدی ساخت که به سد سلیمانیه معروف شد. این کار به دنبال فعالیت‌های آبادانی غازان خان در کربلا صورت گرفت. او دستور داد محصول زمین‌های آبیاری شده با این سد به فقیران کربلا اختصاص یابد. (۶) ۳۳۳

۱- . همان ۱۰۱- ۱۰۲.

۲- . در این مورد بنگرید به بحث مربوط به ضریح مطهر در همین فصل.

۳- . مدرسی، همان، ۳۱۸.

۴- . غلامحسین مصاحب، دایرهٔ المعارف فارسی، ۲۱۹۵.

۵- . شیخ جعفر محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۲۲۱.

۶- . مدرسی، همان، ۲۰۳، ۲۰۲.

ص: ۱۱۱

بعدها سلطان مراد سوم عثمانی نیز علی پاشا، والی بغداد، را مأمور نوسازی آستانه کرد.

۳- بازسازی حرم و بقعه در عصر قاجار

عمده‌ترین بازسازی‌ها و توسعه و تزیین حرم در عصر قاجار صورت گرفت که اثرهای آن هم‌چنان تا عصر حاضر باقی مانده است. نخستین اقدام، طلا کردن گنبد به دستور آقامحمد خان قاجار در ۱۲۱۱ ق بود. (۱) ۳۳۴ دو سال بعد، حرم از سمت شمال توسعه یافت و دیوار حائل مسجد شمالی و روضه برداشته شد. این کار را سید محمد مهدی شهرستانی انجام داد. در ۱۲۱۶ ق، حرم دست خوش تجاوز و هجوم وهابیان قرار گرفت و ضریح و رواق آن ویران شد و اشیاء نفیس آن به غارت رفت. وهابیان، به رهبری سعود، که از اندیشه‌های محمد بن عبد الوهاب مؤسس مذهب وهابیت پیروی می‌کردند، حرم پیامبر صلی الله علیه و آله را در مدینه و بقیع غارت کردند و مزار و بارگاه بقیع و شهیدان احد را ویران ساختند. آنان در آن سال با حدود دوازده هزار نیروی نظامی به شهر مقدس کربلا هجوم آوردند و سه هزار نفر از ساکنان و زائران را به قتل رساندند. (۲) ۳۳۵ در ۱۲۱۷ ق حرم از سمت غربی گسترش پیدا کرد و مزار سید ابراهیم مجاب در داخل رواق و شبستان قرار گرفت.

این کار را سید علی طباطبایی صاحب ریاض انجام داد. این دو بزرگوار حرم را از شرق و شمال با ادغام مزار شهیدان و مسجد شمالی و اندکی نیز از سمت جنوب وسعت بخشیدند. (۳) ۳۳۶ در این دوران محمد حسین خان یزدی، بر اساس کتیبه‌ای که از خود به جای گذاشته، ظاهراً تعمیراتی را در قبر مطهر انجام داده است. در مقابل چهار گوشه قبر شریف این عبارت دیده می‌شود: «واقفه الموفق بتوفیقات الدارین ابن محمد تقی خان الیزدی، محمد حسین، سنه ۱۲۲۲ ق».

۱- . ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۵۹.

۲- . غلامحسین مصاحب، دایرة المعارف فارسی، ۲۱۹۵؛ هم چنین بنگرید: محامی عباس المزاوی، تاریخ‌العراق بین احتلالین، ۱۹۳۵، ج ۶/ ۱۴۴- ۱۵۰.

۳- . مدرسی، همان، ۴۸۱.

ص: ۱۱۲

در سال‌های ۱۲۲۷ و ۱۲۵۰ ق فتحعلی شاه قاجار به نوسازی بنای فرسوده حرم پرداخت و پوشش طلای گنبد آن را بازسازی کرد. او ضریح نقره‌ای جدید برای قبر مطهر ساخت و داخل ایوان گنبد را طلاـ کاری کرد و تمامی آن چه را که وهابیان تخریب کرده بودند، بازسازی کرد. نماینده او در این طرح ابراهیم خان شیرازی بود. او هم چنین در ۱۲۳۲ ق، فرمان داد تا روی ضریح مسی مرقد، که شاه عباس ساخته بود، ضریح نقره‌ای بسازند و صندوق خاتم روی مرقد را با چوب ساج روکش کنند. این صندوق را هم آقا محمد خان نصب کرده بود. در این دوران، کربلاـ دیواری محکم با چهار دروازه داشت؛ ۱) دروازه بغداد در شمال کربلا ۲) دروازه خیمه‌گاه در جنوب ۳) دروازه نجف اشرف در مشرق ۴) دروازه حُرّ در مغرب. (۱) ۳۳۷ در ۱۲۸۵ ق، ناصرالدین شاه نیز کوشش‌هایی برای توسعه، ترمیم و تزیین بقعه انجام داد. (۲) ۳۳۸ او خود به زیارت عتبات آمد و شرح کامل این سفر را در سفرنامه عتبات خود نگاشت. (۳) ۳۳۹ وی صحن را از سمت غربی آن توسعه داد و گنبد و بخشی از پوشش طلای آن را بازسازی کرد. هم چنین ایوان بزرگی را در سمت قبله احداث کرد که به نام خود او، ایوان ناصری، مشهور شد. این کار را شیخ عبد الحسین تهرانی انجام داد. در همان دوران داخل حرم تعمیر و حجره‌های صحن از نو ساخته شد. (۴) ۳۴۰ در ۱۲۹۶ ق احمد معمار نامی بر ایوان بیرونی دیوار رواق غربی، مقابل پنجره فولاد، تعمیراتی انجام داد و بالای پنجره کتیبه‌ای با این عنوان از خود به جای گذاشت:

«عمل اوستاد احمد المعمار ۱۲۹۶ ق».

در ۱۳۰۰ ق صحن امام حسین علیه السلام و نیز کاشی کاری رواق‌های سه گانه شرق، غرب و شمال توسط عبداللّه بن قوام با کمک مالی محمد صادق تاجر شیرازی اصفهانی الاصل انجام شد و کتیبه‌ای به همین مضمون بر بالای مقبره شمالی، یعنی مقابل ضریح امام، با تاریخ ۱۳۰۰ ق به یادگار ماند. از آن زمان تا ۱۳۶۰ ق، توسعه و بازسازی چندانی در حرم

۱- . عضد الملک، سفرنامه عضد الملک به عتبات، ۱۶۱.

۲- . محمد حسن خان اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۳، ۳۱۵.

۳- . ناصر الدین شاه قاجار، سفرنامه عتبات؛ به کوشش علی دهباشی.

۴- . سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، ۲۳۲؛ میر عبد اللطیف شوشتری، تحفهٔ العالم، ۳۰۸.

ص: ۱۱۳

صورت نگرفت. ولی بعد از آن تا عصر حاضر، همواره تلاش‌ها و اقدام‌های فردی و متفرقه‌ای برای تزیین، توسعه و بازسازی حرم انجام شده است از جمله در ۱۳۶۰ ق سیف‌الدین طاهر، از متمولان هند، یکی از مناره‌ها را که خراب شده بود از نو ساخت و سپس هر دوی آن را طلا- کاری کرد. در ۱۳۶۷ ق، خانه‌ها و مدرسه‌های دینی مجاور صحن از جمله جامع یا مدرسه ناصری تخریب شد که آن را ناصرالدین شاه در ۱۳۰۱ ق ساخته بود و در سمت غربی صحن امام حسین علیه السلام قرار داشت. از شمال به مدرسه زینبیه و درب ساعت و از جنوب به مدرسه صدراعظم نوری، معروف به صدر، متصل بود. این مسجد و دو مدرسه را عبدالرسول خالصی تخریب کرد. (۱) ۳۴۱ برای این تعمیرات، کامیون هایی حامل ۵۵ تن سنگ مرمر از یزد از سوی سید محمدآقا یزدی و مصطفوی و شصت کامیون از طرف جمعی از بازرگانان تهران ارسال شد. این مرمرها همه در کف حرم مطهر و تمامی دیوارهای داخل آن تا ارتفاع سه متر کار گذاشته شد و در ۱۳۶۸ ق عملیات روکاری با سنگ مرمر به پایان رسید. (۲) ۳۴۲ در این توسعه، علاوه بر مدرسه‌ها، آثار دیگری از جمله جامع رأس‌الحسین و مقام رأس‌الحسین، مدرسه و مسجد سردار حسن خان، که محمد حسن خان قاجار پدر آقا محمد خان در ۱۱۸۰ ق ساخته بود، همه به دستور عبدالرسول خالصی ویران شد. هم چنین تکیه بکتاشیه، (۳) ۳۴۳ ورودی باب قاضی الحاجات و مأذنه‌های مزار پادشاهان آل بویه تخریب شد. تمامی این تخریب‌ها به منظور ایجاد یک فلکه بود که پشتوانه علمی و تاریخی و آثار فرهنگی را این گونه دست خوش تخریب قرار داد. (۴) ۳۴۴ در ۱۳۷۰ ق، مرحوم صبری هلالی به خطاطی آیه‌های قرآن (سوره دهر) بر حرم پرداخت. ضلع شرقی حرم در این سال ساخته شد و ایوان‌ها و طاق‌ها نیز با

۱- . مدرسی، همان، ۴۰۹.

۲- . همان، ۴۷۵- ۴۷۶.

۳- . تکیه بکتاشیه در دوره سلطه عثمانی‌ها برای صوفیه و فرقه بکتاشیه به عنوان خانقاه ساخته شد. گویندنسب این سلسله به سلمان فارسی می‌رسد. آنان از متصوفه سنی هستند (ناصر الدین شاه، سفرنامه عتبات، ۱۱۵).

۴- . مدرسی، همان، ۴۷۷.

ص: ۱۱۴

کاشی‌های زیبا و نفیس تزیین گردید. یک سال بعد، بنای گنبد و پوشش طلای آن مرمت شد و در ۱۳۷۳ ق، سقف رواق‌های حرم به طور کامل بازسازی و کاشی‌های معرّقی از اصفهان زینت بخش حرم شد و قسمت بالای ایوان ناصری طلاکاری شد. ده سال بعد، هیأت نوسازی حرم، نمای دیوارهای بیرونی حرم را با سنگ‌های ایتالیایی و ایوان‌ها را با کاشی تزیین کردند.

در سال ۱۳۸۸ ق ستون‌های سنگی از ایران وارد شد. سقف قدیمی ایوان را برداشتند و ستون‌ها را نصب کردند. این کار دو سال به طول انجامید و پس از آن به بنای جدید ایوان طلا پرداختند. در ۱۳۹۴ ق طرح نوسازی و هماهنگ سازی صحن شریف تدوین شد. این طرح شامل احداث مجدد ایوان، خراب کردن ضلع غربی صحن و تزیین دیوارها با کاشی بود که اجرای آن تا ۱۳۹۶ ق طول کشید. (۱) ۳۴۵ هم اکنون سیر مراحل توسعه و بازسازی حرم و بقعه شریف حسینی ابعاد و زاویه‌های حرم را این گونه روشن ساخته است:

صحن حرم امام حسین علیه السلام محدوده مستطیلی شکلی را در بر می‌گیرد که ضلع شمال به جنوب آن از سمت بیرون ۱۲۵ و ضلع شرق به غرب آن ۹۵ متر است. این محدوده همه بناهای حرم را در خود جای داده و در داخل یک صحن به مساحت ۳۸۵ متر مربع قرار دارد. حرم و بقعه در وسط این صحن قرار دارد که با کاشی‌های گران قیمت پوشانده شده است. ارتفاع حرم دوازده متر، طول دو ضلع شمالی و جنوبی ۵۵ متر و طول ضلع شرقی و غربی آن ۴۴۵ متر است. حاشیه دیوارهای حرم از سمت بیرون با آیه‌های قرآن تزیین شده است. طول حرم ۴۰/ ۱۰ و عرض آن ۱۰/ ۹ متر است. کف داخل آن سنگ مرمر است و دیوارها نیز کاشی کاری شده و به آیه‌های قرآن؛ سوره هل‌اتی، یس و سوره‌های کوچک با خط ثلث سفید در متن کاشی لاجوردی مزین شده است. این تزیین‌ها در سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۶۹ ق انجام گرفت که در صفحه‌های پیشین به آن اشاره شد. (تصویر شماره ۲۵ و ۲۶)

۱- . آل طعمه، همان، ۹۰- ۹۲.

ص: ۱۱۵

و- آثار و اماکن حرم مطهر

۱- صندوق و ضریح امام حسین علیه السلام

اشاره

در عصر آل بویه، عضد الدوله برای نخستین بار در ۳۷۱ ق ضریحی از جنس چوب ساج و تزیین شده با عاج را روی قبر امام حسین علیه السلام نصب کرد و قبر را بـا پارچه‌هـای گران بهـای دیباج پوشانـد. (۱) ۳۴۶ در ۶۲۰ ق مؤیدالـدین محمد قمی، وزیر شـیعی الناصـر لـدین‌اللَّه عباسـی، صـندوقی از چوب بر روی قبر قرار داد و آن را بـا پارچه‌های گران قیمت پوشانـد. (۲) ۳۴۷ شاه اسماعیل صفوی در ۹۳۲ ق صـندوق بسـیار زیبایی از خاتم بر روی قبر نهاد. پس از آن، شاه عباس صفوی برای نخستین بار، ضریحی از مس بر فراز قبر و روی صـندوق یاد شـده گـذاشت و ضـریح را با پرده‌های حریر قیمتی پوشانـد. (۳) ۳۴۸ در ۱۱۵۳ ق، گوهرشاد خانم، دختر سلطان حسین صفوی و همسر نادر شاه، صندوقی از خاتم بر روی قبر گذارد. گفته‌اند صندوق کنونی همان صندوقی است که همسـر نادر شاه روی قبر قرار داده بود. (۴) ۳۴۹ برخی نیز گفته‌اند این صـندوقی است که شاه طهماسب صفوی در ۱۱۲۳ ق به حرم هدیه کرده است. این صـندوق در اثر تهاجم وهابیان در ۱۲۱۶ ق آتش گرفت و بخشـی از آن سوخت. در ۱۲۲۵ ق به توصیه شیخ جعفرآل کاشف الغطاء و به دسـتور «خان جان» قاجاری صـندوق را با پوششـی از نقره ترمیم کردنـد و با پارچه حریر پوشاندنـد. (۵) ۳۵۰ روی صندوق به این موضوع چنین اشاره شده است:

«بعد تکسیر اعداء اللَّه فی سنهٔ ۱۲۱۶ ق قام بتجدیده خان القاجار ۱۲۲۵ ق کتبه صالح الکلکاوی».

۱- . جعفر الخلیلی، موسوعهٔ العتبات المقدسه، ۸/ ۱۸۲.

۲- . مدرسی، همان، ۲۵۹.

۳- . آل طعمه، همان، ۹۸.

۴- . مدرسی، همان، ۲۶۰.

۵- . آل طعمه، همان، ۱۰۰.

ص: ۱۱۶

آقا محمد خان نیز ضریحی از نقره بر فراز قبر نصب کرد (۱) ۳۵۱ و درهای ورودی را، که از رواق به داخل حرم باز می‌شد، با نقره تزیین نمود. (۲) ۳۵۲ پس از چندی، ناصرالدین شاه، که به شخصه به زیارت کربلا مشرف شده بود، دستورهایی برای تعمیر و بازسازی حرم صادر کرد؛ ضریحی از نقره ساخت و آن را روی قبر گذاشت. بدین گونه قبر مطهر دارای دو ضریح بیرونی و داخلی شد. نام هدیه کننده ضریح بیرونی، یعنی ناصرالدین شاه، بر آن ثبت شده است. روی درِ آن، پنجره نقره‌ای کوچکی است و بر بالای آن این عبارت دیده می‌شود: قال رسول اللّٰه صلی الله علیه و آله «الحسن و الحسین سیدی شباب اهل الجنه و ابوهما خیرٌ منهما» این ضریح، ضریح مسین شاه عباس را در خود جای داده است. (۳) ۳۵۳ ناصر الدین شاه که خود داخل آن شده، ضریح و قبر را چنین توصیف می‌کند: «من و میرزا حسن کلید دار جسارت کرده توی ضریح حضرت رفته از ضریح هم درب کوچک دیگر بود میرزا حسن باز کرد، شمعی در دست داشت دور قبر منور با آجر فرش شده بود که پا روی آجر گذاشته شود. من‌از طرفی میرزا حسن از طرفی به زحمت زیاد رفتیم. میرزا حسن متصل شمع را کج می‌کرد. من از دست او گرفتم. من به طور عجیبی روی آجرها نشسته بودم جا تنگ بود. سرم به تخته ضریح می‌خورد. جای نشستن تنگ و بسیار مشکل بود. میرزا حسن تخته روی قبر مطهر را کشید. دست برده دو سه مشتی تربت صحیح از روی قبر مطهر برداشتم». (۴) ۳۵۴ در پایین پای آن، ضریح دیگری متصل به ضریح بیرونی قرار گرفته که به علی اکبر، فرزند دلاور امام حسین علیه السلام، تعلق دارد. در ۱۳۵۵ ق، سیف‌الدین طاهر، از داعیان اسماعیلی، پنجره‌ای از نقره برای مرقد مطهر ساخت و آن را از هند به کربلا فرستاد که بر بالای آن نوشته شده بود:

«ان الداعی الی حب آل محمد الطاهر بن ابی محمد الطاهر سیف الدین نجل سیدنا

۱- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۱۹.

۲- . سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، ۲۳۱.

۳- . ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۶۰.

۴- . ناصر الدین‌شاه، همان، ۱۲۰.

ص: ۱۱۷

محمـد برهان الـدين من بلاد الهنـد سـنه خمس و خمسـين و ثلث‌مائة بعد الالف ۱۳۵۵ ق». (۱) ۳۵۵ در ۱۳۶۰ قاسـتاد محمد صنیع خاتم شیرازی، از استادان برجسته خاتم کاری، صندوق مطهر را تعمیر کرد.

در طول تاریـخ، همواره پادشاهان و بزرگان، چراغ دان‌های گران قیمتی از طلا و نقره به داخل ضـریح مبارک هدیه می‌کردند. یک جفت شمعدان طلای بسیار بزرگ از سوی سلطان عبدالمجید خان عثمانی به حرم هدیه شده است. بعضی از قندیل‌های آویزان شده از جنس طلا ـ و نقره، از هنـد و جاهای دیگر آمـده است. (۲) ۳۵۶ امروزه طول ضـریح مطهر به پنـج پنجره و عرض آن نیز به چهـار پنجره تقسیم می‌شود. هر قسمت هشتاد سانتی متر عرض دارد. اما بخشی که مرقد علی اکبر علیه السلام در آن است، یعنی پایین پای آن حضـرت، از ضریح تنها یک بخش و از طول دو بخش را در بر می‌گیرد. طول ضریح مرقد امام حسین علیه السلام ۵/ ۵ و عرض آن ۵/ ۴ متـر است و طول آن قسـمت که قـبر علی اکبر علیه السـلام را در خود جـای داده ۶/ ۲ و عرض آن ۴/ ۱ متر است. ارتفاع ضریح به ۵/ ۳ متر می‌رسد و بر بالای آن در چهار گوشه، چهار گویچه شـکلی است که طول هر یک نیم متر و زر اندود است. (۳) ۳۵۷ بر روی ضـریح، دیوارهای صـحن، حرم و گل دسـته‌ها آثاری از گلوله دیده می‌شود که حاصل تهاجم نیروهای بعثی به شیعیان متحصن در مرقد در ۱۳۷۰ ش است. این شیعیان علیه حکومت وقت قیام کرده بودند.

بربالای سر مبارک آن حضرت، بیرون ضریح، سنگ قهوه‌ای رنگی به نشانه جایگاه دفن سر آن حضرت نصب است. برخی گفته‌اند شمر ملعون سـر مبارک امام علیه السـلام را روی آن جدا کرد. بر اساس روایت‌های موجود، امام سـجاد علیه السـلام سر مبارک امام حسـین و برخی از شـهیدان را به کربلا بازگردانـد و در کنار جسدهای پاک‌شان به خاک سپرد. بر اساس روایتی دیگر، سـر مبارک امام در بالای قبر پدر بزرگوارش امام علی علیه السلام در نجف دفن شده است. امام صادق علیه السلام در این مکان نماز می‌گزارد و توصیه می‌کرد که بر سر

۱- . آل طعمه، همان، ۱۰۰.

۲- . سیف الدوله، همان، ۲۳۱؛ ابن بطوطه، همان، ۲۷۳.

۳- . آل طعمه، همان ۱۰۰- ۱۰۱.

ص: ۱۱۸

مبارک امام حسین علیه السلام، در این مکان نماز گزارده شود (۱) ۳۵۸ برخی نیز گفته‌اند سر آن حضرت را به عسقلان مصر بردند و در آن جا دفن کردند. امروزه، در شهر قاهره در مسجدی به نام مسجد الحسین علیه السلام ضریحی با عنوان رأس الحسین قرار دارد که مردم آن شهر پیرامون آن دعا و زیارت می‌خوانند و سوم شعبان، روز تولد امام حسین علیه السلام، را ده روز جشن می گیرند و احترام خاصی به این مکان می گذارند.

قبر و ضریح علی اکبر علیه السلام

محل دفن جوان شجاع و دلاور امام حسین علیه السلام در پایین پای آن حضرت است.

ضریح امام حسین علیه السلام، چنان که شرح آن در صفحه های پیشین رفت، به صورت شش ضلعی است که دو ضلع پایین آن به علی اکبر و شهیدان بنی هاشم تعلق دارد. این قسمت به ضریح بیرونی قبر امام حسین علیه السلام وصل شده و ۲/ ۶ متر طول و ۱/ ۴ متر عرض دارد. بنابر این از عرض یک بخش و از طول دو بخش را در بر می گیرد و دو ضلع از آن را به خود اختصاص می‌دهد. (تصویر شماره ۲۷)

۲- مزار شهیدان بنی هاشم

مزار شهیدان بنی هاشم در کنار مزار علی اکبر و پایین پای مبارک امام حسین علیه السلام قرار دارد. بر اساس روایات، بنی اسد وقتی شهیدان را به خاک سپردند جنازه‌های شهیدان بنی هاشم را، که در یک خیمه توسط امام حسین علیه السلام جمع آوری شده بود، پایین پای آن حضرت دفن کردند و سپس چند متر پایین‌تر از آن دیگر شهیدان کربلا، غیر از بنی هاشم، را به خاک سپردند. (۲) ۳۵۹

۳- قبرهای دیگر شهیدان کربلا

تمامی شهیدان کربلا، به جز حضرت ابوالفضل، حربن یزید ریاحی و حبیب بن مظاهر، در نزدیکی قبر حضرت امام حسین علیه السلام به خاک سپرده شده‌اند و قبرهای آنان در

۱- . بنگرید زیارت مخصوص امیر المؤمنین که در آن به دفن سر امام حسین علیه السلام در این مکان اشاره شده‌است.

۲- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۳/ ۳۶۳.

ص: ۱۱۹

سمت جنوب شرقی ضریح امام حسین علیه السلام، به فاصله چند متری آن قرار دارد. اکنون این قبرها، که در داخل یک اتاقک دوازده متری و حاوی صندوق خاتم است، پنجره‌ای از نقره به طول پنج متر دارد و آرامگاه را مشخص می‌کند. بر بالای این پنجره، اسامی حدود ۱۲۰ تن از شهیدان کربلا، همراه با زیارت نامه مخصوص بر روی کتیبه‌ای از کاشی‌های آبی نقش بسته است. قبل از توسعه جدید حرم، یعنی تا ۱۲۱۳ ق، این قبرها بقعه‌ای جداگانه داشت و از حرم امام حسین علیه السلام مستقل و مجزا بود به گونه‌ای که طواف پیرامون آن میسر بود. سخن ابو حمزه ثمالی این مطلب را تأیید می‌کند: «سپس از حرم مطهر خارج شو و در مقابل قبور شهدا بایست». (۱) ۳۶۰ کسانی که قبل از توسعه آن را دیده‌اند توصیف شان به همین گونه است. (۲) ۳۶۱ در ۱۲۱۳ ق، عملیات توسعه جدید آغاز شد و به دلیل زیاد بودن زائران و تنگیِ مکان زیارت، سید علی طباطبایی و آیت اللّٰه شهرستانی برای تأمین رفاه زائران دیوار آن بقعه را برداشتند و راهروی درِ ورودی رواق جنوبی به مزار شهیدان را بستند و در قسمت شمالی آن، ضریحی از چوب ساج قرار دادند سپس دیوار حائل را برداشتند و آن را به حرم متصل کردند. با این کار امکان طواف پیرامون مزار شهیدان از بین رفت اما فضای زیارتی مناسبی ایجاد شد. در ۱۲۳۰ ق از سوی ملا محمد صالح برغانی ضریحی از برنج با کتیبه نقره‌ای حاوی شعرهای محتشم کاشانی بر آرامگاه شهیدان نصب شد و صندوقی از خاتم نیز در داخل آن قرار گرفت. در اوایل قرن چهاردهم، انیس‌الدوله، همسر ناصرالدین شاه، ضریح نقره‌ای به طول حدود ۴/ ۸۰ در پنج شبکه و ارتفاع ۱/ ۷۰ برای آرامگاه شهیدان تقدیم کرد. این ضریح به جای ضریح قبلی نصب شد و هم اکنون نیز در همان مکان باقی است. در ۱۳۶۱ ق صندوق خاتم کاری این آرامگاه به کوشش محمد صنیع خاتم شیرازی تعمیر شد و دیوارهای مجاور ضریح را هنرمندان توانای ایرانی آینه کاری کردند. (۳) ۳۶۲ (تصویر شماره ۲۸)

۱- . مدرسی، شهر حسین، ۳۴۷.

۲- . همان جا.

۳- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۴۴؛ مدرسی، همان، ۴۲۳.

ص: ۱۲۰

۴- رواق‌ها و شبستان‌های حرم مطهر

ضریح و روضه امام حسین علیه السلام از چهار سو به وسیله رواق هایی بسیار زیبا و وسیع احاطه شده است. هر یک از این رواق‌ها حدود چهل متر طول و حدود پنج متر عرض دارد و ارتفاع دیواره‌های آن نیز به دوازده متر می‌رسد. این رواق‌ها، هر یک، به نامی خاص معروف اند. بانی اولیه برخی از آن‌ها عضدالدوله دیلمی است که در دوره‌های بعد ترمیم، بازسازی و تزیین شده است.

۱- ۴- رواق غربی (رواق ابراهیم مُجاب)

این رواق در غرب ضریح قرار دارد و عمران بن شاهین آن را بنا کرده است که تا مدت‌ها به نام خود او معروف بود. (۱) ۳۶۳ پس از چندی، به سبب دفن یکی از فرزندان امام کاظم علیه السلام، یعنی سید ابراهیم مُجاب، به آن نام مشهور شد. در قسمت جنوبی رواق، دری است که به طرف صحن باز می‌شود و باب ابراهیم مجاب نام دارد و قبر و ضریح ابراهیم مجاب در شمال غربی آن واقع است. دراطراف مرقد او سادات و عالمان زیادی از جمله سید رضی و شریف و مرتضی و دیگران دفن‌اند. این رواق در گذشته در داخل صحن بود ولی با توسعه حرم، در داخل قرار گرفته است. از این رواق یک در دیگر نیز به داخل صحن باز می‌شود که به باب حبیب بن مظاهر معروف است.

مرقد ابراهیم مُجاب

ابراهیم مجاب فرزند امام موسی کاظم علیه السلام و به روایتی فرزند محمد العابد بن موسی بن جعفر علیه السلام است. پدرش، محمد العابد، برادر تنی امام رضا علیه السلام بود.

او در ۲۴۷ ق به زیارت امام حسین علیه السلام شتافت و نخستین علوی بود که در کربلا ساکن شد.

۱- . عمران بن شاهین یکی از راهزنان در بطائح بود که عضد الدوله دیلمی سپاهیانش را به سوی او فرستاد ووی فرار کرد و به حرم امام علی علیه السلام پناهنده شد (ابن اثیر، الکامل، ۸/ ۷۶) و نذر کرد که اگر از دست عضد الدوله رهایی یابد دو رواق برای امام علی علیه السلام و امام حسین علیه السلام بسازد. عضد الدوله که به زیارت امام علی علیه السلام آمده بود از جرم عمران در گذشت و او را حکومت بطائح داد؛ او نیز نذر خود را ادا کرد. (عبدالکریم ابن طاووس، فرحهٔ الغری، ۶۷)

ص: ۱۲۱

او که از بینایی محروم بود کنار ضریح سید الشهداء علیه السلام آمد و با صدای بلند بر ابا عبداللّه چنین سلام کرد: «السلام علیک یا جدّاه». گفته می‌شود از درون ضریح صدایی شنید که پاسخ او را می‌داد: «و علیک السلام یا ولدی». چون پاسخ سلام خود را از امام حسین علیه السلام شنیده بود به ابراهیم مجاب معروف شد. (۱) ۳۶۴ امروزه بر مزار آن بزرگوار صندوقی از چوب ساج و ضریحی از برنز با ابعاد ۲* ۲ متر و به ارتفاع دو متر قرار دارد. (۲) ۳۶۵ (تصویر شماره ۲۹)

۲- ۴- رواق شرقی (رواق فقیهان)

رواق شرقی یا رواق فقیهان به طول ۴۵ و عرض پنج متر با سنگ‌های مرمر در دیواره‌ها و کف، محل نماز و عبادت زائران است و هم چون دیگر رواق‌ها، با آینه‌هایی زیبا تزیین شده است. از این رواق دری به سوی صحن و دو در به سوی حرم باز می‌شود.

در دوره‌ای، به سبب دفن آقا باقر وحید بهبهانی، از فقهای اصولی در این‌جا، به نام رواق «آقاباقر» معروف بود (۳) ۳۶۶ از آن جا که فقیهان و دانشمندان در این رواق دفن‌اند آن را رواق فقیهان نامیده‌اند. این رواق به وسیله دودر به صحن متصل است؛ یکی از آن‌ها کنار کفش‌داری آل طعمه و روبه‌روی مسجد سید کاظم رشتی است و دیگری کنار کفش داری آل وهاب قرار دارد که در آن شاعری به نام سید عبد الوهاب (ف ۱۳۲۲ ق) دفن است و در مقابل‌اش باب علی‌اکبر واقع شده که رواق را به حرم وصل می‌کند.

معروف‌ترین فقیهانی که در آن مکان دفن شده‌اند؛ شیخ محمد باقر اصولی، سید علی طباطبایی، صاحب ریاض العلماء، شیخ یوسف آل عصفور، سید کاظم رشتی، سید احمد بن کاظم رشتی، آل کمونه و کلید دار هستند.

۳- ۴- رواق جنوبی (رواق حبیب بن مظاهر)

این رواق به سبب وجود مرقد حبیب بن مظاهر، یار با وفای امام حسین علیه السلام در کربلا، به این نام مشهور شده است. پایین دیوارها و کف آن با سنگ‌های مرمر سنگ فرش و

۱- . محسن الامین، اعیان الشیعه، ۲/ ۲۴۲. برخی نیز او را ابراهیم ضریر نامیده‌اند.

۲- . آل طعمه، همان، ۱۴۸؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۲/ ۳۴۵.

۳- . آل طعمه، همان، ۱۴۷- ۱۴۸.

ص: ۱۲۲

بالای دیوارها از نیمه تا سقف و نیز تمامی سقف آن آینه کاری است و چهل‌چراغی بزرگ از سقف آن آویزان است. این رواق روبه روی روضه، سمت جنوب غربی ضریح، واقع شده و باب‌القبله حرم به این سمت باز می‌شود. این در نقره‌ای حاصل کار حاجی حسین خان صدر اصفهانی است. (۱) ۳۶۷ میرزا تقی خان امیر کبیر در این رواق دفن شده‌اند.

قبر و ضریح حبیب بن مظاهر

حبیب بن مظاهر از صحابه و یاران با وفای امام علی علیه السلام است. او در دوران حکومت آن حضرت عضو شرطةالخمیس (نیروهای انتظامی) و در جنگ‌های جمل، صفین و نهروان نیز حاضر بود و در رأس قبیله بنی اسد، از قبیله‌های حامی اهل بیت و خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله، قرار داشت. حبیب بن مظاهر از کسانی است که برای حمایت از امام حسین علیه السلام و قیام او در کوفه تلاش کرد و خود نیز به سپاه امام در کربلا پیوست. در حالی که حدود ۷۵ سال سن داشت و موها و ریش هایش سفید بود فرماندهی جناح چپ سپاه را بر عهده گرفت و در یک جنگی نابرابر شهید شد. قبیله بنی اسد هنگام دفن شهیدان کربلا حبیب را، که از بزرگان آنان بود، در ده متری قبر امام حسین علیه السلام به طور مستقل و جداگانه به خاک سپردند. بعدها، این مرقد در داخل روضه امام حسین علیه السلام و در رواق شرقی قرار گرفت. در وسط رواق محاذی مسجد بالا سر بر فراز قبر او ضریحی از نقره، که محمد باقر کلکته چی تبریزی در ۱۳۶۲ ق ساخته بود، به جای ضریح برنجی اهدایی مادر آقا خان محلاتی نصب شده است. (۲) ۳۶۸ ادیب الملک مقام جایگاه دفن او را چنین می‌ستاید: «سعادت آن پیرمرد شهید آن قدر بوده است که ضریح وی در بقعه قرار یافته و زائران به هنگام ورود به حرم و خروج از آن، پیرمرد با سعادت را زیارت می کنند». (۳) ۳۶۹ (تصویر شماره ۳۱)

۴- ۴- رواق شمالی (رواق پادشاهان)

این رواق را شاه صفی ساخته است و چون پادشاهان قاجار در آن دفن هستند آن را

۱- . سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، ۲۳۱- ۲۳۰.

۲- . همان، ۱۴۹.

۳- . سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۶۴.

ص: ۱۲۳

رواق پادشاهان نامیده‌اند. شاه‌صفی، که به زیارت حرم مطهر آمده بود، ضمن بخشش‌های فراوان برای خادمان و فقیران شهر دستور داد تا این رواق را احداث کنند. (۱) ۳۷۰ ایوانی نیز بیرون آن ساخت که به «صافی صفا» معروف شد. قبر مظفرالدین شاه، محمد علی شاه، احمد شاه و محمد حسن میرزا، از پادشاهان ایران، در این رواق قرار دارد که البته‌مکان آن‌دقیقاًمشخص نیست. (۲) ۳۷۱ همه‌این رواق‌ها به وسیله هفت در به داخل صحن باز می‌شوند. این‌درها عبارت است از: ۱- باب حبیب بن مظاهر ۲- باب القبله ۳- باب صاحب الزمان ۴- باب علی اکبر ۵- باب الکرامه ۶- باب ابراهیم مجاب ۷- باب رأس الحسین.

مرقد امیر کبیر، صدر اعظم عصر ناصر الدین شاه و عماد الدوله، نوه فتحعلی شاه روبه روی باب الکرامه است.

۵- خزانه و گنجینه حرم

در سمت شمال روضه مطهر خزانه حرم واقع شده که انبوهی از اشیای اهدایی پادشاهان و بزرگان ایران و هند و ... را در خود دارد. در این خزانه انواع جواهر، آثار و ادوات، قندیل‌های طلایی، ظرف‌های طلا و نقره، پارچه‌های زربافت و ابریشمی، ترمه‌های زیبا، عتیقه جات و کاشی‌های گران قیمت و قدیمی نگه داری می‌شود.

در غرب خزانه نیز کتاب خانه حرم قرار دارد که میراث گران بهای فرهنگ و تمدن اسلامی را در خود جای داده است و قرآن‌های خطی نفیس و کهن در آن نگه‌داری می‌شود. (۳) ۳۷۲ قرآنی به خط امام سجاد علیه السلام و دست خطی از علی علیه السلام در آن جا بود که روی قبر گذاشته بودند و ناصرالدین شاه شخصاً آن‌ها را در داخل ضریح دیده است. (۴) ۳۷۳

۶- گنبد مطهر

برفراز قبر و ضریح حضرت امام حسین علیه السلام گنبد زیبا و مرتفعی وجود دارد که از دور جلوه‌ای خاص به کربلا بخشیده است و عظمت هنری و معنوی آن چشم هر بیننده‌ای را

۱- . مدرسی، همان، ۳۱۸.

۲- . در این مورد بنگرید به صفحات بعد در همین فصل.

۳- . همان، ۱۲۷- ۱۲۶.

۴- . سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۱۸.

ص: ۱۲۴

خیره می‌کند و دل‌ها را مجذوب خویش می‌سازد. نخستین گنبدی که بر فراز مرقد امام ساخته شد در زمان منتصر عباسی بود. او پدرش متوکل را به قتل رساند و به ساختن بقعه و بنای حرم پرداخت. این گنبد، که تا ۲۷۳ ق پا برجای بود، رو به ویرانی نهاد و در آن سال محمد بن زید علوی، از علویان طبرستان، به صورت باشکوهی آن را بازسازی کرد. (۱) ۳۷۴ چندی بعد، عضدالدوله دیلمی، آن را تزیین کرد. این گنبد در ۴۰۷ ق در آتش سوخت و بخشی از آن تخریب و توسط ابن سهلان تعمیر شد. در دوران حکومت جلایریان، که از دست نشانده‌های ایلخانان مغول بودند، این گنبد را از نو بر روی چهار طاق و در چهار جهت استوار و به صورت بسیار زیبا و شکل هندسی ماهرانه‌ای ساختند و روح معماری اسلامی را در آن به نمایش گذاشتند. شاه عباس صفوی آن رااز نمای بیرونی بازسازی کرد و به کاشی کاری و نمای داخلی آن پرداخت و با نقش‌ها و خطهای زیبا، به اسامی امامان دوازده‌گانه شیعه مزین ساخت.

در ۹۴۱ ق سلطان سلیمان قانونی، از پادشاهان عثمانی و سنی مذهب، نمای خارجی گنبد را با گچ مرمت و سفید کاری کرد. (۲) ۳۷۵ پس از آن آقا محمد خان قاجار در ۱۲۱۱ ق آن را با پوششی از طلا زراندود کرد. (۳) ۳۷۶ حدود بیست سال بعد طلاها دچار آسیب و زنگ زدگی شد. ساکنان کربلا، با ارسال نامه‌ای، از فتحعلی شاه مساعدت خواستند. شیخ جعفر کاشف‌الغطاء به عنوان نماینده آنان، با شاه و سران و مردم نیکوکار شهرهای ایران ارتباط برقرار کرد. سر آخر، به دستور فتحعلی شاه در ۱۲۳۲ ق پوشش گنبد عوض شد و طلای بهتری در آن به کار رفت. (۴) ۳۷۷ ناصرالدین شاه قاجار در ۱۲۷۳ ق دوباره پوشش طلای گنبد را بازسازی کرد و کتیبه‌ای در سمت راست آن با این عبارت نگاشت:

۱- . مدرسی، همان، ۲۳۴.

۲- . جعفر الخلیلی، موسوعة العتبات المقدسه، ۸/ ۱۶۰.

۳- . سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۵۹. آقا محمد خان که دچار سکته شده و سلامتی خود را بازیافته بود به‌عبدالرزاق خان حاکم کاشان دستور داد با تعدادی مهندس و زرگر گنبد امام حسین علیه السلام را به طور کامل طلا کاری و زر اندود کنند (مدرسی، همان، ۳۴۵).

۴- . مدرسی، همان، ۴۰۳.

ص: ۱۲۵

«تذهیب القبهٔ الحسینیه علی عهد السلطان ناصر الدین شاه قاجاری، کتبه محمد حسین الشهیر بالمشهدی ۱۲۷۳ ق و جدد بناها و قسم من تذهیبها فی سنه ۱۲۷۳ ق». (۱) ۳۷۸ این گنبد حدود ۳۷ متر ارتفاع دارد. در بالای آن میله‌ای از طلا- نصب شده و بر فراز آن چراغ نورانی قرار دارد. در قسمت ازاره گنبد، دوازده پنجره نور و هوا را به داخل حرم منتقل می کند. به گفته عبدالصالح آل طعمه، تولیت حرم، در این گنبد ۷۵۲۶ خشت طلا به کار رفته و مجموع سطح طلا کاری شده آن ۳۰۱ متر مربع است. (۲) ۳۷۹ در طرف دیگر گنبد این کتیبه به چشم می‌خورد: «و قد تشرف بتعمیر هذه القبهٔ المبارکهٔ الشریفهٔ المنوره بعون اللّٰه تعالی السلطان الاعظم و الخاقان الاعدل السلطان بن سلطان ناصر الدین شاه قاجاری خلد اللّٰه ملکه».

قسمت بیرونی ساقه گنبد با آیه هایی از سوره منافقون به خط ثلث زینت بخش این معماری اسلامی است که به خط شیخ جواد علی است و تاریخ ۱۳۷۱ ق را در خود دارد.

در رأس قسمت‌خارجی آن‌نیز کتیبه‌ای حاوی‌سوره فجر دیده می‌شود. (۳) ۳۸۰

۷- مناره‌ها و مأذنه‌ها

نخستین مناره مرقد امام حسین علیه السلام را منتصر عباسی در ۲۴۷ ق ساخت. او پس از تخریب بارگاه امام حسین علیه السلام توسط پدرش، متوکل، به بازسازی بنا پرداخت و مناره‌ای برای راهنمایی زائران و به عنوان نشانی برای آن مرقد برپا کرد. در ۷۴۷ ق به هنگام بازسازی و توسعه حرم سلطان احمد جلایری، از حاکمان جلایریان و دست نشانده‌های ایلخانان مغول، دو مناره برای حرم ساخت که عبارت اند از:

۱- ۷- منارهٔ العبد

سلطان احمد جلایری در ۷۶۷ ق به مرجان امین الدین بن عبد اللّٰه، حاکم بغداد، دستور داد تا ضمن بازسازی حرم دو مناره برای آن بسازند. منارهٔ العبد یکی از آن‌ها بود

۱- . آل طعمه، همان، ۱۷۳. برای انجام بازسازی و تذهیب گنبد، ناصرالدین شاه، شیخ عبدالحسین تهرانی رابا مال و ثروت فراوانی به کربلا اعزام داشت (مدرسی، همان، ۳۰۶).

۲- . همان جا.

۳- . همان جا.

ص: ۱۲۶

که در ۷۹۳ ق بـا تلاش اویس جلایری تکمیل شـد. این مناره با آجرهای زرد کاشانی تزیین شـد و در ساقه آن به زبان فارسـی و با حروف ابجـد تاریخ ۷۹۳ ق ثبـت است. (۱) ۳۸۱ قطر این منـاره بیست و ارتفـاع آن چهـل متر بود که پس از منـاره ملویه متوکل در سـامراء نخستین منـاره در عراق بود. منارهٔ العبـد با زیبایی اعجاب‌آمیز خود زینت بخش گنبـد حرم بود (۲) ۳۸۲ که در زاویه شـمال شرقی حرم قرار داشـت و در ۹۸۲ ق توسط شاه طهماسب صـفوی بازسازی شد. در ۱۳۰۸ ق در گل دسـته آن شکافی ایجاد شد که دوباره آن را تعمیر کردند. اما در ۱۳۵۴ ق این مناره زیبا و مقاوم به بهانه انحراف و کجی در آن به دستور نخست وزیر وقت عراق، یاسـین هاشمی، تخریب شد. به گفته آل طعمه که خود و خاندانش از متولیان حرم مطهر بوده‌اند: «هدف وی از این کار دست یافتن به درآمدی بود که از محل موقوفات مرجان امین الدین و از رهگذر اجاره دادن ابنیه و اراضـی وقفی به‌دست می‌آمد. در جریان این تخریب، به سـکه‌های مسی مربوط به دوران جلایری و صفوی دست یافتند که آن‌ها را به «دار الآثار القدیمه» بغداد سپردند ...». (۳)

۳۸۳ ۲ -۷- مناره جنوبی

در فاصـله ده متری جنوب گنبـد، در دیوار قبله و برابر منارهٔ العبد، مناره دیگری در ۷۸۶ ق توسط سـلطان احمد جلایری ساخته شد. ارتفاع آن به ۲۵ متر و قطر آن به ۴ متر می‌رسد. وی گل دسته را با کاشی‌های زرد کاشانی آراست. در ۱۲۳۷ ق نصف بالای آن را همسـر محمد شاه، دختر مصـطفی خان (عموی ناصر الدین شاه) به طلا آراست (۴) ۳۸۴ و در ۱۳۷۳ ق این گل دسـته به هنر نمایی محمود هادی طلا کاری شد.

۳ -۷- مناره غربی

این مناره سمت قبله و در زاویه غربی دیوار آن ساخته شده است. در ۱۳۵۶ ق

۱- . آل طعمه، همان، ۸۵.

۲- . مدرسی، همان، ۴۶۰- ۴۶۱.

۳- . آل طعمه، همان، ۸۶- ۸۷؛ عبد الجواد کلید دار، تاریخ کربلا و حائر الحسین، ۲۴۰.

۴- . ناصر الدین شاه، سفر نامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۱۹؛ سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه‌مکرمه، ۲۳۰.

ص: ۱۲۷

اندکی کج شد و سلطان سیف الدین طاهر بودجه‌ای برای تخریب و بازسازی آن اختصاص داد. اما چون شالوده و اساس آن محکم بود آن را از اساس و پایه تخریب نساخت و به مرمت بخشی از آن بسنده کرد. تعداد خشت‌های طلایی دو گل دسته‌ای که سلطان احمد جلایری ساخته بود به ۸۰۲۴ می‌رسد. (۱) ۳۸۵ اکنون، تنها این دو مناره طلایی زینت بخش حرم است. (تصویر شماره ۳۳)

۸- ایوان‌های حرم مطهر

از زمانی که توسعه صحن حرم در دوره قاجار آغاز شد، ایوان هایی در چهار ضلع صحن تعبیه گردید که راه‌های ورودی به داخل روضه مقدس را تشکیل می‌دهند. علاوه بر ایوان‌های اصلی و بزرگ، در اطراف صحن نیز حدود ۶۵ ایوان وجود دارد و داخل آن‌ها حجره هایی برای اسکان طلبه‌ها یا دفن پادشاهان، حاکمان، عالمان و بزرگان ساخته شده است.

ایوان‌های بزرگ و اصلی عبارت است از:

۱- ۸- ایوان طلا (جنوبی)

این ایوان از سایر ایوان‌ها بزرگ‌تر است. طول آن به ۳۶ متر می‌رسد و سراسر حرم را از سمت قبله دربر گرفته است. دوازده ستون با ارتفاع متفاوت، سقف آن را نگه داشته‌اند. ستون های وسط چهار متر و ستون‌های طرفین سه متر ارتفاع دارد. این ستون‌ها در دوران گذشته از چوب جنگل‌های هند ساخته شده بود و چون رطوبت و موریانه آن‌ها را فرسوده ساخت، یکی از نیکوکاران ایرانی به نام محسن قنبر رحیمی در ۱۳۸۹ ق آن‌ها را به ستون‌های سنگی تبدیل کرد. (۲) ۳۸۶ ستون‌های میانی سیزده و ستون‌های جانبی نُه متر ارتفاع و قسمت میانی ایوان حدود ده متر عرض دارد. این ایوان به وسیله سه باب به داخل روضه راه دارد (۳) ۳۸۷ یک باب در وسط به طول چهار و عرض دو متر و دو باب، از دو

۱- . آل طعمه، همان، ۱۷۹.

۲- . آل طعمه، همان، ۱۵۴.

۳- . ادیب الملک، سفرنامه ادیب المک به عتبات، ۱۵۹.

ص: ۱۲۸

طرف، بـه عرض ۷۰/ ۱ متر. هر دوی آن‌هـا دارای روکش طلاـ و مزین به آیه‌ها و اشـعار است که سـردار جان بن سـردار خان وقف کرده است. (۱) ۳۸۸ دیوارهای این ایوان به دستور یکی از همسران فتحعلی شاه قاجار در ۱۲۳۲ ق با طلای خالص زر اندود شد (۲) ۳۸۹ و کاشـی‌های بسیار زیبا به قسمت‌های فوقانی آن‌ها افزوده گشت. سقف ایوان نیز با آیه هایی از قرآن کریم به خط سید صادق آل طعمه مزین است. در زمان‌های قبل شمعدان بزرگی به سقف این ایوان آویزان بود.

۲- ۸- ایوان ناصری (غربی)

این ایوان در ضلع غربی حرم واقع است و چون ناصر الدین شاه قاجار آن را ساخته بود به نام او معروف شد. اندکی بعد، سلطان عبد الحمیـد ثـانی، پادشـاه عثمـانی، آن را بازسازی کرد و نام آن به «ایوان حمیـدی» تغییر یافت. ارتفاع آن پانزده، طول پایه آن هشت و عرض آن پنـج متر است. این ایوان در ۱۲۷۵ ق بنا شده است و سـقف ایوان کاشـی کاری شده و با شعرهایی مزین است. بر پیشانی آن عبارت «عمل استاد احمد شیرازی ۱۲۹۶ ق» دیده می‌شود. (۳) ۳۹۰ ۳- ۸- ایوان شمالی

درسـمت شـمال‌حرم ایوان‌بزرگی قراردارد که‌آن راشاه صـفی ساخته است و به همین دلیل‌در ابتدا نام «صافی صفا» داشت. این ایوان در گذشـته‌های دور به «ایوان لیلو» معروف بود. زیرادرویشـان درآن‌جـا تکیه‌داشـتند ومراسم‌عزاداری امام حسـین علیه السـلام را برپا می‌کردند.

در این ایوان بانی آن و چند تن از عالمان و اندیشمندان به خاک سپرده شده‌اند. (۴) ۳۹۱

۹- صحن حرم

گنبد و بارگاه سالار شهیدان هم چون نگینی در میان انگشتری قرار دارد که جلوه‌ای

۱- . مدرسی، همان، ۴۰۳.

۲- . همان جا، ۴۰۲.

۳- . آل طعمه، همان جا.

۴- . آل طعمه، همان جا.

ص: ۱۲۹

خاص به آن بخشیده است. پیرامون و گرداگرد حرم را صحنی وسیع احاطه کرده است. بر این صحن نام «جامع» و «مشهد» نیز اطلاق می‌شود که از داخل به شکل مستطیل و دو طبقه و از بیرون به شکل بیضوی است. ارتفاع دیوارهای آن به دوازده متر می‌رسد که تا دومتر آن با سنگ و بقیه با کاشی تزیین شده و کتیبه‌ها و آیه‌های قرآنی زینت‌بخش آن است. قبل از توسعه جدید حرم، مدرسه‌ها و مسجدهایی پیرامون آن قرار داشت که به داخل صحن راه می‌یافتند. این اماکن در توسعه خیابان‌های مجاور به کلی تخریب شد. (۱) ۳۹۲ بنای بخش شمالی آن توسط شاه طهماسب صفوی ساخته شده است و پیش از آن، دارای ضلع شرقی، غربی و جنوبی بود. مساحت صحن ۸۲* ۱۵۸ متر یعنی ۱۵۰۰ متر مربع با ۶۵ ایوان و حجره است. (۲) ۳۹۳ این حجره‌ها در دوران ناصری و به دستور وی تعمیر شد. (۳) ۳۹۴ صحن با هفت در به بیرون راه می‌یابد و کف آن در ۱۳۷۵ ق با سنگ‌های سیاه معدنی فرش شده است. (۴) ۳۹۵ در گذشته تکیه‌ای با نام «تکیه بکتاشیه» در داخل صحن، سمت راست باب القبله، قرار داشت که عبد المؤمن دده ساخته بود و صوفیان ترک در عصر عثمانی در آن گرد هم می‌آمدند. این تکیه در توسعه‌های جدید از بین رفت.

۱- ۹- صحن صغیر (کوچک)

در جوار صحن اصلی و سمت شرقی آن صحن کوچکی قرار داشت که به وسیله راهرویی به هم وصل می‌شد. این صحن را صحن صغیر می‌نامیدند. مساحت آن ۴۸ متر مربع و داخل آن با کاشی‌های زیبا تزیین شده بود. تاریخ بنای آن به دوران عضد الدوله دیلمی (قرن چهارم هجری) می‌رسید و چند تن از پادشاهان آل بویه در آن به خاک سپرده شدند. (۵) ۳۹۶ اما این صحن در تعمیرات بعدی از میان رفت و به صحن اصلی پیوست.

۱- . آل طعمه، همان، ۱۸۲ به نقل از عبد الجواد کلید دار، تاریخ کربلا و حائر الحسین، ۲۴۲.

۲- . غلامحسین مصاحب، دایرهٔ المعارف فارسی، ۲۱۹۵.

۳- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۱۵.

۴- . مدرسی، همان، ۴۵۱.

۵- . آل طعمه، همان، ۱۸۲.

ص: ۱۳۰

۱۰- درهای صحن

صحن شریف حسینی اکنون دارای ده در است که زائران به وسیله آن‌ها به داخل صحن و مرقد مطهر راه می‌یابند. این صحن تا عصر قاجار تنها شش در داشت. (۱) ۳۹۷ ۱- ۱۰- باب القبله

باب القبله قدیمی‌ترین درِ صحن و درِ اصلی است که به ایوان طلا- باز می‌شود و چون سمت قبله قرار دارد آن را باب القبله نامیده‌اند. این دَرب در ۱۲۷۵ ق به دست احمد گواد ساخته شده و کتیبه‌ای در ضلع غربی آن حاکی از این تاریخ است. (۲) ۳۹۸ ارتفاع آن حدود پانزده و کف آن هشت متر است و دری از چوب مرغوب ساج به ارتفاع شش و عرض چهار متر بر آن قرار دارد. ساعت بزرگی بر بالای آن نصب است و پایین آن، این عبارت دیده می‌شود: «السلام علیك یا ابا عبد اللّٰه». سوره «والشمس» بر قسمت فوقانی دروازه به خط محمد مکاری زینت بخش آن است. (۳) ۳۹۹ این در را باب الذهب نیز نامیده‌اند و در دو طرف آن چهارده حجره تحتانی و فوقانی قرار دارد. (۴) ۴۰۰ ۲- ۱۰- باب قاضی الحاجات

باب قاضی الحاجات در برابر سوق العرب است و به یاد حضرت مهدی (عج) آن را چنین نامیده‌اند. ارتفاع آن پنج و عرض آن ۳/۵ متر است. دری به ارتفاع چهار و عرض سه متر بر آن تعبیه شده که آن را در ۱۲۸۶ ق ساخته‌اند. (۵) ۴۰۱ این در با آیه‌هایی از قرآن مزین است.

۳- ۱۰- باب الشهداء

در میانه ضلع شرقی و راه مرقد حضرت ابوالفضل واقع است و آن را به یاد شهیدان کربلا «باب الشهداء» نامیده‌اند. ارتفاع آن به چهار و عرض آن به سه متر می‌رسد. (۶) ۴۰۲

۱- . ادیب الملک، همان، ۱۵۹.

۲- . پیشین، ۱۸۶.

۳- . مدرسی، همان، ۴۵۲.

۴- . ادیب الملک، همان، ۱۵۹.

۵- . آل طعمه، همان، ۱۸۷.

۶- . همان جا.

ص: ۱۳۱

آیه‌هایی از قرآن با خط زیبا بر این در نقش بسته است. در گذشته، دو درِ صحن صغیر و باب الصافی جای آن قرار داشت.

۴- ۱۰- باب الکرامه

باب الکرامه در دورترین نقطه ضلع شمال شرقی صحن و کنار باب الشهدا است و به سبب کرامت امام حسین علیه السلام باب الکرامه نامیده شده است. چهار متر ارتفاع و سه متر عرض دارد و با آیه‌هایی از قرآن تزیین شده است. (۱) ۴۰۳ ۵- ۱۰- باب السلام این دروازه در وسط ضلع شمالی واقع است و چون مردم از آن جا به امام حسین علیه السلام سلام می‌دادند به باب السلام معروف است. چهار متر طول و سه متر عرض دارد و آیه‌هایی از قرآن بر آن نقش بسته است.

۶- ۱۰- باب الرجاء

در میان باب القبله و باب قاضی الحاجات دری است که آن را، به امید برخورداری از فضل و کرامت الهی، باب الرجاء می‌خوانند. کتیبه‌ای از بیرون با آیه‌هایی از قرآن آن را جلا بخشیده است. قوس ایوانی که بر فراز آن است با کاشی‌های زیبا همراه با آیه‌های قرآن به خط ثلث تزیین شده است. ارتفاع دروازه به حدود پنج و عرض آن به ۵/ ۳ متر می‌رسد. (۲) ۴۰۴ ۷- ۱۰- باب السّدرة این دروازه به یاد درخت سدری که نشانگر قبر بود و هارون الرشید آن را از بیخ برکند، به «باب السدره» معروف شد. در دورترین نقطه ضلع شمال غربی صحن قرار دارد و ارتفاع آن به چهار و عرض آن به سه متر می‌رسد. این دروازه پیش از آن بر «باب القبله» نصب شده بود و در ۱۳۸۵ ق به این مکان منتقل شد. (۳) ۴۰۵ بالای این در با آیه هایی از قرآن

۱- . همان، ۱۸۸.

۲- . آل طعمه، همان، ۱۸۸.

۳- . آل طعمه، همان، ۱۸۹.

ص: ۱۳۲

تزیین شده است.

۸- ۱۰- باب السلطانیه

در سمت غرب صحن، دروازه‌ای به وسیله یکی از پادشاهان عثمانی ساخته شد که آن را «باب السلطانیه» نام نهادند. (۱) ۴۰۶ ارتفاع آن چهار و عرض آن سه متر است و آیه‌هایی از قرآن زینت بخش آن است. مدرسه حسن خان سردار مقابل این در قرار دارد.

۹- ۱۰- باب رأس الحسین

این دروازه روبه روی سر مقدس (بالاسر) امام حسین علیه السلام باز می‌شود و آن را باب رأس الحسین علیه السلام خوانده‌اند. محل آن به وسیله کاشی‌های زیبایی تزیین شده است.

ارتفاعش به چهار و عرضش به سه متر می‌رسد و ساعت زنگ دار بزرگی نیز بر بالای آن نصب است. (۲) ۴۰۷ هم چنین در بالای این باب آیه هایی از قرآن با تاریخ ۱۳۷۲ ق نگاشته شده است.

۱۰- ۱۰- باب الزینبیه

در جنوب غربی صحن یعنی نزدیک تل الزینبیه ساخته شده است و به سبب نزدیکی به آن مکان به «باب الزینبیه» معروف است. ارتفاع آن چهار و عرض آن سه متر است و با آیه هایی از قرآن مزین شده است. (۳) ۴۰۸ شایان ذکر است همه این ده درب اکنون به فلکه‌ای باز می‌شود که در ۱۳۶۸ ق احداث شده است.

۱- . همان جا.

۲- . آل طعمه، همان، ۱۹۰.

۳- . همان جا.

ص: ۱۳۳

۱۱– تل زینبیه

روز عاشورا، به هنگام نبرد و درگیری، حضرت زینب بر بالای تپه‌ای مشرف بر میدان نبرد حضور می‌یافت و شاهد جان فشانی‌های دلاور مردان و آزادگان و یاران حسین علیه السلام بود. این تل، که یادآور حضور آن بانوی فداکار است، در سمت جنوب غربی صحن مطهر واقع شده است و به طور تقریبی پنج متر از کف صحن حرم بالاتر است و حدود ۳۵ متر تا مقتل و قتل گاه فاصله دارد. این مکان را به صورت اتاقی ساخته‌اند که با چند پله به آن راه است و گنبدی از کاشی آبی بر آن استوار است. تل زینبیه در سال‌های اخیر بازسازی شده است. (۱) ۴۰۹ (تصویر شماره ۳۵)

۱۲– قتلگاه (۲) ۴۱۰

مت پایانی سمت چپ رواق جنوب غربی، یعنی در امتداد آرامگاه حبیب بن مظاهر، به وسیله دری به سالن باریکی مرتبط است که در آن یک اتاق نُه متری قرار دارد.

در دیوار سمت قبله آن یک پنجره نقره‌ای تعبیه شده است. این مکان اندکی گود است و دیوارهای آن آینه کاری و نقاشی شده است. در همین مکان شریف، نواده رسول خدا صلی الله علیه و آله شهید شده است. از این جا دری است که به جای گودتری راه دارد. گویند آن جا محلی است که حضرت سید الشهداء از اسب بر زمین افتاد و چون در زمان‌های پیشین خاک زیادی برای تبرک بر می‌داشتند بسیار گود شد. بعدها آن مکان را پر کردند و دری روی آن قرار دادند. (۳) ۴۱۱ (تصویر شماره ۳۶)

۱۳– خیمه گاه

در منطقه نبرد، خیمه‌ها و چادر هایی برای سکونت خاندان امام حسین علیه السلام و یارانش بر پا شده بود. مکان استقرار خیمه‌ها حدود سیصد متر، یا کمی بیشتر، با میدان جنگ فاصله داشت. امروزه، در جنوب غربی حرم مطهر و ۲۵۰ متری صحن، مکانی را به مساحت دو هزار متر مربع دیوار کشی کرده‌اند و در وسط آن ساختمانی شبیه خیمه‌ای

۱- . زمانی، سرزمین خاطره‌ها، ۱۱۶.

۲- دکتر اصغر قائدان، عتبات عالیات عراق، ۱جلد، نشر مشعر - تهران، چاپ: ۴، ۱۳۸۷.

۳- . ادیب الملک، همان، ۱۶۴.

ص: ۱۳۴

نقشه؟؟؟

ص: ۱۳۵

بزرگ ساخته‌اند که چهارصد متر مربع مساحت دارد. وسط ساختمان، سمت قبله، جایگاه امام سجاد علیه السلام و محل عبادت آن حضرت است. در قسمت ورودی در بزرگی است که با چند پله به سطح خیمه گاه می‌رسد. بعد از در ورودی، سمت راست و چپ شانزده فرورفتگی قوسی شکل همانند کجاوه در دو طرف با آجر ساخته‌اند که نشان از شانزده کجاوه‌ای است که خانواده‌های شهیدان کربلا را از آن جا به سوی کوفه بردند. در قسمت پایانی و سمت راست ساختمان، که حدود ۵/ ۱ متر گودتر است، غرفه‌ای حدود بیست متر قرار دارد که محل عبادت اهل بیت بود. (۱) ۴۱۲ بر سردر و آستان ورودی خیمه گاه شعرهایی از سید حسین علوی کربلایی روی سنگ مرمر نقش بسته است. (۲) ۴۱۳ در زیر خیمه گاه چاهی است که به چاه حضرت عباس علیه السلام مشهور است و مردم از آب آن می‌نوشند و صورت خود را می‌شویند. (۳) ۴۱۴ فاصله خیمه گاه تا تل زینبیه پانصد متر است.

برخی مکان اصلی قتل گاه را در نزدیکی مستشفی حسین (بیمارستان امام حسین علیه السلام) می‌دانند. (۴) ۴۱۵ این نظر بر اساس شواهد صحیح‌تر است، زیرا تا قبل از قرن چهاردهم کسانی که خیمه گاه را دیده‌اند آن را در جایی که اکنون بیمارستان امام حسین علیه السلام است ذکر کرده‌اند. (۵) ۴۱۶ قبر احمد بن محمد معروف به بن فهد حلی، از فقیهان بزرگ امامیه در (۷۵۷- ۸۴۱ ق) در بقعه‌ای جداگانه در جنوب خیمه گاه قرار دارد. (۶) ۴۱۷ (تصویر شماره ۳۷)

و- بارگاه و مرقد حضرت ابو الفضل العباس علیه السلام

مقام و مرقد حضرت ابوالفضل علمدار کربلا- و یار باوفا و برادر فداکار امام حسین علیه السلام در سیصد متری شمال حرم آن حضرت قرار دارد؛ یعنی جایی که حضرتش به شهادت رسید. از دیرباز به موازات توجه و عنایت به ساخت، توسعه و تزیین حرم

۱- . زمانی، همان، ۱۱۶- ۱۱۷.

۲- . آل طعمه، تراث کربلا، ۱۱۱- ۱۱۲.

۳- . ادیب الملک، همان، ۱۵۷.

۴- . مدرسی، همان، ۳۳۵؛ آل طعمه، همان، ۸۸

۵- . آل طعمه، همان جا.

۶- . ادیب الملک، همان، ۱۵۷.

ص: ۱۳۶

امام حسین علیه السلام همواره به این مرقد مطهر نیز بذل توجه شده است. اگر چه نخستین بقعه و بنا و گنبد حرم را عضد الدوله، در قرن پنجم هجری ساخت اما از قرن‌های نخستین اسلامی به این مرقد توجه ویژه‌ای شده است. پس از بنای قبه و بارگاه توسط عضد الدوله، پادشاهان صفوی عنایت خاصی نسبت به این مکان مقدس داشتند و تحولات چشم‌گیری در بنا و سعی وافری در بازسازی آن به‌عمل آوردند. شاه طهماسب صفوی در ۱۰۳۲ ق با کاشی‌های زیبا به تزیین گنبد پرداخت و ضریحی روی صندوق خاتم نصب کرد و آن را روی قبر قرار داد. او هم چنین، رواق و صحن را تعمیر و بازسازی کرد و برای فرش کردن حرم فرش‌های گران‌بهایی ارسال کرد.

نادر شاه افشار در ۱۱۵۳ ق، هدیه‌ها و جواهر نفیسی به حرم هدیه کرد و به آینه‌کاری برخی از بناهای حرم پرداخت. در دوران او صندوق روی قبر نوسازی شد. او چهل‌چراغی نیز برای قرار دادن شمع‌ها جهت روشنایی حرم هدیه کرد. (۱) ۴۱۸ در دوران قاجاریه، محمد شاه قاجار ضریح نقره‌ای بر روی مرقد آن حضرت نصب کرد. این کار را حاجی محمد حسین خان صدر اصفهانی وزیر انجام داد. نوسازی حرم، رواق و صحن نیز از کارهای این دوره بود. (۲) ۴۱۹ حرم حضرت ابوالفضل، از تخریب و غارت وهابیان در ۱۲۱۶ ق در امان نبود و همانند حرم امام حسین علیه السلام به غارت رفت. فتحعلی شاه برای بازسازی و جبران خسارت‌های وارده بر اثر تهاجم وهابیان اقدام‌های مهمی انجام داد از جمله حرم را نوسازی و گنبد را کاشی کاری کرد.

در ۱۲۶۳ ق سلطان عبدالحمید عثمانی، از پادشاهان سنی مذهب عثمانی، هدیه‌هایی از جمله دوشمعدان با شاخه‌های طلا به حرم هدیه کرد و سه سال بعد سلطان عبدالمجید عثمانی به نوسازی بنای حرم پرداخت. مادر وی نیز پرده هایی از حریر را به حرم تقدیم کرد. (۳) ۴۲۰ در سال ۱۳۶۶ ق کار سنگ فرش کف و دیواره‌های صحن و حرم به

۱- . آل طعمه، تاریخ مرقد الحسین و العباس، ۲۶۳.

۲- . سیف الدوله، همان، ۲۳۲.

۳- . آل طعمه، همان، ۲۶۴.

ص: ۱۳۷

وسیله افراد نیکوکار ایرانی، زیر نظر آیت اللّه شهرستانی، آغاز شد. سی کامیون بزرگ از آن سنگ‌ها، که از ایران وارد شده بود، در بازسازی حرم ابوالفضل علیه السلام به کار رفت. برخی از این سنگ‌ها را حاج محمد حسین حجار باشی زنجانی و برخی دیگر را بازرگانان و تاجران ایرانی تهیه کرده بودند. (۱) ۴۲۱ حرم مطهر در مجموع ۴۳۷۰ متر مربع مساحت دارد و به لحاظ فضا و مساحت و بنا از سایر مشاهد مشرفه، جز حرم عسکریین، بزرگ‌تر و شباهت کاملی به حرم امام حسین علیه السلام دارد. (۲) ۴۲۲ (تصویر شماره ۳۸)

ز- آثار و اماکن حرم ابوالفضل علیه السلام

۱- صندوق و ضریح مطهر

ضریح حرم در داخل روضه‌ای قرار دارد که ابعاد آن ۱۱۰* ۱۲۰ متر است و چهار رواق از چهار سمت آن را احاطه کرده است. نخستین ضریحی که بر مرقد حضرت ابوالفضل از فولاد ساخته شد به دستور نادر شاه و وزیر وی، در ۱۱۸۳ ق، بود. (۳) ۴۲۳ روی این ضریح عبارت «ضریح العباس سنه ۱۱۸۲ ق» و نیز «لا زال مطاقاً لخیار الناس، عمل مهدی القلقاوی» حک شده است.

در عصر قاجار، محمد شاه ضریحی از جنس نقره روی ضریح فولادی نصب کرد. (۴) ۴۲۴ به گفته ناصرالدین شاه، نقره ضریح را مادر محمد شاه هدیه کرده بود. (۵) ۴۲۵ نظارت بر ساخت آن، بر اساس کتیبه بالای ضریح، به عهده حاج عبد الهادی استر آبادی بود. در

۱- . مدرسی، شهر حسین، ۴۷۴.

۲- . عضد الملک، همان، ۱۶۲.

۳- . مدرسی، همان، ۳۴۲.

۴- . ادیب الملک، همان، ۱۶۵؛ محمد حسین کلید دار، مدینة الحسین، ۲/ ۱۷۵.

۵- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۱۹.

ص: ۱۳۸

۱۳۸۵ ق نیز ضریح جدیدی برای حرم در ایران ساخته شد. هنرمندان اصفهانی نهایت هنر خود را در این کار به نمایش گذاشتند. این ضریح، که هدیه آنان بود، از جنس نقره و طلای ناب با سنگ‌های قیمتی مینا ساخته شد و از لحاظ زیبایی منحصر به فرد بود. چهارصد هزار مثقال نقره و هشت صد مثقال طلا در آن به کار رفت و ساخت آن سه سال طول کشید. ضریح مذکور به پشتیبانی و حمایت آیت اللّه سید محسن حکیم ساخته و نصب شد. (۱) ۴۲۶ بر چهار گوشه این ضریح چهار انارک طلایی زیبا به قطر پنجاه سانتی متر تعبیه شده است. در داخل آن صندوقی از خاتم روی قبر حضرت عباس علیه السلام قرار دارد.

در رواق شمالی از زیر زمین به داخل قبر راه است. ادیب الملک در سفرنامه خود آن را چنین شرح می‌دهد: «به حرم حضرت ابوالفضل علیه السلام رفتیم، در رواق دریچه آهنی کوچکی را متولی باشی باز کرد. از چند پله پایین رفتیم به قدر ده ذراع به خط مستقیم در جایی که دو نفر ایستاده می‌توانستند راه بروند رفتیم بعد طرف دست راست دالان تنگی بود ... بعد پله‌ای. یک ذرع رفتیم پایین در آن جا اعلی علیین بهشت و عرض خداوندی یعنی قبر منور و مطهر حضرت عباس صلوات اللّه و سلامه علیه بود، زیارت کردیم». (۲) ۴۲۷ ناصر الدین شاه نیز این مکان را همین گونه توصیف کرده و از ورود خود به داخل قبر مطهر در زیر زمین روضه شرحی داده است. (۳) ۴۲۸ (تصویر شماره ۳۹)

۲- گنجینه

از دیرباز از سوی پادشاهان، حاکمان، بزرگان دین و سیاست هدیه‌هایی به حرم تقدیم می‌شد که امروزه در گنجینه آن نگهداری می‌شود. در این گنجینه اشیای ارزشمندی چون قالی‌های بافته شده با تار و پود زر، چهل‌چراغ‌های طلایی، شمشیرهای مرصع، ساعت‌های دیواری طلا، مجسمه‌های طلا، تصویری حقیقی از سر امام حسین علیه السلام، که گفته می‌شود از ایتالیا آورده شده است، نسخه‌های خطی و صحیفه‌های منسوب به امام علی علیه السلام دیده می‌شود. این گنجینه اکنون به محل مقبره آل خیرالدین در جوار حرم انتقال یافته است. (۴) ۴۲۹

۱- . آل طعمه، همان جا.

۲- . ادیب الملک، همان، ۴۵.

۳- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۱۹.

۴- . آل طعمه، همان جا.

ص: ۱۳۹

۳- رواق‌ها

حرم مبارک حضرت عباس دارای چهار رواق است که چهار جانب ضریح را احاطه کرده است

۱- ۳- رواق شمالی

همان رواقی است که در ضلع شمالی ضریح مبارک برای ورود به زیر زمین و قبر مطهر راه دارد ولی درِ نقره‌ای آن همیشه بسته است و کسی نمی‌تواند به آن زیر زمین وارد شود. گویند این جا بر نهرعلقمه مشرف بوده است. در زمان‌های پیشین این رواق با رواق شرقی و غربی یکی بود و دیوار آن بعدها برداشته شد.

۲- ۳- رواق غربی

در سمت چپ و راست آن باب الرواق و باب المراد قرار دارد. باب المراد در ۱۳۲۱ ش به سمت ضلع شمال غرب گشوده شد.

۳- ۳- رواق شرقی

در این رواق پنج مقبره وجود دارد.

۴- ۳- رواق جنوبی

این رواق با سه در به ایوان طلاـ وصل می‌شود. درِ اول سمت شرق ایوان قرار دارد. درِ دوم میان ایوان طلا است که تولیت پیشین حرم در آن جا خاک است و سومین در سمت چپ ایوان است. کف همه این رواق‌ها سنگ فرش شده است. این کار را حاج حسین حجار باشی در ۱۳۶۷ ق انجام داد. سنگ‌های آن باقی‌مانده سنگ‌های تراشیده شده برای قصر گلستان در تهران بود و هزینه آن پانزده هزار تومان برآورد می‌شد. (۱) ۴۳۰ این حرم چهار ایوان دارد: ایوان بالاسر، شرقی، شمالی و جنوبی. در بالای ایوان بالاسر بر روی کتیبه‌ای سوره فتح و در ایوان شرقی سوره حمد و قدر نوشته شده

۱- . آل طعمه، همان جا.

ص: ۱۴۰

است.

۴- گنبد و مناره‌ها

حرم ابوالفضل علیه السلام یک گنبد و دو مناره دارد. قطر گنبد دوازده متر به صورت نیم کروی با نوک تیز و ساقه‌ای بلند است که از آن پنجره هایی با قوس‌های کمانی به بیرون گشوده می‌شود. ارتفاع آن ۳۹ متر است و نمای داخلی و بیرونی آن به صورتی زیبا تزیین شده است. در نمای داخلی آیه‌هایی از قرآن کریم در میان کاشی‌های زیبا به رنگ سفید و به خط ثلث به چشم می‌خورد. تاریخ کاشی‌کاری، بر اساس کتیبه آن، ۱۳۰۵ قاست. (۱) ۴۳۱ این کار را امین الدوله صدر اصفهانی انجام داده است. (۲) ۴۳۲ در ۱۳۷۵ ق، نمای بیرونی گنبد با روکشی از طلا تزیین شد. این کار با تلاش مدیر اوقاف کربلا انجام یافت و در مجموع ۶۴۱۸ خشت طلا در آن به کار رفت. در قسمت پایین گنبد در نمای بیرونی، آیه هایی از قرآن همراه با آینه و طلاکاری نقش بسته است.
حرم مطهر دارای دو مناره در گوشه ایوان طلاـ و مجاورت دیوار حرم است. این مناره‌ها از کف تانیمه کاشی کاری است و داخل آن کلمات اللّه، محمد، به طرز ماهرانه‌ای با کنار هم چیدن کاشی‌ها نمایان است. نیمه دوم مناره‌ها با پوششی از طلا تزیین یافته و ارتفاع آن‌ها به ۴۴ متر می‌رسد. نوسازی و کاشی‌کاری آن را محمد حسین صدر اعظم فتحعلی شاه در ۱۲۲۱ ق انجام داده است. مجموعه خشت‌های طلای به کار رفته در دو مأذنه ۲۰۱۶ عدد است. (۳) ۴۳۳

۵- صحن و ایوان ها

حرم ابوالفضل علیه السلام را صحن وسیعی به مساحت ۹۳۰۰ متر مربع احاطه کرده و تمامی مساحت صحن و حرم ۴۳۷۰ متر مربع است. این صحن چهار ضلعی است و هر یک از ضلع‌های آن حجره‌های کوچکی دارد که تعداد آن به ۷۵ حجره می‌رسد. این حجره‌ها محل اسکان طلبه‌ها یا محل دفن بزرگان، عالمان، اندیشمندان و مردان سیاست است.

۱- . آل طعمه، همان، ۲۹۷.

۲- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۱۴.

۳- . مدرسی، همان، ۴۹.

ص: ۱۴۱

هر حجره نیز دارای ایوان کوچک است. در میان هر یک از آن‌ها، ایوانی بزرگ در دو طبقه با حجره‌هایی قرار دارد. دیوارهای این ایوان‌ها کاشی کاری است و با شکل‌های زیبای هندسی و آیه‌های قرآن کریم تزیین شده است. این کاشی کاری‌ها کار محمد حسین بن محمد ابراهیم در ۱۳۰۴ ق است. گنبد و دو مناره را هم او کاشی کاری کرده است. (۱) ۴۳۴ ۱- ۵- ایوان طلا

مقابل حرم ایوانی به مساحت ۳۲۰ متر مربع قرار دارد که در نمای آن از آجرهای مسی رنگ و طلا کاری استفاده شده است و چند بیت به زبان ترکی بر بالای آن دیده می‌شود:

«یازدی خلوصی بر له تاریخ کلک فیض‌ایتدی بو بارگاهی سلطان حمید تجدید»

این چند بیت شعر ترکی نشان می‌دهد که ایوان در عصر پادشاهان عثمانی (سلطان عبد الحمید) تجدید بنا شده است. (۲) ۴۳۵ طلا کاری ایوان را احترام الدوله، همسر ناصرالدین شاه، به سال ۱۳۰۹ ق انجام داده و قسمت‌های باقی مانده را نیز آصف محمد علی شاه لکهنوی به پوشش طلا آراسته است. (۳) ۴۳۶ این ایوان به وسیله یک در به داخل حرم وصل می‌شود که روی آن این عبارت به چشم می‌خورد: «رجب علی الصائغ ابن مرحوم فتح اللّٰه شوشتری عام ۱۳۵۵ ق صاغها النقاش محمد حسن بن مرحوم شیخ موسی کتبها محمد جواد الخطاط».

دو درِ دیگر از جنس نقره در دو طرف آن قرار دارد و به حرم گشوده می‌شود. روی آن‌ها شعرهایی با تاریخ ۱۳۸۸ ق دیده می‌شود. (۴) ۴۳۷ در میان لنگه دوم در دایره‌ای این عبارت‌ها نوشته شده است: «انا مدینهٔ العلم و علی

۱- . عضد الملک، همان، ۴۲.

۲- . محمد حسین کلید دار، مدینهٔ الحسین، ۲/ ۱۷۵.

۳- . آل طعمه، همان، ۲۸۷؛ محمد حسین کلید دار، همان، ۲/ ۱۷۴.

۴- . همان جا

ص: ۱۴۲

بابها. العبد الجانی ابن شمس الدین محمد الاصفهانی محمد علی الحسینی الطباطبایی ۱۳۵۹ ق». (تصویر شماره ۴۰)

۲- ۵- ایوان بالاسر

این ایوان در سمت غربی صحن قرار دارد و بر بالای آن در تاریخ ۱۳۰۴ ق سوره فتح نوشته شده است. کتیبه‌ای از شعرهای فارسی نیز در آن به چشم می‌خورد. درویش‌ها در روزهای محرم در آن به عزاداری پرداخته و آن را با پارچه‌های سیاه و کشکول‌ها و شمشیرها مزین می کردند. (۱) ۴۳۸ ۳- ۵- ایوان شرقی

باب العلقمی یا باب الرضا در این ایوان قرار دارد. کتیبه‌ای با تاریخ ۱۳۰۴ ق حاوی سوره حمد و قدر بر بالای ایوان دیده می‌شود که نام تجدید کننده بنا، حاج نادر توکلی، را در خود جای داده است.

۴- ۵- ایوان جنوبی

این ایوان در ورودی باب القبله است و کتیبه‌ای با تاریخ ۱۳۰۴ قو اثر محمد حسین یزدی در آن به چشم می‌خورد. بالای این ایوان ساعت زنگ دار بزرگی نصب است.

۶- محل قطع دستان حضرت ابوالفضل علیه السلام

ابوالفضل العباس، علم دار کربلا، برای آوردن آب به سوی نهر علقمه حرکت کرد.

از خیمه‌گاه تا نهر حدود پانصد متر فاصله بود. پس از بازگشت با مشک پر، ۳۵۰ متر از آن مکان فاصله نگرفته بود که دژخیمان سپاه عبید اللّه دست چپ ایشان را، که مشک در آن قرار داشت، قطع کردند. آن شجاع مرد دلاور مشک را در دست راست خود گرفت و به حرکت خود به سوی خیمه‌ها ادامه داد. نزدیک ۱۲۰ متر فاصله خیمه‌ها را پیمود. در این هنگام، مزدوران سپاه دشمن دست راست ایشان را قطع کردند. آن حضرت حدود صد متر دیگر با دو دست قطع شده در حالی که از آن‌ها چون چشمه‌ای خون فوران می کرد، به سوی خیمه‌ها حرکت کرد اما از شدت خونریزی بر زمین افتاد و

۱- . همان جا

ص: ۱۴۳

شهیـد شـد. بعـدها در مکـان قطع شـدن دسـتان ابوالفضل علیه السـلام مقامی ساخته شـده است که بین باب الخان و باب البغـداد در نزدیکی درِ شرقی صحن و مقام دست چپ حدود پنجاه متری آن، در جنوب شرقی و در بازارچه‌ای معروف به «بازارچه عباس» واقع است. (تصویر شماره ۴۱)

۷- درهای صحن

درهای جدید صحن مطهر در ۱۳۹۴ ق ساخته شده و عبارت است از:

۱- ۷- باب القبله

این باب را که در جنوب صـحن واقع است سـید بدرالـدین آل ضـیاء، تولیت وقت حرم، در ۱۳۸۲ ق سـاخته است. طول آن چهار و عرض آن ۳/۵ متر است و بـا آیه‌هـایی از سوره توبه و احزاب مزین شـده است. ساعت زنگ دار بزرگی بر بالای آن نصب است و زیر آن این عبارت دیده می‌شود: «السلام علیک یا اباالفضل العباس».

۲- ۷- باب امام حسن علیه السلام

در غرب صـحن و در مسـیر حرم امام حسـین علیه السـلام قرار دارد. طول آن چهار و عرض آن سه متر است. آیه «انا فتحنا لک فتحاً مبینا» و آیه هایی دیگر روی آن نقش بسته است.

۳- ۷- باب امام حسین علیه السلام

باب امام حسـین در کنار باب امام حسن است. طول آن چهار و عرض آن سه متر است. بر بالای آن: «قال اللّه تعالی: و سـلام علیکم طبتم فادخلوها خالـدین» ثبت شده است در کنار آن چند آیه دیگر و لوحی با این عنوان «السـلام علیک یا ساقی عطّاش کربلا» دیده می‌شود.

۴- ۷- باب صاحب الزمان (عج)

در جوار باب امام حسین علیه السلام واقع است. چهار متر ارتفاع و ۳/۵ متر عرض دارد.

روی آن عبـارت «باب صاحب الزمان» در کتیبه‌ای با نقش گل و گیاه بر روی کاشـی دیـده می‌شود. سـر در آن نیز به آیه‌های سوره قدر مزین است.

ص: ۱۴۴

۵- ۷- باب امام موسی بن جعفر علیه السلام

در زاویه غربی صحن با طول چهار وعرض ۳/۵ متر قرار دارد. کتیبه‌ای روی کاشی بر بالاسر با عبارت «و سلام علیکم بما صبرتم فنعم عقبی الدار» در آن به چشم می‌خورد.

۶- ۷- باب امام جواد علیه السلام

باب امام جواد علیه السلام در شمال صحن با طول چهار و عرض سه متر است. بر بالای در کتیبه‌ای حاوی آیه ۲۵ سوره نور نقش بسته و دو صفه کنار آن به آیه های دیگری از قرآن مزین شده است.

۷- ۷- باب امام علی الهادی علیه السلام

در زاویه شمال شرق صحن قرار دارد. طول آن چهار و عرض آن ۳/۵ متر است.

۸- ۷- باب فرات

باب فرات در شرق صحن به طول چهار و عرض ۳/۵ متر واقع است. بر بالای در کتیبه‌ای به خط کوفی حاوی سوره انشراح نقش بسته است. کتیبه‌ای دیگر بر پیشانی آن قرار دارد که در آن آیه ۷۳ سوره زمر به خط ثلث تحریر شده است

۹- ۷- باب امیر المؤمنین علی علیه السلام

در شرق صحن واقع است. طول آن چهار و عرض آن ۳/۵ متر است.

گفتنی است در حرم مطهر، علمای زیر مدفون شده‌اند که البته مکان دفن آنان دقیقاً روشن نیست.

۱- حاج سید محمد بن محسن زنجانی (ف ۱۳۵۵ ق)

۲- شیخ علی بن زین العابدین بارجینی یزدی حائری

۳- شیخ علی اکبر یزدی بفروئی

۴- سید کاظم بهبهانی

۵- سید عبد اللّه کشمیری

۶- شیخ ملا علی یزدی مشهور به سیبویه و برادرش ملا عباس اخفش

۷- شیخ کاظم الهر

ص: ۱۴۵

نقشه؟؟؟

ص: ۱۴۶

ح- سایر مقبره‌ها و مزارات کربلا

اشاره

از دیر باز، این سرزمین مقدس برای دوست داران اهل بیت جذبه معنوی خاصّی داشت. این جا ستاره‌های درخشانی دفن شده‌اند که به عشق سالار شهیدان، در حیات خود، به این سرزمین کوچیده‌اند و یا بر اساس وصیت و سفارش خویش، در این مکان به خاک سپرده شده اند. انبوه امام زاده‌ها، عالمان، اندیشمندان، شاعران، مردان سیاست، حاکمان و پادشاهان، که در این نقطه آرمیده‌اند، نشان از توجه، عنایت و قداست این مکان در طول تاریخ دارد.

۱- مزار یاران امام حسین علیه السلام

۱- ۱- قبر حر بن یزید ریاحی

حر بن یزید ریاحی، آن توبه کننده و هدایت یافته، نخستین کسی بود که راه را بر سفیران کربلا بست ولی در پایان کار به اوج عزت و شرافت، یعنی شهادت در راه حسین علیه السلام، دست یافت و خود را برای همیشه در صف آزاد مردان و احرار قرار داد و قبر و نامش را در تاریخ جاودانه کرد. جنازه آن آزاد مرد را قبیله‌اش، بن ریاح، از میدان جنگ خارج کرد و در روستایی در نُه کیلومتری غرب کربلاـ به خاک سپرد. همان جا که امروزه به سبب وجود قبر او به «روستای حرّ» معروف است. آستان مبارک آن شهید در ۳۷۰ ق به دستور عضدالدوله دیلمی ساخته شد. در ۹۱۴ ق شاه اسماعیل صفوی، که خود به زیارت این آستان مشرف شده بود، به تجدید بنای آن پرداخت. (۱) ۴۳۹ این بنا یک بنای ساده در میان صحرا است که به صورت یک چهار دیواری آجری و قلعه‌ای مستحکم به دستور مادر آقاخان محلاتی ساخته شده است. (۲) ۴۴۰ این مزار صحن و گنبدی با کاشی آبی و ضریح نقره‌ای دارد. ناصر الدین شاه، که آن جا را زیارت کرد، در آن دوران از خرابی و وضع نامطلوب و نگه‌داری بد آن بقعه به مدحت پاشا، حاکم کربلا، گلایه کرده و برای

۱- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۷۳.

۲- . ادیب الملک، همان، ۲۱۳.

ص: ۱۴۷

تعمیر و نگه‌داری بهتر آن سفارش‌هایی کرده بود. (۱) ۴۴۱ در ۱۳۳۰ ق تعمیراتی در آن آستان انجام گرفت و ایوانی در آن تعبیه شد. کتیبه بالای این ایوان نشان دهنده بانی و تعمیر کننده آن است: «قد عمر هذا المکان بهمهٔ آقا حسین خان شجاع السلطان همدانی دام ظله الفانی سنه ۱۳۳۰ ق».

در قسمت شرقی صحن، حجره‌هایی در دو طبقه جهت سکونت زائران ساخته شده و هنرمندان ایرانی در ۱۳۹۶ ق، حرم را آینه‌کاری کردند. (۲) ۴۴۲ (تصویر شماره ۴۲)

۲- ۱- عون بن عبداللّه

به روایتی عون بن عبد اللّه بن جعفر طیار فرزند زینب کبری (س) در کنار اتوبان کنونی کربلا- بغداد دفن شده است و مزار و مرقد باشکوهی دارد. در گذشته و در عصر قاجار، این مکان با کربلا یک فرسخ فاصله داشت ولی امروزه تقریباً به شهر کربلا متصل است. به روایتی دیگر، این جا مزار عون بن عبد اللّه یکی از احفاد امام حسن مجتبی علیه السلام است. و این صحیح‌تر به نظر می‌رسد زیرا باید عون نیز در کنار سایر شهدا دفن شده باشد؛ امّا برخی دلیل دور بودن این مکان از حرم و مزار شهیدان را چنین می‌دانند که وی به همراه حبیب بن مظاهر اسدی برای جلب کمک طایفه بنی اسد به این مکان رفته بود و در بازگشت با سپاه عمر بن سعد درگیر و شهید شده است. به هر حال، مقبره کنونی از عصر صفوی باقی مانده و در عصر قاجار نیز تعمیراتی بر آن صورت گرفته و گنبد آن کاشی‌کاری شده است. این مقبره زائران زیادی دارد. (۳) ۴۴۳ (تصویر شماره ۴۳)

۳- ۱- طفلان مسلم

در اتوبان کربلا- بغداد، در فاصله سی کیلومتری کربلا، درحومه شهرکی به نام مسیّب مزار و مرقد دو طفل مسلم بن عقیل قرار دارد که دارای دو گنبد کاشی‌کاری شده در کنار هم است. این مزار در روستایی به همان نام، «روستای طفلان مسلم»، واقع است.

صحن و حرم زیبای طفلان غرفه‌های بسیاری در دو طبقه دارد و دو ضریح

۱- . ناصرالدین شاه، همان، ۱۱۶.

۲- . دایرهٔ المعارف تشیع، همان جا.

۳- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۱۳.

ص: ۱۴۸

کوچک، یکی به نام ابراهیم بن مسلم و دیگری به نام محمد بن مسلم، در آن قرار دارد.

یکی از این ضریح‌ها را میرزا هدایت، وزیر لشکر عصر نادری، ساخته است. این جا همان مکانی است که این دو طفل معصوم شهید شدند و سر از تن مبارک شان جدا شد.

روشن نیست که بنای آرامگاه در چه دوره‌ای ساخته شده است اما ناصر الدین شاه در سفر خود به عتبات و زیارت این مکان به معیر الممالک دستور تعمیر آن را داد، چون رو به خرابی رفته بود. (۱) ۴۴۴ (تصویر شماره ۴۴)

۲- امام زاده‌ها

اشاره

برخی از فرزندان امامان یا نواده‌های آن‌ها در جاهای مختلف کربلا، در داخل و یا پیرامون آن شهر، دفن هستند از جمله:

۱- ۲- محمد بن نبی بن کاظم علیه السلام

وی نوه گرامی امام کاظم علیه السلام است که در میان عرب‌ها به امام نوح شهرت دارد و در منطقه «طویرج»، دوازده کیلومتری کربلا، دفن است. (۲) ۴۴۵

۲- ۲- اخرس بن کاظم علیه السلام

محمد بن ابی الفتح مشهور به «الاخرس»، از نواده‌های امام موسی بن جعفر علیه السلام، در محله‌ای به نام الابتر در اطراف کربلا به خاک سپرده شده است. در آن محل زیارت گاهی بنا شده و زائران زیادی به آن جا می‌روند. (۳) ۴۴۶ سادات آل خراسان در نجف به الاخرس منسوب هستند.

۳- ۲- سید احمد ابوهاشم

نسب وی با چند واسطه به امام موسی کاظم علیه السلام می‌رسد. سید احمد در شمال غربی منطقه شفائه (در ۲۵ کیلومتری آن) دفن شده و مزار و گنبد و صحن دارد و گنبد آن با کاشی‌های آبی مزین شده است. (۴) ۴۴۷

۱- . همان، ۱۱۱.

۲- . ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۲۰۴.

۳- . آل طعمه، تراث کربلا، ۱۱۶.

۴- . همان جا، ۱۱۷.

ص: ۱۴۹

۴- ۲- ابن حمزه

عماد الدین ابو محمد بن علی بن حمزه بن حسن بن عبید اللّه بن عباس بن علی علیه السلام، مشهور به ابن حمزه و از نواده‌های حضرت ابوالفضل علیه السلام است. وی از عالمان بزرگ و فقیهان برجسته و راویان حدیث بود و در قبرستان قدیمی کربلا، که امروزه در جنوب شرقی آستان حضرت ابوالفضل کنار بزرگراه کربلا- طویرج قرار گرفته، دفن شده است.

این بنا و مرقد در عصر صفویه تجدید بنا شده و دارای گنبد و ضریح است. در ۱۲۴۳ ق توسط ملا محمد صالح برغانی و سپس در ۱۲۸۷ ق تجدید بنا شد. (۱) ۴۴۸

۳- عالمان و سادات

اشاره

از دیر باز به سبب قداست این مکان، در داخل و خارج حرم، ده‌ها تن از عالمان و روحانیان و سادات به خاک سپرده شدند که برخی ازآنان قبر و نشان مشخصی دارند از جمله:

۱- ۳- ابو احمد حسین بن محمد (۳۰۴ ق- ۴۰۰ ق)

نسب او با سه نسل به امام موسی کاظم علیه السلام می‌رسد. وی پدر گرامی سید مرتضی و سید رضی است. وفاتش در بغداد اتفاق افتاد و پس از دفن در منزلش به کربلا منتقل، در حرم مطهر، کنار جدش ابراهیم اصغر بن کاظم علیه السلام خاک شد. (۲) ۴۴۹

۲- ۳- سید رضی (۳۵۸ ق- ۴۰۶ ق)

سید رضی مشهور به شریف رضی فرزند ابواحمد حسین، برادر بزرگوار سید مرتضی و از عالمان و متکلمان بزرگ شیعه در قرن چهارم هجری است. علت عمده اشتهار سید رضی، جمع آوری نهج البلاغه است. او تألیف زیادی در باب کلام و علوم اسلامی دارد که الخصائص معروف‌ترین آن‌ها است. این بزرگوار ابتدا در منزلش در بغداد دفن و سپس به کربلا منتقل و در کنار پدر و برادرش در نزدیکی قبر سید ابراهیم مجاب در رواق غربی حرم دفن است. (۳) ۴۵۰ (تصویر شماره ۴۴)

۱- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۶۵.

۲- . همان، ۳/ ۳۶۲.

۳- . ابن عنبه، جمال الدین احمد بن علی، عمدة الطالب فی أنساب آل أبی‌طالب، ص ۲۴۰

ص: ۱۵۰

۳- ۳- شریف مرتضی علم الهدی (۳۵۵ ق- ۴۳۶ ق)

علی بن حسین موسوی، مشهور به سید مرتضی یا شریف مرتضی، از عالمان و فقیهان بزرگ شیعه در قرن چهارم هجری و صاحب تألیفات زیادی است. وی در ۳۵۹ ق به دنیا آمد و در ۴۳۶ ق در بغداد فوت کرد و در منزلش دفن شد سپس او را به کربلا منتقل و در کنار مرقد پدر و برادرش شریف رضی، در نزدیکی قبر سید ابراهیم مجاب در شمال غربی رواق غربی حرم مطهر، به خاک سپرده شد. در زمان‌های اخیر سنگ قبرهای او، پدر و برادرش برداشته شده و محو گردیده است. کنار قبر این سه بزرگوار، جدشان، ابراهیم اصغر فرزند امام کاظم علیه السلام ملقب به مرتضی، دفن است. (۱) ۴۵۱ (تصویر شماره ۴۵)

۴- ۳- علامه وحید بهبهانی (۱۱۱۸ ق- ۱۲۰۵ ق)

شیخ محمد باقر بن محمد اکمل مشهور به وحید بهبهانی، از عالمان اصولی و رجال شناسان بزرگ شیعه در قرن دوازدهم هجری است که در رواق شرقی حرم دفن شده است. او در کربلا رهبری و مرجعیت شیعیان را بر عهده داشت. سید مهدی بحرالعلوم و سید علی صاحب ریاض و شیخ جعفر آل کاشف الغطاء از شاگردان او بودند. (۲) ۴۵۲

۵- ۳- مجاهد (۱۱۸۰- ۱۲۴۲ ق)

سید محمد مجاهد فرزند سید علی طباطبایی صاحب ریاض (۳) ۴۵۳ و نوه دختری مرحوم علامه بهبهانی، صاحب کتاب مفاتیح و مناهل است. او به سبب مجاهداتش با روس‌ها، که خود در میدان جنگ حاضر می‌شد، به محمد مجاهد معروف شد. قبرش در بین آستان امام حسین علیه السلام و ابو الفضل علیه السلام در بازار باب الحریص در دو طبقه ساخته شده و دارای گنبد و ضریح فولادی بود اما در توسعه کنونی از میان رفته است. (۴) ۴۵۴

۶- ۳- میرزا محمد تقی شیرازی (ف ۱۳۳۸ ق)

شیخ محمد تقی شیرازی از مراجع بزرگ شیعه واز رهبران قیام مردم عراق علیه سلطه

۱- . ابن عنبه، همان، ۲۳۵

۲- . پیشین، ۱/ ۱۳۵

۳- . پیشین، ۳/ ۳۸۰.

۴- . سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۱۷؛ آل طعمه، تراث کربلا، ۲۲۴.

ص: ۱۵۱

انگلستان (۱۹۲۰ م) است که با مجاهدت‌های خود، سلطه و نفوذ انگلیس را در عراق از بین برد. او را درضلع جنوب شرقی صحن در مقبره اختصاصی خود دفن کردند. در ۱۲۶۳ ق، هنگام توسعه صحن، بقعه‌ای به نام «ایوان شیرازی» به مساحت دویست متر در کنار آن قبر بنا شد که محل تدریس و تحصیل طلبه‌ها شده بود ولی به دستور رژیم بعث تعطیل شد. (۱) ۴۵۵

۷- ۳- ابن فهد حلی (۷۵۸ ق- ۸۴۱ ق)

قبر شیخ احمد بن محمد بن فهد، فقیه بزرگ امامیه، در غرب خیابان باب القبله، یعنی سمت قبله صحن، داخل مسجدی قرار دارد که به نام او معروف است. وی خانه‌اش را برای زائران به عنوان منزل‌گاهی وقف کرده بود و پس از مرگش او را در همان خانه خود به خاک سپردند. شاه عباس در ۱۰۳۳ ق باغ جنوب قبر ابن فهد را به صورت مسجدی در آورد و آن را کاشی کاری کرد و گنبدی روی قبر وی برپا ساخت. (۲) ۴۵۶ این قبر اکنون در نزدیکی خیمه‌گاه قرار دارد.

۸- ۳- فضولی بغدادی (۹۱۳ ق- ۹۷۶ ق)

محمد بن سلیمان ملقب به فضولی بغدادی از شاعران بزرگ ترک در ۹۷۶ ق به مرض طاعون درگذشت و در مقبره دده نزدیک تکیه بکتاشیه، در جنوب صحن دفن شد. (۳) ۴۵۷ امروزه بیست جلد کتاب در شعر و ادب از وی به یادگار مانده است. در کنار قبر او، فرزندش فضلی بن فضولی شاعر متصوف قرن دهم دفن است. فضلی بن فضولی تا ۹۷۸ ق در قید حیات بود. آرامگاه او در توسعه اخیر از میان رفته است. (۴) ۴۵۸

۹- ۳- آل عصفور بحرانی (۱۱۰۷ ق- ۱۱۸۶ ق)

شیخ یوسف آل عصفور بحرانی، صاحب کتاب الحدائق الناضره، در رواق شرقی حرم دفن شده است. وی به همراه سید علی طباطبایی و وحید بهبهانی در یک مقبره آرمیده‌اند.

۱- . بنگرید صفحات بعد از همین کتاب.

۲- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۳۵۸

۳- . آل طعمه، همان، ۲۲۱.

۴- . جعفر الخلیلی، الموسوعهٔ العتبات المقدسه، قسم کربلا، ۸/ ۱۱۵.

ص: ۱۵۲

۱۰- ۳- سید کاظم رشتی (ت ۱۲۱۴ ق)

سید کاظم بن قاسم حسینی رشتی از شاگردان شیخ احمد احسایی در ۱۲۵۹ ق در گذشت و در رواق شرقی حرم دفن شد. او از رهبران فرقه کشفیه بود و کتاب هایی درباره آن فرقه به رشته تحریر درآورد.

۱۱- ۳- سید احمد بن سید کاظم رشتی

سید احمد بن سید کاظم رشتی در ۱۲۹۵ ق به قتل رسید و در رواق شرقی حرم، کنار پدرش، به خاک سپرده شد.

۱۲- ۳- شریف العلماء

محمد شریف بن حسن آملی، از عالمان بزرگ شیعه، و استاد شیخ مرتضی انصاری در ۱۲۴۶ ق در کربلا وفات یافت و در سمت جنوب شرقی آستان، در یکی از کوچه‌های فرعی خیابان امام حسین علیه السلام دفن شد. بقعه وی در ۱۲۶۱ ق به دست شیخ حسن آل صالحی و در ۱۳۷۲ ق توسط مرحوم آیت اللّه حکیم تجدید بنا (۱) ۴۵۹ و مدرسه‌ای به نام او در کنار آستان احداث گردید. امروزه بقعه او از میان رفته است.

۱۳- ۳- سید علی طباطبایی

سید علی طباطبایی، صاحب کتاب ریاض المسائل در فقه است. وی در رواق شرقی حرم خاک شد. او کسی است که دیوار شهر کربلا را بنا کرد. فرزند او به سید محمد مجاهد معروف است.

۱۴- ۳- خاندان قزوینی (مجتهد قزوینی)

در داخل صحن و در مسیر صحن امام حسین علیه السلام به سوی صحن ابوالفضل العباس یعنی باب قاضی الحاجات در حجره‌ای سه تن از خاندان مجتهد قزوینی دفن شده‌اند:

۱- آقا سید ابراهیم بن محمد مجتهد قزوینی صاحب ضوابط الاصول (م ۱۲۶۲ ق)

۲- آقا سید مهدی مجتهد

۳- شیخ محمد حسین قزوینی (ف ۱۲۸۱ ق). (۲) ۴۶۰ در دالان صحن کوچکِ همین مکان

۱- . همان، ۱/ ۱۰۱

۲- . همان، ۱/ ۹۹.

ص: ۱۵۳

قبر شیخ الاسلام قزوینی واقع است.

۱۵- ۳- شیخ عبدالحسین تهرانی

شیخ عبدالحسین تهرانی از فقیهان و عالمان معاصر بود که در یکی از حجره‌های سمت غربی صحن خاک شده است.

۱۶- ۳- سید عبداللّه بحرانی

سید عبداللّه بحرانی عالم و فقیه و مؤلف الافاضات الحسینیه و شرح مختصر النافع علامه حلی است که در رواق ابراهیم مجاب به خاک سپرده شده است. (۱) ۴۶۱ در کنار او فرزندش سید محسن و نوه‌اش سید محمد بن سید محسن، صاحب کتاب‌های الفصول البهیه فی بعض الاخبار الحجج المرضیه و هدایهٔ العباد، دفن شده‌اند.

۱۷- ۳- زینی حسنی

عالم شاعر، سید محمد زینی حسنی در رواق ابراهیم مجاب به خاک سپرده شده است.

۱۸- ۳- صاحب ضوابط (۱۲۱۴ ق- ۱۲۶۲ ق)

سید ابراهیم بن محمد باقر موسوی قزوینی حائری عالم بزرگ شیعه و معروف به صاحب ضوابط، در میدان مقابل باب الشهداء دفن است. تألیف او در باب فقه شهرت دارد. (۲) ۴۶۲

۱۹- ۳- خاندان برغانی

چند تن از خاندان برغانی، که همه از عالمان بزرگ و از فقیهان شیعه بوده‌اند، در رواق غربی حرم (رواق بالاسر) به خاک سپرده شده‌اند. معروف‌ترین آن‌ها ملا محمد علی برغانی است که در ۱۲۷۱ ق از دنیا رفت. وی تألیفات فراوانی در فقه و تفسیر دارد.
دیگر فرزندش میرزا عبد الوهاب از عارفان و فقیهان عصر قاجار بود که در ۱۲۹۴ ق فوت کرد. قبر ملا علی برغانی متوفی ۱۲۶۹ ق نیز در این مکان واقع است. (۳) ۴۶۳

۱- . آل طعمه، همان جا.

۲- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۳/ ۳۷۰.

۳- . همان، ۳/ ۳۲۶؛ صحتی سردرودی، سیمای کربلا، ۱۲۴.

ص: ۱۵۴

۲۰- ۳- سید مرتضی طباطبایی

سید مرتضی فرزند سید محمد طباطبایی حسینی بروجردی پدر سید مهدی بحر العلوم است که در ۱۲۰۴ ق از دنیا رفت. او را در رواق شرقی حرم به خاک سپردند.

۲۱- ۳- خاندان آل کمونه

چند تن از مشاهیر خاندان آل کمونه در زیر زمین خزانه جواهر آستان، بین رواق پادشاهان و مسجد آستان حسینی، دفن هستند. این افراد از عالمان و ادیبان کربلا بودند؛ از جمله شیخ مهدی کمونه (ف ۱۲۷۲ ق) کلید دار آستان، شیخ میرزا حسن کمونه (ف ۱۲۹۲ ق) هم چنین برادرش که پس از او به تولیت آستان رسید و نیز شیخ محمد علی کمونه (ف ۱۲۸۲ ق)، که از شاعران شیعه بوده است. (۱) ۴۶۴

۴- قبور پادشاهان و رجال سیاسی

۱- ۴- پادشاهان آل بویه

پادشاهان آل بویه قدیمی‌ترین پادشاهان دفن شده در حائر حسین هستند. بسیاری از این امیران شیعه در توسعه، بازسازی و تزیین حرم امام حسین علیه السلام و دیگر امامان شیعه نقش مؤثری داشتند. چند تن از آنان در داخل بقعه‌ای در صحن کوچک خاک شده‌اند. در زمان‌های پیشین، بقعه‌ای بر فراز قبر آنان وجود داشت که در میان مردم به بقعه آل بویه شهرت داشت. در ۱۲۶۸ ق عبدالرسول خالصی به دستور رییس اوقاف وقت عراق این بقعه و آثار تاریخی آن را تخریب کرد. (۲) ۴۶۵

۲- ۴- پادشاهان و رجال قاجار

۱- ۲- ۴- مظفرالدین شاه قاجار

وی از پادشاهان قاجار است که فرمان مشروطیت را در ۱۳۲۴ ق صادر کرد و در همان‌سال از دنیا رفت. بر اساس وصیت‌اش او را در کربلا به‌خاک سپردند. قبر مظفرالدین شاه داخل رواق فقیهان یا رواق پادشاهان است و روی آن با موزائیک فرش شده است.

۱- . صحتی سردرودی، همان، ۱۲۵.

۲- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۳/ ۳۰۵.

ص: ۱۵۵

۲- ۲- ۴- محمد علی شاه

محمد علی شاه فرزند مظفرالدین شاه از پادشاهان دوره قاجار و از مخالفان مشروطه است که به سبب به توپ بستن مجلس شورای ملی شهرت دارد. وی در ۱۳۴۱ ق از دنیا رفت و در کنار قبر پدرش دفن شد. این قبر نیز با موزائیک فرش شده و اثری از خود قبر نیست.

۳- ۲- ۴- احمد شاه

احمد شاه فرزند محمد علی شاه و آخرین پادشاه سلسله قاجار است که در دوران وی کودتای ۱۲۹۹ رضا خان به وقوع پیوست. او در ۱۳۴۸ ق از دنیا رفت و در کنار قبر پدرش به خاک سپرده شد. روی قبر وی را با موزائیک فرش کرده‌اند.

۴- ۲- ۴- امیر کبیر

میرزا تقی خان هزاوه‌ای مشهور به امیر کبیر، صدر اعظم معروف و شهیر عصر ناصرالدین شاه است که به دستور وی در ۱۲۹۸ ق در حمام فین کاشان به قتل رسید و در رواق پادشاهان به خاک سپرده شد. در کنار قبر وی فرزندش ساعد الملک و برادرش میزا حسین خان دفن شده‌اند.

۵- ۲- ۴- سلطان حمزه میرزا صفوی

حمزه میرزا فرزند شاه اسماعیل صفوی از شاعران و ادیبان عصر صفوی بود. وی در ۹۹۷ ق در اردبیل از دنیا رفت و در داخل حرم امام و در رواق پادشاهان به خاک سپرده شد. حمزه میرزا دیوان شعر و کتابی در سلسله انساب و شرح حال شاعران و عالمان از خود به یادگار گذاشت.

۶- ۲- ۴- میرزا شفیع خان مازندرانی صدر اعظم

وی از نخست وزیران یا صدر اعظم‌های عصر قاجار است که در ۱۲۲۴ ق درگذشت و در رواق پادشاهان دفن شد. (۱) ۴۶۶

۱- . آل طعمه، همان جا

ص: ۱۵۶

۷- ۲- ۴- میرزا موسی وزیر

میرزا موسی خان وزیر طهران از حکم رانان عصر ناصری در ایوانی در سمت جنوبی صحن به خاک سپرده شده است. (۱) ۴۶۷

۸- ۲- ۴- معیر الممالک

دوستعلی خان معیر الممالک، رییس ضراب‌خانه و امور دارایی عصر ناصری، در داخل رواق دفن است. قبر او در اتاقی کوچک و آینه کاری شده قرار دارد.

۹- ۲- ۴- حاجی میرزا آغاسی

از وزیران عصر محمد شاه قاجار است. او را در رواق پادشاهان به خاک سپردند. (۲) ۴۶۸

۱۰- ۲- ۴- ظل السلطان

ظل السلطان فرزند ناصرالدین شاه و حاکم اصفهان در عصر ناصری و مظفری است. قبر وی در رواق پادشاهان قرار دارد. (۳) ۴۶۹

۱۱- ۲- ۴- زاهدالدین شاه

شاهزاده هندی، برادر محمد نجف میرزا، به همراه چند تن از شاهزاده‌های هندی معاصر هند در رواق جنوبی دفن شده و مقبره کوچک آنان با آینه تذهیب شده است. (۴) ۴۷۰ معروف ترین آن شاهزاده‌ها، غیر از زاهدالدین شاه، سلطان برهان نظام شاه پسر سلطان احمد هندی است که در ۹۶۱ ق در هند از دنیا رفت.

ط- آثار تاریخی کربلا

اشاره

همان‌طورکه در این‌فصل اشاره شد، کربلا شهری است با پیشینه درخشان تاریخی و فرهنگی واز زمان‌های بسیارکهن آثارتاریخی زیادی‌را در خود جای داده است. امروزه،

۱- . سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۱۵.

۲- . ادیب الملک، همان، ۱۶۲.

۳- . همان، ۱۶۳

۴- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۳۸

ص: ۱۵۷

گرچه بسیاری ازآن‌ها ازبین‌رفته‌اند، همان‌مقدار باقی مانده نشان از این سابقه تاریخی دارد.

۱- قصرها و قلعه ها

۱- ۹۱- قلعه اخیضر

این قلعه در منطقه‌ای به همین نام در بیست کیلومتری غرب شهر کربلا واقع است.

تاریخ بنای آن به زمان‌های کهن بر می گردد و در مورد بانیان آن اختلاف نظر وجود دارد.

در داخل قلعه مسجد کوچکی وجود دارد و اطراف دیوارهای آن به صورت برج ساخته شده است. (۱) ۴۷۱

۲- ۱- قلعه هندی

آقا محمد خان قاجار برای حفظ امنیت شهر کربلا قلعه مستحکم و حصاری استوار پیرامون شهر بنا کرد. این قلعه که در چهار کیلومتری شهر قرار دارد، با مرگ آقا محمد خان نیمه تمام ماند و مرحوم سید علی طباطبایی هزینه آن را از هندوستان تأمین کرد و آصف‌الدوله هندی نیز در ابتدای قرن سیزدهم هجری بر آن حجره‌ها و مکان هایی ساخت تا زائران کربلا بتوانند شب را در آن جا اقامت کنند. به همین مناسبت این قلعه به «قلعه هندی» معروف شد. مساحت آن به حدود سه هزار متر می‌رسد. (۲) ۴۷۲ این قلعه بارها و بارها زائران کربلا را که در مسیر این شهر دچار راه زنان و حرامیان می‌شدند پناه داده از خطر رهانید. (۳) ۴۷۳

۳- ۱- قصر عطشان

زمان ساخت این قصر به عصر عباسی باز می گردد و در سی کیلومتری جنوب غربی کربلا واقع است. امروزه بخشی از دیوارها و طاق‌های آن باقی مانده که با آجرهای بسیار محکم ساخته شده‌اند. این دیوارها و طاق‌ها به عنوان اسلحه خانه و یا پناه گاه برای زائران بود. (۴) ۴۷۴

۱- . از این قلعه مستشرقان و سیاحانی بازدید و آن را توصیف کرده‌اند از جمله گرترودبل مستشرق انگلیسی (بنگرید موسوعهٔ العتبات المقدسه، ۸/ ۳۱۵).

۲- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۵۷؛ سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، ۲۳۰.

۳- . سفرنامه رضاقلی میرزا نائب الایاله، نوه فتحعلی شاه، به کوشش اصغر فرمانفرمای قاجار، ۱۸۰

۴- . تاورینه، سفرنامه تاورینه، ۹۵.

ص: ۱۵۸

گفتنی است قصرهایی چون ابن مقاتل و نیز دیواره‌ای شهر کربلا تا قرن چهاردهم هجری برپا بوده که امروزه تخریب گشته‌اند.

۲- مقام‌ها

۱- ۲- مقام امام صادق علیه السلام

در اطراف حرم امام حسین علیه السلام، در زمین‌های معروف به جعفریات، قبه و زیارت گاهی وجود دارد که گفته می‌شود امام صادق علیه السلام هنگام زیارت امام حسین علیه السلام در آن مکان با آب نهر فرات غسل زیارت می‌کرد. این نقطه در ساحل غربی نهر علقمه قرار دارد و گنبد این مقام با کاشی مزین است. (۱) ۴۷۵ (تصویر شماره ۴۵)

۲- ۲- مقام حضرت مهدی (عج)

در سمت چپ نهر حسینیه کنونی، در ورودی کربلا و راه مقام امام صادق علیه السلام، بقعه و مقامی است که گنبد بلندی دارد. این بقعه به یاد و نام حضرت بقیهٔ اللَّه بنا شده است. (۲) ۴۷۶ (تصویر شماره ۴۶)

۳- ۲- مقام زین العابدین علیه السلام

در ابتدای قرن سیزدهم (۱۲۱۷ ق) ابوطالب خان، جهان‌گرد معروف، به خیمه‌گاه یا مقام زین العابدین اشاره می‌کند که همسر آصف‌الدوله بنایی روی آن احداث کرده بود. (۳) ۴۷۷ این مقام ظاهراً در کنار بیمارستان امام حسین علیه السلام امروزی است و برخی آن را محل اصلی خیمه‌گاه می‌دانند. (۴) ۴۷۸

۱- . آل طعمه، تراث کربلا، ۱۳۰، ۱۳۱

۲- . همان جا

۳- . ابوطالب خان، سفرنامه طالبی، ۲۸۳

۴- . کلید دار، مدینهٔ الحسین، ۲/ ۲۴؛ آل طعمه، همان جا

ص: ۱۵۹

فصل چهارم: کاظمین، بغداد مدائن

اشاره

ص: ۱۶۰

ص: ۱۶۱

۱- کاظمین

الف- موقعیت جغرافیایی و تاریخی

از دیگر شـهرهای زیـارتی و مهم عراق کاظمین است که در مجاورت شـهر بغـداد، سـمت غرب رودخانه دجله، قرار دارد واز لحاظ اداری تابع شـهر بغـداد است و منارههای طلایی آن از داخل شـهر بغداد نمایان است. امروزه، این شـهر به سـبب توسـعه بغداد به آن وصـل شـده است. از آن جـا که این شـهر در حـدود یـک کیلومـتری رود دجله واقع است، آب و هوای نسـبتاً معتـدلی دارد و میزان بارندگی آن در سال زیاد است. گاهی نیز بادهای تندی در این منطقه می‌وزد و سیلاب عظیمی راه می‌افتد. به دنبال این تغییر آب و هوایی، دجله نیز طغیـان می‌کنـد و مزرعه‌هـای اطراف را به کـام خود می‌کشـد و گـاهی هم شـهر را دچـار آسـیب جـدی و تخریب می‌کند. بارها در طول تاریخ، این شهر با بادهای تند، تگرگ و باران های سیل‌آسا و هم چنین زلزله‌های مخرب روبه رو بوده است. (۱) ۴۷۹ گـاهی مشـهد و مقبره‌هـای امامان نیز براثر این حادثه‌های طبیعی آسـیب دیـده و تخریب می‌شـد از جمله سال‌های ۵۶۹ ق، ۵۷۳ ق، ۶۱۳ ق و ۱۰۴۲ ق، که همواره خلیفه‌ها و حکم رانان به بازسازی آن پرداخته‌انـد. (۲) ۴۸۰ سابقه تاریخی کاظمین در جوار بغداد به عصر ساسانیان می‌رسد. از آن جا که بغداد در آن عصر شهری مذهبی و جایگاه خدا یعنی «بَغ» بود. در

۱- . میرزا عباس فیض، تاریخ کاظمین و بغداد، ۹۷ و ۹۸- ۱۰۰.

۲- . همان جا.

ص: ۱۶۲

این زمان، حاشیه بغداد به «تسوج» معروف بود (۱) ۴۸۱ که بعدها کاظمین به جای آن شکل گرفت. در جنگ نهروان به سال ۳۷ ق به دستور امام علی علیه السلام شهیدان جنگ را در این مکان به خاک سپردند که آن را «مقبرهٔ الشهداء» نامیدند. در عصر عباسی، به هنگام توسعه و احیای بغداد و انتخاب آن به عنوان پایتخت، این قبرستان به «شونیزی» معروف بود و خلیفه منصور آن جا را برای دفن بزرگان و خاندان عباسی در نظر گرفت و از آن پس به نام گورستان قریش شهرت یافت. (۲) ۴۸۲ از زمانی که بغداد به عنوان پایتخت انتخاب شد، این منطقه حاصلخیز با آب وهوای مطلوب و باغهای پرمیوه به عنوان تفریحگاه خلیفه‌های عباسی مورد استفاده آنان قرار گرفت. از زمان شهادت امام کاظم علیه السلام و امام جواد علیه السلام و دفن آن دو امام در این منطقه، خلیفه‌ها و امیران شیعی همواره به آبادانی این شهر و مرقدهای واقع شده در آن همت گماشتند. این منطقه از آن پس، محل سکونت بسیاری از شیعیان و دوست داران اهل بیت شد. آل بویه، از حکم‌رانان شیعی بغداد، همواره نسبت به آباد کردن این شهر و مزارات آن بذل توجه داشتند و بارها شهر و خانه‌های آن را، که براثر سیل، زلزله و نیز جنگ‌ها و درگیری‌های داخلی و مذهبی دچار ویرانی و آتش سوزی شده بود، مرمت و بازسازی کردند. (۳) ۴۸۳ منتصر عباسی در این منطقه بر روی دجله پل بزرگی ساخت که «جسر جدید» نامیده می‌شد و این امر ارتباط بین دو طرف رودخانه را آسان می‌کرد. در این دوران، یعنی ۶۴۰ ق، شهر کاظمین توسعه یافت و بسیاری از شیعیان در جوار مرقد مطهر آن دو امام ساکن شدند و خانه‌ها، بازارها و دکان‌ها ساختند و مکان‌هایی هم برای سکونت زائران برپا کردند. بدین گونه در یک قرن بعدی کاظمین از نظر توسعه و عمران به صورت شهری مستقل درآمد و از بغداد جدا شد. (۴) ۴۸۴

۱- . یاقوت حموی، معجم البلدان، ۵/ ۱۶۳.

۲- . همان جا.

۳- جعفر خلیلی، آشنایی با عتبات مقدسه، ۸۰.

۴- . فیض، همان، ۱۱۵- ۱۲۰.

ص: ۱۶۳

در ۶۵۱ ق، در جریان حمله هولاکو به بغداد، کاظمین نیز از تخریب بی‌نصیب نماند و رو به ویرانی رفت. به ویژه مرقد امامان شیعه آسیب شدید دید. چندی گذشت تا این که علاء الدین جوینی، حکم‌ران بغداد، به مرمت و بازسازی شهر و مقبره امامان پرداخت و همه را بازسازی کرد. (۱) ۴۸۵ اندکی از این بازسازی نگذشته بود که رود دجله طغیان کرد و به بخش‌هایی از شهر، به ویژه حرم امامان شیعه، آسیب وارد ساخت و در ۷۲۶ ق، سلطان ابوسعید بهادرخان، از ایلخانان مغول، به ترمیم و بازسازی شهر و حرم‌های مطهر همت گماشت. بعدها برای حفاظت شهر از طغیان دجله و نیز جلوگیری از تهاجمات خارجی پیرامون شهر دیوار کشیدند.

ب- تاریخچه حرم کاظمین

اشاره

به هنگام انتخاب بغداد به عنوان پایتخت در دوره خلافت منصور، در جوار این شهر باغ‌هایی وجود داشت که به شونیزیه معروف بود. منصور در ۱۴۵ ق این باغ را به عنوان مقبره خانوادگی خود انتخاب کرد و آن را «مقابر قریش» نامید. نخستین کسی که در این قبرستان دفن شد جعفر فرزند منصور عباسی بود که در ۱۵۰ ق از دنیا رفت. در ۱۷۹ ق، امام موسی کاظم علیه السلام براساس دستور هارون، از مدینه به بغداد آمد و در آن شهر زندانی شد و سپس در ۱۸۳ ق به دستور خلیفه توسط زندان‌بانش، سندی بن شاهک، مسموم شد و به شهادت رسید. ایشان را در همان مقابر قریش، مکانی که خود قبل از آن خریده بود، به خاک سپردند. (۲) ۴۸۶ امام کاظم علیه السلام چهارمین فردی بود که در این مقبره دفن می‌شد. قبل از ایشان جعفر و سپس عیسی نوفلی در آن مکان به خاک سپرده شده بودند و سومین نفر، خلیفه امین، فرزند هارون بود که مادرش، زبیده خاتون، برقبر او بقعه‌ای بنا کرد. با نظر امام جواد علیه السلام و

۱- . موسوی الزنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۱۱۰.

۲- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۷.

ص: ۱۶۴

به دستور مأمون بر روی مرقد امام کاظم علیه السلام بقعه‌ای ساختند و از آن پس بیشتر دولت مردان در این قبرستان خاک شدند و هریک برای خود مقبره و بقعه‌ای اختصاص دادند. (۱) ۴۸۷ امام جواد علیه السلام در ۲۲۰ ق به دستور معتصم عباسی و توسط ام الفضل، دختر مأمون و برادر زاده معتصم، که عنوان همسری آن حضرت را داشت، مسموم و شهید شد. ایشان را نیز در جوار قبر جدشان، امام موسی بن جعفر علیه السلام، دفن کردند. (۲) ۴۸۸ بر قبر آن دو بزرگوار بقعه و عمارتی بنا کردند و آن را کاظمیه نامیدند. از آن پس مقابر قریش نام خود را به کاظمیه تغییر داد. در کنار این بقعه، مسجدی به نام مسجد باب التبن یا مسجد کاظمیه قرار داشت که شیعیان از داخل این مسجد قبر آن دو امام را زیارت می‌کردند و به همین سبب بقعه امامین به مشهد باب التین نیز معروف شد. آن هنگام برای مرقد آن دو امام گنبد و بنایی با چند حجره ساخته و خادمانی را برای اداره آن انتخاب کرده بودند. در جوار این بقعه باغی بود که به زبیده خاتون، همسر هارون الرشید، تعلق داشت. این باغ محل سکونت شیعیان شده بود و آن‌ها در آن جا وسایل و تسهیلات لازم را برای زائران مرقد فراهم می‌کردند. (۳) ۴۸۹

در سال ۳۳۶ ق به امر احمد بن بویه ملقب به معز الدوله، از پادشاهان شیعی آل بویه، عمارت قبلی آستان خراب شد و از نو بقعه‌ای با شکوه بنا گردید و برفراز هر دو قبر ضریحی جداگانه از چوب ساج نصب شد. همچنین برفراز آن مقبره‌ها، یک گنبد بزرگ برافراشتند و داخل حرم را تزیین کردند. پس از او، عضدالدوله دیلمی همانند سایر مزارات امامان شیعه، تغییرات زیادی در حرم انجام داد و آن را توسعه بخشید. این کار را به سال ۳۶۹ ق انجام داد و دیواری گرداگرد شهر کشید. بیمارستانی نیز بین کاظمین و بغداد ساخت که خدمات درمانی به زائران این مزار ارائه کرد. از آن زمان، کاظمین به عنوان یک شهر در کنار بغداد جایگاهی ویژه یافت. (۴) ۴۹۰ در ۴۴۱ ق، به‌دنبال درگیری‌های شیعه و سنی در محل کرخ بغداد آتش سوزی

۱- . فیض، همان، ۳۰.

۲- . حسینی الجلالی، مزارات اهل البیت و تاریخهما، ۱۱۴.

۳- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۷.

۴- . پیشین، ۱/ ۱۰۷- ۱۰۸؛ حسینی الجلالی، همان، ۱۰۸.

ص: ۱۶۵

عظیمی رخ داد که به مشهد کاظمین سرایت کرد و آسیب زیادی به بقعه مطهر رسانید.

ابوالحرث ارسلان بساسیری با کمک ابونصرفیروز، فرزند ابی کالیجار، به بازسازی و مرمت آستان و مناره‌ها پرداختند و داخل حرم را تزیین و صحن شریف را بازسازی کردند و دو صندوق برمزار دو امام نصب کردند. (۱) ۴۹۱ در ۴۹۰ ق، مجد الملک ابوالفضل براوستانی وزیر شیعی برکیارق، از پادشاهان سلجوقی، به تعمیر و بازسازی حرم پرداخت و بناهای جدیدی به اطراف آن افزود. (۲) ۴۹۲ دیوارهای آستان را با کاشی تزیین کرد و در شمال آن مسجدی بزرگ ساخت و دو مناره زیبا و یک مکان بزرگ برای استراحت زائران و سکونت آنان احداث کرد.

صحن و حرم شریف براثر طغیان رود دجله در ۵۶۹ ق دچار آسیب شد و خلیفه عباسی، الناصر لدین اللّه، به همت وزیر شیعی‌اش مؤید الدین محمد قمی در ۵۷۵ ق تعمیراتی در آن انجام داد و حجره‌هایی در اطراف صحن ساخت. (۳) ۴۹۳ او در اطراف آستان خانه‌هایی برای زائران و فقیران بناکرد که به «دار الضیافه» مشهور شد. علاوه برآن حجره‌های اطراف صحن را در ۶۰۸ ق به مدرسه علوم دینی تبدیل کرد. خلیفه عباسی در چند سال بعد، که دوباره حرم براثر طغیان دجله دچار آسیب شد، به بازسازی آن پرداخت و خرابی‌ها را ترمیم کرد. (۴) ۴۹۴ در زمان فرزندش، الظاهر، نیز حرم مطهر دچار آتش سوزی شد و بسیاری از لوازم و نفایس آن در آتش سوخت و حتی به ضریح گنبد و مناره‌ها خساراتی وارد شد که خلیفه به بازسازی آن پرداخت. (۵) ۴۹۵ هنگام تهاجم هولاکو خان مغول به بغداد در ۶۵۶ ق، شهر کاظمین دست خوش تاراج و حریق شد. اما دو سال بعد وزیر وی، عطاملک جوینی، به هنگام حکومتش بر عراق به بازسازی و جبران خسارت وارده به مشهد کاظمین پرداخت (۶) ۴۹۶ و دیوارهای آستان

۱- . فیض، همان ۸۹.

۲- . موسوی الزنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۱۰۹؛ حسینی الجلالی، همان، ۱۱۵.

۳- . دایرۀ المعارف تشیع، همان، ۱/ ۱۰۸.

۴- . همان، ۱/ ۱۰۸.

۵- . حسینی جلالی، همان، ۱۱۵؛ موسوی زنجانی، همان، ۱۱۰.

۶- . مصاحب، دایرۀ المعارف فارسی، ۲۱۴۳.

ص: ۱۶۶

را با کاشی تزیین کرد. یک سده بعد، دوباره براثر طغیان دجله، حرم رو به تخریب و ویرانی رفت و سلطان اویس جلایری به ترمیم و تعمیر آن اقدام کرد. دیوارهای صحن را با کاشی‌های زیبا تزیین و سپس دو صندوق خاتم کاری بر روی قبرهای مقدس نصب کرد و به جای یک گنبد، که در عصر آل بویه ساخته شده بود، دو گنبد برفراز قبرهای مطهر ساخت. اما بازهم چند سال بعد، یعنی در ۷۷۶ ق، دجله طغیان کرد و خرابی‌های زیادی در مشهد کاظمین به بار آورد. (۱) ۴۹۷ این بارهم سلطان اویس با تلاش وزیرش به رفع ویرانی‌ها پرداخت و قسمت‌های تخریب شده را مرمت کرد. کاروان سرایی هم برای سکونت زائران ساخت. (۲) ۴۹۸ عمده‌ترین بازسازی‌ها و تعمیرات آستان کاظمین در دوران صفویه انجام شد. شاه اسماعیل صفوی، در ۹۲۶ ق، تمامی بناهای حرم را خراب کرد و بنای زیبا و با شکوهی شامل رواق در چهار سو، صحن، حرم و دو گنبد جدید کاشی‌کاری شده ساخت.

مسجدی با شکوه و با ستون‌های ضخیم در شمال حرم احداث کرد که اکنون هم پابرجاست و به نام مسجد صفوی اشتهار دارد. دو صندوق زیبا از خاتم برای قبر دو امام ساخت و داخل حرم را با آویزها و قندیل‌های قیمتی و فرش‌های نفیس آراست. درهای حرم و رواق‌ها را نیز با نقره پوشش داد. (۳) ۴۹۹ امروزه، کتیبه‌ای از آن اقدام‌ها بانام شاه اسماعیل هم چنان موجود است. سلطان محمد خدابنده، برادر وی، که در این سال‌ها در عراق حکومت می‌کرد، کارهای او را تکمیل کرد. سلیمان قانونی پس از تسخیر عراق و سلطه عثمانی‌ها بر بغداد، منبری زیبا از آجر و پوششی از کاشی به مسجد صفوی تقدیم کرد.

شاه عباس صفوی، برای نخستین بار، ضریحی از فولاد برفراز قبرهای امامان ساخت و حرم و روضه مطهره را تزیین کرد. در ۱۰۴۵ ق، شاه صفی نیز چهار مناره در گوشه‌های صحن ساخت که اکنون هم پا برجاست. (۴) ۵۰۰

۱- . موسوی الزنجانی، همان، ۱۱۱.

۲- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۱۱۰؛ فیض، همان، ۱۱۲.

۳- . موسوی الزنجانی، همان، ۱۱۲.

۴- . فیض، همان، ۱۲۲.

ص: ۱۶۷

در عصر قاجار هم توجه خاصی به مشهد کاظمین شد، آقا محمد خان قاجار تعمیرات و بازسازی‌های عمده‌ای در حرم انجام داد. او در ۱۲۱۱ ق دو گنبد آستان را، از پایین تا بالا، با طلای ناب پوشانید. ایوان رواق جنوبی را نیز طلا کاری کرد و کف حرم و صحن را با سنگ‌های مرمر فرش کرد. خانه‌هایی را در اطراف صحن خریداری کرد و صحن را توسعه داد. (۱) ۵۰۱ فتحعلی شاه قاجار در ۱۲۲۱ ق، داخل رواق‌ها را آینه کاری و کاشی کاری کرد و طلاهای مناره‌ها را تجدید کرد. این کار در ۱۲۲۹ ق به اتمام رسید. بیست و شش سال بعد، معتمد الدوله منوچهر خان گرجی، از دولت مردان عصر قاجار، ایوان رواق جنوبی، شرقی و غربی را طلا کاری کرد. در ۱۲۸۲ ق شیخ العراقین، وکیل امیر کبیر، از ثلث ماترک میراث وی تعمیراتی در آستان انجام داد و به بازسازی و تذهیب ایوان‌ها و آینه‌کاری حرم و رواق‌ها و کاشی کاری صحن پرداخت. یک سال بعد، ناصر الدین شاه ضریحی از نقره بر دو مزار مطهر ساخت و آن را جای گزین ضریح فولادی عصر صفوی کرد. برخی دیگر از دولت مردان دوره قاجار از جمله فرهاد میرزا، فرزند عباس میرزا، نیز در بازسازی و توسعه حرم نقش داشتند. (۲) ۵۰۲ امروزه، حرم و آستان کاظمین بیش از ۱۴۵۱۴ متر مربع مساحت دارد. طول آن ۱۲۳ و عرض آن ۱۱۵ متر است. حرم به صورت مستطیل ساخته شده و با فضاهای اطراف در مجموع بیش از ۲۶ هزار متر مربع است. در هر حال، بخش زیادی از حرم و آستان از بناهای شاه اسماعیل صفوی است و براساس کتیبه‌ای سال ۹۲۶ ق، تاریخ پایان بنا است.

(تصویر شماره ۴۷)

۱- صندوق و ضریح

در دوران آل بویه، معزالدوله روی قبرهای امامین کاظمین صندوقی از چوب ساج نصب کرد و این صندوق در آتش سوزی سال ۴۴۱ ق سوخت. ارسلان بساسیری، از

۱- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۹.

۲- . همان جا؛ موسوی الزنجانی، همان، ۱۱۳.

ص: ۱۶۸

حاکمان و امیران شیعی بغداد، در جریان بازسازی حرم دو صندوق جدید روی قبرها گذارد و در ۶۲۹ ق، المستنصر آخرین خلیفه عباسی یک صندوق زیبا بر قبر امام جواد نصب کرد. این دو صندوق تا عصر سلطان اویس جلایری، یعنی ۷۶۹ ق، باقی بود و در آن سال به سبب فرسودگی و آسیب دیدگی، دو صندوق نو و زیبا با خاتم کاری زیبا جای گزین آن‌ها شد.

شاه اسماعیل صفوی در قرن دهم هجری (۹۲۶ ق) دو صندوق بسیار زیبا و خاتم کاری شده بر روی قبر دو امام نصب کرد. صندوق روی قبر امام جواد علیه السلام، که امروزه هم چنان موجود است، از شاهکارهای هنری آن عصر است و به لحاظ ریز نقش و پرکار بودن آن، از همه صندوق‌های نصب شده بر قبرهای عتبات زیباتر و جذاب‌تر است و شاهکار و زیبایی آن را تنها می‌توان با چشم مسلح دید. قسمت‌ها و تکه‌های بسیار ریز عاج، که یک دهم میلی متر است، در داخل چوب های صنعتی و آبنوس کار شده و گل‌های متبّت از عاج با شاخه‌های گل نیم میلی متری از جلوه‌ها و شاهکارهای هنر اسلامی و ایرانی است که همه هنرمندان را به حیرت واداشته است. این صندوق ۲/ ۵ متر طول، ۱/ ۸۳ متر عرض و ۱/ ۵ متر ارتفاع دارد و مساحت آن بیش از ۱۸۲۰۰۰ سانتی متر مربع است. (۱) ۵۰۳ صندوق امروزین مزار مطهر امام موسی کاظم، که از عصر صفوی هم چنان باقی مانده، و توسط استاد صنیع خاتم ترمیم شده است. از لحاظ هنری و ریزکاری و پرنقشی به پای صندوق قبر امام جواد علیه السلام نمی‌رسد. این صندوق بیش از ۱۵۲۰۰۰ سانتی متر مربع مساحت دارد و از صندوق قبر امام جواد کوچک‌تر است. کتیبه‌هایی دارد که در ۱۳۲۴ ق شمسی کاری شده است. (۲) ۵۰۴ ناصرالدین شاه آن صندوق‌ها را دیده و اظهار می‌دارد که با نقره تزیین شده است. (۳) ۵۰۵

۱- . عماد الدین حسین اصفهانی، تاریخ جغرافیایی کربلای معلی و اماکن متبرکه و عتبات عالیات، ۱۱۸- ۱۲۰.

۲- . همان، ۱۲۱.

۳- . ناصرالدین شاه، سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات، ۹۷.

ص: ۱۶۹

اما برای نخستین بار، معز الـدوله دیلمی، در ۳۳۶ ق ضـریحی از چوب ساج برفراز دو قبر نصب کرد (۱) ۵۰۶ و در عصر شاه عباس، این ضریح جای خود را به یک ضریح فولادی داد. (۲) ۵۰۷ در ۱۲۸۳ ق ناصر الدین شاه ضریحی از نقره برای قبر دو امام ساخت و روی ضریح فولادی نصب کرد. (۳) ۵۰۸ حدود یک قرن بعد، در ۱۳۲۴ ق، بانو سلطان بیگم، دختر مشیر الملک شیرازی، ضریحی دیگر از نقره ساخت و به جای ضـریح ناصـر الدین شاه، که فرسوده شده و نقره‌های آن از بین رفته بود، گذارد. (۴) ۵۰۹ که امروزه هم چنـان موجود است و ۲۵۰ هزار مثقـال نقره در آن به کـار رفته است. هجـده پنجره دارد و کتیبه‌هایی در نوار بالای آن قرار یافته که با سوره‌های قرآن و اسماء الهی تزیین شده است.

این ضـریح هفت متر طول، پنج متر عرض و ۳/ ۵ متر ارتفاع دارد. درب ورودی ضـریح وسط ضـلع شرقی آن واقع شده و در فاصله بین دو صـندوق قبر بـاز می‌شود. روی در کنـده کـاری هـا و قلم زنی‌های بسـیار عالی انجام شـده است. بر گوشه‌های بالایی ضـریح هشت گلدان بزرگ از فولاد حاوی آیه و حدیث فراوان قرار دارد که از آثار شاه سـلطان حسین صفوی و باقی مانده ضریح فولادی عصر صفویه است. (۵) ۵۱۰ گفتنی است قبر شـریف امام موسـی بن جعفر در قسمت جنوبی و قبله ضریح و قبر امام جواد در قسمت شمالی داخل ضـریح قرار دارد. قسـمت غربی فاصـله اندکی با دیوار دارد و قسـمت شرقی دارای فضایی باز به عنوان محل اجتماع و زیارت زائران است.

ضریح مزبور در وسط روضه‌ای قرار دارد که از چهار قسمت، رواق‌ها آن را احاطه

۱- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۷.

۲- . فیض، همان، ۱۲۲.

۳- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۹.

۴- . میلانی، همان، ۱۳۳.

۵- . فیض، همان، ۴۵، ۴۶.

ص: ۱۷۰

کرده‌اند. اطراف این روضه به طور کلی تا سقف آینه کاری شده و کتیبه‌هایی با خط ثلث روی کاشی‌های گرداگرد روضه نوشته شده و تاریخ ۹۲۹ ق روی آن دیده می‌شود. این کتیبه‌ها از آثار عصر صفوی است. در داخل روضه قندیل بزرگی به سقف آویزان بوده است که در آن نهایت ظرافت و هنر به کار رفته است. این قندیل از تزیینات نفیس عصر معزالدوله دیلمی است و از طلای ناب ساخته شده است. روی کتیبه‌های اطراف روضه مطهر، نام‌های شاه اسماعیل و فتحعلی شاه دیده می‌شود. (تصویر شماره ۴۸)

۲- رواق‌ها

در چهار سمت روضه و ضریح مبارک، چهار رواق قرار دارد که تمامی آن ها از پایین تا نیمه از سنگ و بقیه تا سقف آینه کاری شده است. طول این رواق‌ها از شمال به جنوب چهل متر، مرکب از هفت چشمه و عرض شرقی و غربی آن سی متر، مرکب از پنج چشمه است که در برخی از آن ها عالمان شیعه و محدثان دفن شده‌اند.

۱- رواق باب المراد: این رواق به دستور ناصر الدین شاه قاجار آینه کاری شده و در قسمت شرقی قرار دارد. آن را رواق شرقی نیز می گویند. رواق باب المراد در برابر ایوان شاه اسماعیل صفوی است و در آن شیخ مفید و ابن قولویه، دو تن از محدثان و متکلمان شیعه، به خاک سپرده شده‌اند.

۲- رواق باب القریش: این رواق در جنوب ضریح قرار دارد و به دستور سلطان محمد رشادخان مرمت و بازسازی شده است.

۳- رواق شمالی: در شمال ضریح مطهر واقع است.

۴- رواق غربی: این رواق در برابر رواق شرقی است و به سبب دفن خواجه نصیر طوسی در آن به رواق خواجه نصیر نیز شهرت دارد.

۳- درهای رواق‌ها

از این چهار رواق شش در به روضه مطهر باز می‌شود که همه از طلا و نقره است، دو درب در کنار مقبره شیخ مفید در رواق شرقی، دو درب از طرف رواق غربی و مقبره خواجه نصیر طوسی، یک درب از رواق شمالی و یکی از رواق جنوبی. از این شش در سه در به حرم امام کاظم و سه در نیز به حرم امام جواد علیه السلام اختصاص دارد. هریک از این

ص: ۱۷۱

درها از لحاظ هنری بسیار بدیع و دارای کنده‌کاری‌های زیبا و نقش‌های مختلف و خطهای عالی است. علاوه بر آن، این رواق‌ها از طریق هشت درب، به صحن مرتبط می‌شود. نخستین آن سمت رواق جنوبی واقع شده داخل چارچوب نقره‌ای است و در ۱۲۸۳ ق از سوی سید میرزا بابای اصطهباناتی اهداء شده است. خطوط کنده‌کاری شده روی آن به خط استاد میرزا محمد علی طبیب شیرازی است. در حاشیه هر لنگه کتیبه‌ای مزین به آیه‌های سوره مبارکه دهر و فجر به خط نستعلیق کنده کاری شده است. روی این در تاریخ ۱۲۸۴ ق، با حروف ابجد به شعر، هم چنین نام واقف آن حک شده است. (۱) ۵۱۱ دومین درب در رواق جنوبی و حاوی کنده‌کاری‌ها و نقش‌های بسیار زیبا است. این در را عماد الدوله، والی کرمانشاه، در ۱۲۸۵ ق وقف کرده است. روی آن نام کاتب، صنعت‌گر و واقف آن همراه با اسم‌های جلاله و امامان معصوم به خط ثلث دیده می‌شود.

سوّمین درب نقره‌ای رواق جنوبی را حاج محمد علی افضل شوشتری وقف کرده است وروی آن تاریخ ۱۳۹۹ ق، کتیبه‌ها، خطوط زیبای نستعلیق، آیه و شعر دیده می‌شود.

درب چهارم در رواق شرقی از ایوان طلای ناصری واقع شده و به باب المراد معروف است. واقف آن شاهزاده فرهاد میرزا معتمدالدوله و سال نصب آن ۱۲۹۴ ق است. روی لنگه‌های در نام واقف، تاریخ وقف و نیز نام خطاط آن به چشم می‌خورد.

پنجمین درب در رواق شرقی، مجاور قبر شیخ مفید، قرار داد که دارای کنده‌کاری‌ها و خطوط عالی است. واقف آن حاج محمد جواد تاجر و سال وقف آن ۱۳۱۴ ق است. آیه‌های قرآنی و شعر فارسی زینت بخش این در است. (۲) ۵۱۲

۱- . فیض، همان، ۱۹۷.

۲- . فیض، همان، ۲۰۳- ۲۰۸.

ص: ۱۷۲

ششمین و هفتمین درب در رواق غربی و در مجاورت قبر خواجه نصیر طوسی قرار دارد. واقف آن نامعلوم ولی تاریخ وقف آن ۱۳۳۷ ق است. کتیبه‌های زیبا و مزین به آیه و حدیث روی آن دیده می‌شود.

درب هشتم در رواق شمالی قرار دارد که حاج عبدالنبی تاجر کازرونی در ۱۳۴۰ ق وقف کرده است. روی آن آیه و شعرهای کنده‌کاری شده، نام واقف، کاتب و هنرمند سازنده آن ثبت شده است.

در داخل حرم و مسجد آن، منبری بسیار زیبا و قدیمی از آجرهای تراشیده شده قرار دارد که امروزه جایگاه سخنران و خطیب نماز است. روی آن تاریخ ۹۵۶ قمری دیده می‌شود که نشان از قدمت پانصد ساله دارد. این منبر را سلطان سلیمان عثمانی ساخته و به مسجد تقدیم کرده است. تا ۱۳۴۰ ق اهل سنت در این مسجد نماز می‌گزاردند تا این که شیخ مهدی خالصی در آن جا به اقامه نماز جماعت پرداخت و از آن پس نماز جماعت توسط شیعیان برگزار شد. این مسجد را شاه اسماعیل صفوی در ۹۲۶ ق بنا کرده است. (۱) ۵۱۳

۴- گنبد و مناره‌ها

برفراز حرم امامین کاظمین دو گنبد با پوشش طلا قرار یافته است. در قرن سوم هجری، نخستین بار، گنبدی برفراز آن دو قبر ساخته شد. (۲) ۵۱۴ پس از آن در قرن چهارم، معز الدوله دیلمی گنبد و بقعه قبلی را خراب کرد و عمارت با شکوهی به جای آن ساخت و گنبدی برفراز حرم برپا کرد. در زمان خلافت الظاهر به سبب آتش سوزی که در کاظمین رخ داد گنبد نیز دچار آسیب شد و این خلیفه به بازسازی گنبد پرداخت. (۳) ۵۱۵ در عصر ایلخانان مغول، سلطان اویس جلایری، گنبدی به گنبد باقی مانده از عصر

۱- . فیض، همان، ۲۴۹، ۲۵۰.

۲- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۷.

۳- . حسینی جلالی، همان، ۱۱۵.

ص: ۱۷۳

آل بویه افزود و حرم کاظمین را دو گنبده کرد و شاه اسماعیل صفوی آن دو گنبد را کاشی کاری کرد.

شاه اسماعیل صفوی قبه‌های یاد شده را با خشت‌های طلا آراست (۱) ۵۱۶ و آقا محمدخان قاجار پوشش طلای فرسوده آن را تجدید و مرمت کرد (۲) ۵۱۷ و از پایین تا بالاـ آن را طلاـ کرد. این دو گنبد در دو متری هم واقع است و بر روی آن ها کتیبه و مقرنس دیده نمی‌شود. ارتفاع آن‌ها ۵/ ۱۴ متر و از پایین تا نوک ۲۹ متر و مساحت قسمت پایین آن‌ها ۲۹ متر است. تذهیب و تزیین محیط داخلی گنبد در دوران شاه اسماعیل انجام شده است.

و آینه کاری داخل گنبد نیز از میرزا شفیع صدر اعظم است. (۳) ۵۱۸ اکنون مرقد مطهر دو امام، چهار مناره دارد. نخستین بار معز الدوله دیلمی یک مناره برفراز قبر آنان ساخت که در یک آتش سوزی آسیب دید و سپس توسط ارسلان بساسیری تجدید بنا شد. (۴) ۵۱۹ مجد الملک براوستانی، وزیر برکیارق، دو مناره دیگر برای حرم ساخت. این مناره‌ها در دوران شاه صفی، جانشین شاه عباس، تجدید بنا و با کاشی‌های زیبا آراسته شد که اکنون هم پا برجاست. (۵) ۵۲۰ آقا محمد خان قاجار این مناره‌ها را با خشت‌های طلا آراست (۶) ۵۲۱ و تعداد آن‌ها را به چهار رساند. فتحعلی شاه نیز طلاهای فرسوده آن‌ها را با طلاهای جدید عوض کرد. پادشاهان عثمانی از جمله سلطان سلیم نیز در ساخت یک مناره و ترمیم برخی از آن ها نقش داشتند و کتیبه‌هایی از خود برجای گذاشته‌اند.

این چهار مناره در چهار سمت حرم ساخته شده و دارای پنج متر ارتفاع و چهار متر محیط است. ارتفاع آن‌ها در زمان‌های پیشین حدود نُه متر بود که به مرور از ارتفاع آن کاسته‌اند. (۷) ۵۲۲

۱- . فیض، همان، ۲۳۷؛ سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه؛ ۲۱۲.

۲- . ناصر الدین شاه، شهریار جاده‌ها، ۹۶؛ ابوطالب خان، مسیر طالبی، ۴۰۰.

۳- . ناصرالدین شاه، همان، ۹۷.

۴- . فیض، همان، ۸۹.

۵- . فیض، همان، ۱۲۲.

۶- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۹.

۷- . فیض، همان، ۲۴۰.

ص: ۱۷۴

۵- صحن و ایوان‌ها

صحن کاظمین در زمره صحن‌های بزرگ عتبات است و به صحن نجف اشرف شباهت دارد و به لحاظ وسعت و مساحت بزرگ تر از آن است. طول صحن ۳۷۰ و عرض آن ۳۵۰ متر است و حرم مطهر در داخل این صحن مستطیل شکل با طول ۲۳۰ متر و عرض ۱۵۰ متر قرار دارد. (۱) ۵۲۳ برای نخستین بار عضدالدوله دیواری پیرامون حرم کشید و در حقیقت صحنی برای حرم ایجاد کرد. در آتش سوزی سال ۴۴۱ ق، صحن نیز آسیب دید و ارسلان بساسیری آن را تجدید کرد. (۲) ۵۲۴ این صحن دوباره در ۵۶۹ ق براثر طغیان دجله خراب شد و خلیفه الناصر لدین اللّه آن را بازسازی کرد و حجره هایی پیرامون آن ساخت و پس از چندی آن ها را به مدرسه‌های دینی تبدیل کرد. (۳) ۵۲۵ ارتفاع حجره‌های تحتانی شش متر و ارتفاع غرفه‌ها تا سطح صحن ۵/ ۱۱ متر است. همه آن‌ها در یک حلقه قرار دارد.

سلطان اویس جلایری دیوارهای آن را با کاشی‌های زیبا تزیین کرده است. در دوره صفوی و قاجار نیز دیوارهای صحن از نو کاشی کاری و تزیین شده است.

در دوره قاجار، محمد حسین خان قراگوزلوی همدانی آن را توسعه داد. (۴) ۵۲۶ صحن کاظمین از سه طرف ساختمان‌ها و خانه‌ها را در احاطه خود دارد و تنها ضلع شمالی حرم به مسجد جامع صفوی وصل است و این مسجد هم به دیوار صحن چسبیده است. در هریک از ضلع‌های سه گانه شرقی، غربی و جنوبی بیست باب حجره و یک ایوان مرتفع و مجلل ساخته شده است. ضلع شمالی آن ده باب حجره دارد. چهار جانب صحن را

۱- . جعفر خلیلی، همان، ۸۵.

۲- . فیض، تاریخ کاظمین و بغداد، ۸۹.

۳- . دایرۀ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۸.

۴- . سیف الدوله، همان، ۲۱۳.

ص: ۱۷۵

هفتاد حجره با کاشی‌های بسیار زیبا و ممتاز احاطه کرده است. (۱) ۵۲۷ این حجره‌ها در زمان‌های پیشین مدرسه علمیه و محل سکونت طلبه‌ها بود و اکنون قبرستان‌های خانوادگی است.

مجموع مساحت صحن، حرم و حاشیه‌های آن ۲۶ هزار متر مربع است. صحن امروزی کاظمین کار معتمد الدوله فرهاد میرزا، عموی ناصر الدین شاه، است. او بنای سابق را خراب و خانه‌های مجاور را خریداری کرد و به صحن افزود و دیوارهای آن را بلندتر از گذشته ساخت. این کار شش سال طول کشید و صحنی بسیار عظیم و عالی احداث شد. (۲) ۵۲۸ صحن یاد شده را در عصر حاضر با سنگ‌های مرمر فرش کردند. این صحن در دوره قاجار دارای هفت در بود که اکنون هم موجود است. یک در نیز علامه شهرستانی به عنوان سمبل و نماد درهای بهشت، که در قرآن آمده است «لها ثمانیهٔ ابواب»، (۳) ۵۲۹ به آن افزود:

۱) باب القریش

۲) باب القبله

۳) باب المراد

۴) باب صاحب الزمان

۵) باب فرهادیه

۶) باب آئینه

۷) باب مسجد صفوی. (۴) ۵۳۰ از ابتدای دوره قاجار این صحن دارای سه درب اصلی بود زیرا مادام دیولافوا، که از آن دیدن کرده، می‌گوید: «سه درب اصلی آن در انتهای صحن قرار دارد». (۵) ۵۳۱ در سرتاسر صحن تا دیوار مسجد صفوی کتیبه‌ای همانند کمربند قرار دارد. این کتیبه به خط ثلث بر روی کاشی‌های لاجوردی به عرض نیم متر و شامل برخی از سوره‌های قرآن است از جمله سوره جمعه، فتح، دهر، الضحی، غاشیه، که عنوان

۱- . فخرالملک اردلان، از حریم تا حرم، ۳۸؛ فیض، همان، ۱۲۹- ۱۳۰.

۲- . فیض، همان، ۱۲۶؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱۰۹.

۳- . فیض، همان، ۴۸، ۱۲۷.

۴- . سدید السلطه کُبابی، سفرنامه سدید السلطنه، التوفیق فی الطریق، تصحیح احمد اقتداری، ۲۴۰.

۵- . مادام دیولافوا، سفرنامه مادام دیولافوا، ۵۶۹.

ص: ۱۷۶

کتیبه‌نویس آن «کتبه تراب اقدام الزائرین نصر اللّٰه مشهدی خادم الروضهٔ الرضوی ۱۲۹۸ ق» در پایان نوشته‌ها به چشم می‌خورد. (۱) ۵۳۲ بر پیشانی غرفه‌ها و ایوان‌ها نیز کتیبه‌هایی به همین خط و شکل کشیده شده است. در آن‌ها نیز سوره‌های قرآن با تاریخ ۱۲۹۸ ق دیده می‌شود و هریک از ایوان‌ها سوره‌ای خاص را در برمی‌گیرد. صحن دو عدد ساعت بزرگ و زیبا دارد که یکی بر فراز ایوان داخلی سه درب جنوبی و دیگری بربالای ایوان درونی سه درب شرقی استقرار یافته است. این دو ساعت را شاهزاده اعتماد الدوله فرهاد میرزا نصب کرد. او کف زمین صحن را سنگ فرش کرد و سرداب‌های آن را برای دفن مرده‌ها مهیا ساخت. (۲) ۵۳۳ صحن مطهر دارای سه ایوان بزرگ و زیبا است؛ یکی روبه روی باب القبله، دیگری روبه روی باب المراد و سومی در برابر باب القریش واقع است و به ایوان جنوبی، ایوان شرقی و ایوان غربی شهرت دارد. دو ایوان کوچک در دو طرف باب الذهب قرار دارد که مزین به کاشی‌هایی باخط کوفی است. ایوان‌های بزرگ میانی شانزده متر ارتفاع دارد.

طول دهنه هر ایوان چهار و عرض آن دو متر است. ایوان‌های تحتانی باسنگ سیاه به ارتفاع یک متر پوشیده شده است. ایوان جنوبی در ۱۲۵۵ ق توسط معتمد الدوله منوچهر خان گرجی طلاکاری شده و بر بالای آن نام دوازده امام ثبت است. ایوان شرقی نیز با اموال امیرکبیر طلاکاری شد. (۳) ۵۳۴ این ایوان‌ها امروزه نشان از هنر و معماری عصر قاجار دارد. هر سه ایوان بزرگ از لحاظ تذهیب دیوارها، سقف، مقرنس‌ها و آینه کاری‌ها و نقاشی‌های زیبا چشم نواز است. ایوان ناصری در ۱۲۸۵ ق با روکش طلا تزیین یافته است. (۴) ۵۳۵ مادام دیولافوا زیبایی این ایوان‌ها و صحن را همانند منظره دلپذیر کاخ چهل

۱- . فیض، همان، ۱۳۱- ۱۳۲.

۲- . فیض، همان، ۱۲۷.

۳- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۱۰۹.

۴- . فیض، همان، ۴۰- ۴۱.

ص: ۱۷۷

ستون اصفهان توصیف می کند. (۱) ۵۳۶ علاوه برایوان‌های سه گانه، ایوانی از آثار عصر صفویه در ضلع شرقی رواق و برابر مقبره شیخ مفید قرار دارد که امروزه متروک مانده است و کتیبه‌ای به خط ثلث به نام شاه اسماعیل به تاریخ ۹۲۶ ق بر آن دیده می‌شود. کاشی‌های بسیار معرق و گره‌سازی‌های زیبا با خطهای سفید و سیاه این ایوان را به لحاظ هنری از دیگر ایوان‌های عصر قاجار ممتاز می‌سازد و کتیبه دیگری به خط کوفی در بالای آن قرار دارد که با خطی بسیار خوب و زیبا از کاشی‌های بریده مشکی شکل گرفته است. (۲) ۵۳۷ در زمان‌های پیشین، این ایوان ورودی اصلی رواق شرقی بود.

ج- قبرهای علما و پادشاهان در کاظمین و بغداد

اشاره

در داخل حرم مطهر و خارج آن قبر تعدادی از عالمان و اندیشمندان اسلامی و نیز رجال و دولت مردان سیاسی وجود دارد:

۱- خواجه نصیر الدین طوسی (۵۹۷ ق- ۶۷۱ ق)

در رواق باب القریش، رواق غربی، خواجه نصیر الدین محمد بن محمد بن حسن طوسی، ازعالمان، متکلمان وریاضی‌دانان مشهورشیعه، به‌خاک‌سپرده‌شده است. خواجه نصیر الدین طوسی، وزیر ایرانی و شیعی هولاکوخان مغول، تألیفات فراوانی در کلام و عقاید و نیز علوم دقیقه مثل ریاضی و هندسه دارد که مشهور ترین آن ها تجرید الاعتقاد و آداب المتعلمین است. این وزیر دانشمند شیعی، هنگام تهاجم هولاکوخان مغول به بغداد و سرنگونی خلافت عباسی، همراه خان مغول بود. بر بالای قبر او کتیبه‌ای با این عبارت دیده می‌شود: «هذامرقد سلطان الحکماء و المحققین محمد بن محمد بن حسن الطوسی، عمر فی عهد السلطان بن السلطان ... الامجد معتمد الدوله». (۳) ۵۳۸

۱- . مادام دیولافوا، همان، ۵۷۱.

۲- . جعفر خلیلی، همان، ۸۷- ۸۸.

۳- . جعفر خلیلی، همان، ۸۷- ۸۸.

ص: ۱۷۸

۲- ابوسبحه

موسی بن ابراهیم اصغر بن موسی الکاظم ملقب به المرتضی، که به سبب ذکر و تسبیح گفتن زیاد او را ابوسبحه می‌گفتند، در بغداد از دنیا رفت و در مقابر قریش، در جوار پدر و جدش به خاک سپرده شد. (۱) ۵۳۹

۳- الامیر سید

ابوالحسن علی بن المرتضی بن علی علوی حسنی، معروف به الامیر سید، از فقیهان حنفی و مدرس در جامع السلطان بود. او را در جوار امام موسی بن جعفر علیه السلام دفن کردند. (۲) ۵۴۰

۴- ابن قولویه (ف ۳۶۹ ق)

ابو القاسم جعفر بن محمد بن قولویه قمی، از فقیهان و محدثان شیعی در عصر آل بویه است که در رواق شرقی حرم (پایین پا) به خاک سپرده شده است. ابن قولویه از سوی معز الدوله دیلمی دعوت شد تا از قم به کاظمین برود و به تأسیس حوزه علمیه آن بپردازد. شیخ مفید و ابو الفتح کراچکی از شاگردان او بودند و شیخ مفید را در کنار او به خاک سپردند. ابن قولویه صاحب تألیفاتی در فقه و حدیث است و کتاب کامل الزیارات او مشهور است.

۶- ۵- عون و عبداللّٰه

قبر دو تن از فرزندان امام علی علیه السلام به نام عون و عبداللّٰه در آن سوی باب البصره، سمت شرقی مقابر کاظمین، قرار دارد و دارای زیارت‌گاهی باشکوه است. (۳) ۵۴۱

۷- ابو یوسف

قاضی ابو یوسف از فقیهان و عالمان مشهور اهل سنت است. او قاضی و فقیه عصر

۱- . جعفر خلیلی، همان، ۸۷.

۲- . همان جا.

۳- . ابن جبیر، سفرنامه ابن جبیر، ۲۷۶.

ص: ۱۷۹

عباسی بود که داخل صحن خاک شده است.

۸ و ۹- قبور منسوب به سیّد رضی و سیّدمرتضی

سیّد رضـی و سـید مرتضـی چنانکه در بخش کربلا گفته شد، در بغداد و در منزل مسـکونی خود دفن شدند و پس از آنجا به کربلا منتقل و در حرم مطهر به خاک سپرده شدند. امروزه این دو قبر منسوب به سـیّد رضی و سیّد مرتضی که ظاهراً همان محل اولیه دفن آنان بوده دارای گنبد و بارگاهی است. (تصویر شماره ۱/ ۵۰)

د- قبر رجال و دولت مردان

۱- معز الدوله دیلمی

احمـد بن علی ملقب به معز الـدوله دیلمی، از پادشاهان آل بویه و از حاکمان بغداد است. وی در ۳۵۸ ق در کاظمین از دنیا رفت و در مقـابر قریش دفن شـد. او تلاش زیـادی در گسـترش سـلطه سیاسـی و دینی تشـیع در عراق و سـایر منطقه‌هـا انجـام داد. برخی از تعمیرات و بازسازی‌های قبر امامین کاظمین و نیز نخستین بقعه برفراز آن دو قبر از خدمات او به تشیع و اهل بیت است.

۲- ابو محمد حسن مهلبی

وی وزیر معز الـدوله دیلمی بود. جسـدش را به بغـداد انتقال دادنـد و داخل مقبره‌ای، که معز الدوله برای وی در صـحن مطهر آماده کرده بود، به خاک سپردند. بقعه او و سایر خاندانش به مقبره آل نوبخت معروف است. سـید هبهٔ الدین شهرسـتانی، از عالمان شیعه، معتقد است که مقبره آل نوبخت همان مقبره‌ای است که به ابراهیم فرزند موسی الکاظم در وسط صحن منتسب است. (۱) ۵۴۲

۲- امین، خلیفه عباسی

پدرش هارون و مادرش زبیده خاتون بود. او را در مقابر قریش دفن کردند.

۱- . فیض، همان، ۳۰.

ص: ۱۸۰

۳- جعفر بن منصور

جعفر فرزند منصور خلیفه عباسی، پس از مرگ، توسط پدرش منصور در مقابر قریش خاک شد.

۴- فرهاد میرزا معتمد الدوله

شاهزاده معتمـد الدوله، عموی ناصـر الدین شاه قاجار، در حجره‌ای نزدیک درب صـحن شـرقی «باب المراد» در زیر ساعت به خاک سپرده شـد. او تلاش زیـادی در بازسـازی حرم، به ویژه صـحن و دیوارهای اطراف آن، کرد. وی دسـتور داد بر بالای سـنگ قبرش تصویر سـگی را به نشانه سگ اصـحاب کهف حجاری کننـد که دو دست خود را زیر چانه خود گذاشـته و این جمله را بر روی قبر وی بنویسند: «وکلبهم باسط ذراعیه بالوسیط». (۱) ۵۴۳

۵- مسجدهای شهر کاظمین

۱- مسجد صفوی

یکی از مسجدهای قدیمی کاظمین، که در مجاورت صحن دو امام واقع شده، مسجدی است که شاه اسماعیل صفوی آن را در ۹۲۶ ق بنیاد نهاده است. این مسـجد پس از چهار قرن، هم چنان محکم و اسـتوار است و نشان از زیبایی و استحکام معماری عصر صفوی دارد. مسـجد صـفوی در وسط ضلع شمالی و متصل به رواق است و با سه در به رواق شمالی وصل می‌شود. (۲) ۵۴۴ منبر داخل آن نیز از شاهکارهای عصر صفوی است.

۲- مسجد ابو یوسف

داخل صـحن مطهر، در مجاورت کتاب خانه جوادین مسـجدی قرار دارد که در داخل آن ابو یوسف، قاضـی و فقیه اهل سـنت عصر عباسی، به خاک سپرده شده است. در این مسجد اغلب اهل سنت نماز می گزارند.

۱- . میلانی، همان، ۱۳۲.

۲- . فیض، همان، ۲۴۸.

ص: ۱۸۱

ص: ۱۸۲

۲- بغداد

الف- موقعیت جغرافیایی و تاریخی

شهر بغداد پایتخت پرآوازه خلافت عباسی و مهمترین شهر کنونی عراق است و به دلیل عبور رود دجله از میان آن سرزمین پر آب و حاصل خیز است. این رودخانه، بغداد را به لحاظ موقعیت جغرافیایی به دو قسمت شرقی و غربی تقسیم کرده است که در گذشته بخش کرخ و بخش رصافه نام داشت. به گفته ابن جبیر، سمت غربی آن که آبادتر بود، در قرن پنجم ویران شد. (۱) ۵۴۵ در آن هنگام قسمت غربی آن سیزده محله داشت و همه امکانات یک شهر از جمله مسجد جامع، بازار و ... را دارا بود. قسمت شرقی نیز دارای محله‌های متعدد با مسجدها و مدرسه‌ها بود. (۲) ۵۴۶ این شهر از بناهای منصور عباسی است که به سال ۱۴۲ ق به عنوان پایتخت انتخاب شد و به بزرگ ترین و آبادترین شهرهای عراق تبدیل شد. در عصر هارون الرشید نام بغداد و داستان‌های هزار و یک شب آن زبانزد خاص و عام و شهره آفاق بود. بغداد در عصر ساسانیان، چنان که از نام آن برمی‌آید، («بغ» به معنای خدا و «داد» به معنای شهر) (۳) ۵۴۷ شهری مذهبی بود. منصور به هنگام احداث این شهر

۱- . ابن جبیر، سفرنامه، ۲۷۵.

۲- . ابن بطوطه، سفرنامه، ۱/ ۲۷۵.

۳- . برخی نیز گفته‌اند بغ نام بتی در میان اعراب عراق بوده و داد نیز به معنی بخشش است (رضاقلی میرزا، سفرنامه رضا قلی میرزا نوه فتحعلی شاه به عتبات، ۱۸۳).

ص: ۱۸۳

بـا خالـد برمکی، وزیر و مشـاور خود، مشورت کرد و می‌خواست ایوان مـدائن را، که از شاهکارهـای معمـاری عصـر ساسانیان بود، تخریب و از مصالـح آن برای ساخت بغـداد اسـتفاده کنـد اما خالـد او را از این کار برحـذر داشت. (۱) ۵۴۸ مدت شـش سال طول کشـید تا بغداد براثر طرح‌هایی، که در پی مشورت‌های فراوان مشخص شده بود، احداث شد. سپس منصور در ۱۴۶ ق از هاشمیه به بغداد آمد و در قصـر خود مستقر شد. این شهر در دوران هادی و مهدی عباسی تکمیل شد و گسترش زیادی یافت. بغداد مدت پنج قرن پایتخت خلافت عباسی و شاهد حوادث و وقایعی بس مهم و سرنوشت ساز در تاریخ اسلام بود.

به هنگـام خلافت مهـدی، قسـمت شـرقی بغـداد محل اسـتقرار لشـکریان خلیفه شـد و آبادانی زیادی یافت. (۲) ۵۴۹ مـدرسه نظامیه معروف بغداد و نیز مدرسه مستنصـریه در قسـمت شـرقی قرار داشت. (تصویر شماره ۲/ ۵۰) در این قسـمت در قرن هشتم سه مسجد جـامع به نام‌هـای جـامع خلیفه، جـامع السـلطان و جـامع الرصافه وجود داشت که امروزه نیز هم چنان موجود است. (۳) ۵۵۰ پیرامون شهر دیـواری کشـیده شـد که دروازه‌هـای آن به نام‌هـای عجم، معظم، سـلطانی و سـلمان معروف بود. (۴) ۵۵۱ شـهر بغداد تا پایان خلافت عباسـی از رونق فراوانی برخوردار بود. پس از هجوم هولاـکو و براندـاختن خلافت عباسـی، این شـهر از رونق افتاد و اعتبار خود را از دست داد. (تصویر شماره ۳/ ۵۰)

ب- قبرها و زیارت‌گاه‌ها

اشاره

در داخـل بغـداد و در حـد فاصـل کـاظمین و اطراف آن برخی از تابعـان به خاک سپرده شده‌انـد که می‌توان بشـر حافی را در محله اعظمیه و بهلول را در محله کرخ نام برد.

تعدادی از عالمان و اندیشمندان اسلامی نیز در آن منطقه دفن شده‌اند.

۱- . ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۹/ ۲۰۰.

۲- . اصطخری، المسالک و الممالک، ۸۴.

۳- . ابن بطوطه، سفرنامه، ۱/ ۲۷۵؛ ناصر الدین شاه، سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۰۹.

۴- . اصطخری، همان، ۸۴.

ص: ۱۸۴

۱- نایبان چهارگانه حضرت مهدی (عج)

۱- ۱- عثمان بن سعید عمری

وی از نایبان چهارگانه حضرت مهدی (عج) است. عثمان بن سعید عمری اسدی، معروف به سلمان، مکنی به ابوعمرو، اولین نایب خاص حضرت بود. قبر وی در شهر بغداد، سمت رصافه، نزدیکی دجله قسمت غرب بازار میدان (سوق المیدان) در مسجدی به نام خودش واقع است. این بنا که در ۱۳۴۸ ق بازسازی شده دارای حرم و صحن وسیعی است و زائران زیادی دارد. (۱) ۵۵۲

۲- ۱- محمد بن عثمان (ف ۳۰۵ ق)

ابو جعفر محمد بن عثمان بن سعید، معروف به شیخ خلانی، دومین نایب حضرت مهدی (عج) است. وی پس از وفات پدر به نیابت آن حضرت در آمد و ۴۸ سال سفارت ایشان را برعهده داشت. مقبره محمد بن عثمان در قسمت رصافه (شرق دجله) در محله‌ای به نام شیخ خلانی در خیابان جمهوری است که در وسط شهر بغداد قرار دارد. (۲) ۵۵۳ مزار او ضریح، گنبد و بقعه با شکوهی دارد که مناره‌ای کاشی کاری شده و مسجدی در کنار آن واقع است. این بنا در ۱۳۲۹ ق تجدید شده است. (۳) ۵۵۴

۳- ۱- حسین بن روح نوبختی

سومین نایب حضرت مهدی (عج) است که قبرش در بازار شورجه بغداد واقع است.

۴- ۱- علی بن محمد سمری (ف ۳۲۹ ق)

قبر ابو الحسن علی از نایبان چهارگانه و آخرین نماینده ایشان، در رصافه بغداد و غرب مدرسه مستنصریه، داخل بازار کمالیات قرار دارد. مرقد او دارای صحن و مسجد و مناره است و شیعیان زیادی از نقاط مختلف آن جا می‌آیند.

۱- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۴.

۲- . همان، ۱/ ۱۰۲.

۳- . همان، ۱/ ۱۰۲.

ص: ۱۸۵

۲- قبرهای عالمان و فقیهان

۱- ۲- شیخ یعقوب کلینی

قبر محمد بن یعقوب کلینی، از عالمان و محدثان بزرگ شیعه در قرن سوم هجری و صاحب کتاب معروف اصول کافی، در نزدیکی مرقد چهارمین نایب حضرت مهدی (عج)، یعنی علی بن محمد سمری، قرار دارد.

۲- ۲- ابوحنیفه

قبر ابوحنیفه، پیشوای فرقه حنفیه و شاگرد امام صادق علیه السلام، در مسجدی به نام امام اعظم و در قریه‌ای به نام معظم در آن سوی دجله مقابل کاظمین قرار دارد. در ده معظم (۱) ۵۵۵ عمدتاً اهل سنت سکونت دارند و پادشاهان عثمانی هدیه‌ها و شمع‌دان‌های طلا و نقره برفراز ضریح او نصب کرده‌اند. (۲) ۵۵۶ بنای مقبره ابو حنیفه قلعه آجری شامل چهار برج و دروازه است که در داخل آن مسجد و تکیه‌ای ساخته شده و ضریح ابو حنیفه وسط آن مسجد قرار دارد. این ضریح نقره‌ای به دستور سلطان مراد پادشاه عثمانی ساخته شد. (۳) ۵۵۷ در جوار قبر او دانشکده علوم دینی اهل تسنن واقع است. در نزدیکی قبر او، در همین محله، ابوبکر شبلی و حسین بن منصور حلاج را به خاک سپرده‌اند. (۴) ۵۵۸

۳- ۲- احمد بن حنبل

احمد بن حنبل مؤسس فرقه حنبلی و از محدثان برجسته اهل سنت در قرن دوم هجری است. قبر او در نزدیکی رصافه بغداد قرار دارد و زیارت‌گاه مردم بغداد در زمان‌های گذشته بود؛ دورانی که بیشتر مردم بغداد به مذهب اهل سنت بودند و حرمت فراوانی برای آن قائل می‌شدند. (۵) ۵۵۹

۱- . ابن جبیر، سفرنامه ابن جبیر، ۲۷۶.

۲- . سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، ۲۱۳؛ مصاحب، دایرة المعارف فارسی، ۲۱۴۳.

۳- . ناصر الدین شاه، همان، ۹۸.

۴- . ابن جبیر، همان جا.

۵- . ابن بطوطه، همان، ۲۷۶.

ص: ۱۸۶

۴- ۲- ابوبکر شبلی

او یکی از بزرگان متصوفه بود که نزدیک قبر ابن حنبل به خاک سپرده شده است.
شایان ذکراست کسانی‌چون بشرحافی، داوودطایی و ابوالقاسم جنید، از تابعان و زاهدان، در نزدیکی قبر او دفن شده‌اند. (۱) ۵۶۰ قبر معروف کرخی نیز در محله باب البصره قرار دارد. (۲) ۵۶۱

۵- ۲- شیخ عبد القادر گیلانی (ف ۵۶۰ ق)

وی از مشایخ صوفیه بود و لقب قدس اعظم داشت. قبرش در رصافه واقع شده و بقعه کوچک و ضریحی از نقره دارد. زائران او بیشتر از کشورهای هند و افغانستان هستند. (۳) ۵۶۲ این بقعه توسط سلطان مراد عثمانی تعمیر و بازسازی شده و حیاط، صحن و گنبد بزرگی دارد. (۴) ۵۶۳

۶- ۲- ابن ابی الحدید

ابن ابی الحدید شارح برجسته و معروف نهج البلاغه نیز در رصافه دفن شده است.

۷- ۲- شیخ شهاب الدین سهروردی

آرامگاه سهروردی، از فلاسفه بزرگ شیعه و معروف به شیخ اشراق، در بغداد است. (۵) ۵۶۴ سلطان سلیمان و سلطان احمد، از پادشاهان عثمانی، بقعه بزرگی برای او ساختند و مسجدی در کنار او برپا کردند. گفتنی است قبر سهروردی در سوریه و در شهر حلب است و برای قبر وی در بغداد سند معتبری در دست نیست.

۸- ۲- قنبر غلام علی علیه السلام

در رصافه بغداد قبری منسوب به قنبر، غلام علی علیه السلام، است که داخل محله‌ای به همان نام واقع شده و بقعه کوچک و مختصری دارد. (۶) ۵۶۵ ذکر این نکته ضروری است که قنبر

۱- . همان جا.

۲- . ابن بطوطه، همان، ۱/ ۲۷۵.

۳- . سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه، ۲۱۸.

۴- . مادام دیولافوا، سفرنامه دیولافوا، ۶۶۲.

۵- . ناصرالدین شاه، همان، ۱۰۴.

۶- . سیف الدوله، همان، ۲۱۸.

ص: ۱۸۷

در شهر حمص در سوریه دفن است و در آن جا نیز قبر و بقعه با شکوهی دارد. واللّه اعلم بالصواب.

ج- مسجد بُراثا

از مسجدهای قدیم و مشهور کاظمین است که بین محله کرخ بغداد و کاظمین قرار دارد. براثا نام محله‌ای در غرب بغداد و در جنوب کرخ است. (۱) ۵۶۶ آن را از آن رو براثا نامیده‌اند که‌کشیشی به این نام در این محل ساکن بود و به دست امام علی علیه السلام، که در جنگ نهروان یک شب در این مکان منزل نمود، مسلمان شده است. (۲) ۵۶۷ مسجد براثا، که در عصر آل بویه مکان اجتماع و عبادت شیعیان بود، توسط معز الدوله دیلمی بازسازی شد و چون امام‌علی علیه السلام در این‌مکان چاهی‌حفر کرد این‌جا را بئرعلی یاسنگ‌علی هم گفته‌اند. (۳) ۵۶۸ از آن پس این مسجد توسعه یافت و حجره‌های متعددی پیرامون آن برای سکونت طلبه‌ها ساخته شد. این مسجد در عصر سلجوقی دچار آتش سوزی شد و سلطان اویس جلایری آن را تعمیر و بازسازی کرد. شاه اسماعیل در ۹۲۷ ق دوباره به بازسازی آن پرداخت. براثا در عصر قاجار رونق بیشتری یافت ولی در زمان حاضر مهجور و متروک است. (۴) ۵۶۹ گفته شده است این جا محل نماز ابراهیم علیه السلام و سایر پیامبران و نیز امام علی علیه السلام و امام حسن و امام حسین علیه السلام بود. به همین دلیل نماز و عبادت در این مکان توصیه شده است.

در طول تاریخ، مسجد براثا مرکز فعالیت شیعیان بود و در برخی موارد از سوی خلیفه‌های عباسی مورد تعرض و هجوم و تعطیلی واقع می‌شد. (۵) ۵۷۰ امروزه مسجد براثا یکی (۶)

۱- . یاقوت حموی، معجم البلدان، ۱/ ۳۶۳

۲- . سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، ۲۱۴.

۳- . فیض، تاریخ بغداد و کاظمین، ۲۷۸- ۲۸۰؛ حسینی جلالی، مزارات اهل البیت و تاریخهما، ۱۲۱.

۴- . حسینی الجلالی، همان، ۱۲۱.

۵- . پیشین، ۱۲۱.

۶- دکتر اصغر قائدان، عتبات عالیات عراق، ۱جلد، نشر مشعر - تهران، چاپ: ۴، ۱۳۸۷.

ص: ۱۸۸

از مساجد بزرگ و آباد و پر رونق در منطقه غرب دجله (کرخ) است وهمواره نمازهای روزانه در آن برپا و به آن رونق و گرمی می‌بخشد. (تصویر شماره ۵۱)

۳- مدائن

الف- موقعیت جغرافیایی و تاریخی

تیسفون از شهرهای بنا شده در عصر ساسانی و پایتخت این حکومت، به لحاظ تاریخی، موقعیت ممتازی در میان شهرهای عراق دارد. آثار تاریخی به جامانده از دوره ساسانی در این شهر از جمله ایوان کسری، که شاهکار عظیم تمدن ایرانی است، جلوه‌ای خاص به شهر بخشیده و انبوهی از جهان گردان را به سوی خود جلب می‌کند. این شهر کنار دجله واقع شده و تا بغداد چهل کیلومتر از سمت جنوب فاصله دارد. وقتی در سال ۱۴ ق توسط سعد بن ابی وقاص فتح شد نام آن به مدائن تغییر یافت و سلمان فارسی، از سوی خلیفه دوم، به نخستین حاکم آن بود. او در همان جا از دنیا رفت و دفن شد. پس از چندی حذیفهٔ بن یمان، یکی دیگر از صحابه و یاران علی علیه السلام، را نیز در آن جا به خاک سپردند. مدائن در دوران عباسی از رونق چندانی برخوردار نبود. منصور خلیفه عباسی قصد داشت با تخریب ایوان معروف کسری بغداد را با مصالح آن آبادان سازد، اما وزیر ایرانی‌اش، خالد، او را از این کار بازداشت.

ب- ایوان کسری

طاق یا ایوان کسری از آثار تاریخی عصر ساسانیان، باقی مانده بخشی از کاخ بزرگ متعلق به شاپور و سپس خسرو انوشیروان و سایر شاهان ساسانی است.

ص: ۱۸۹

امروزه، از آن کاخ عظیم تنها قسمتی از یک تالار بزرگ، سقف و ایوان معروف کسری باقی مانده است.

معروف است که این طاق در شب تولـد پیـامبر اکرم صـلی الله علیه و آله شـکاف خورد و چهـارده کنگره آن فرو ریخت. (۱) ۵۷۲ بقایـای تالار بزرگ به طول ۳۶۵ و عرض ۲۷۵ متر ایوان کسـری را در خود جـای داده است. (۲) ۵۷۳ دهانه ایوان کسری ۲۸، طول آن ۵۵ و ارتفـاع آن سـی متر است. آن را جزو بزرگ ترین بنـای تـاریخی باقی مانـده از پانزده قرن می‌داننـد. این طاق هلالی دچار آسیب‌هایی شده و امروزه در حال بازسازی و حفاظت است. (۳) ۵۷۴ (تصویر شماره ۵۲)

ج- آرامگاه سلمان فارسی

سلمان فارسـی، از یاران جلیل القدر و با وفای رسول خدا صـلی الله علیه و آله و امام علی علیه السـلام، در دوران خلافت خلیفه دوم حاکم مدائن شد. او در دوران حکومتش زندگی بسـیار ساده‌ای داشت و همانند فقیرترین مردم زندگی می کرد. سرانجام پس از آن که در ۳۶ ق وفات یافت، نزدیکی ایوان کسری به خاک سپرده شد. مکان قبر او در سمت چپ کاخ کسری به فاصله چند صد متری قرار دارد. بقعه و آرامگاه او را شاه اسـماعیل صفوی و صحن بسیار وسیع آن را پدر آقاخان محلاتی احداث کرد. (۴) ۵۷۵ در غرب مزار او، جامع مدائن قرار دارد.

(تصویر شماره ۵۳)

د- آرامگاه حذیفهٔ بن الیمان

حذیفهٔ بن یمان از یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله و از شیعیان خاص امام علی علیه السلام بود

۱- . ژان اوتر، سفرنامه ژان اوتر، ۱۸۶؛ مصاحب، دایرهٔ المعارف فارسی، ۲/ ۱۶۵۹- ۱۶۶۰.

۲- . مصـاحب، همـان، ۲ / ۱۶۵۹. برای اطلاـع از وضـعیت تالاـر، حرمسـرا و ایـوان ر- ک: کریسـتن سـن، ایران درزمـان ساسانیـان؛ گیرشمن، ایران از آغاز تا اسلام؛ سفرنامه مادام دیولافوا، ۶۴۱.

۳- . مادام دیولافوا، همان جا.

۴- . ناصرالدین شاه، سفرنامه عتبات ناصرالدین‌شاه، ۱۳۴؛ ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۳۴.

ص: ۱۹۰

که در جنگ‌های جمل، صفین و نهروان از مردان نظامی برجسته محسوب می‌شد. او در ۳۶ ق از دنیا رفت و در نزدیکی قبر سلمان فارسی خاک شد. مقبره او صحن، بقعه و ایوان دارد و در کنار او عبداللَّه، پسر جابر بن عبداللّه انصاری، را دفن کرده‌اند. (۱) ۵۷۶

۱- . ادیب الملک، همان، ۱۳۵.

ص: ۱۹۱

فصل پنجم: سامراء

اشاره

ص: ۱۹۲

ص: ۱۹۳

الف- موقعیت جغرافیایی و تاریخی

اشاره

سامراء به سبب وجود مرقد مطهر دو پیشوای شیعه، امام هادی علیه السلام و امام عسکری علیه السلام، مورد توجه جهان تشیع است. این شهر در کرانه شرقی رود دجله، درمیان راه بغداد- تکریت واقع شده است. به عبارت دیگر، در حد فاصل قریه «کرخ فیروز» یا «کرخ یاجدّا» در شمال و قریه «مطیره» در جنوب قرار دارد. در حال حاضر، این شهر مرکز استان صلاح الدین است که از شرق به استان تمیم (کرکوک)، از شمال به نینوا، از غرب به استان الانبار و از جنوب به بغداد محدود می‌شود. (۱) ۵۷۷ سامراء در ۱۲۰ کیلومتری شمال بغداد قرار دارد و در حال حاضر جمعیت آن ۵۳۱/ ۱۲۶ نفر است.

سامراء هم چون شهرهای دیگر عراق، قدمت دیرینه‌ای دارد. برخی بنای آن را عصر قبل از اسلام، یعنی دوران اشکانیان و ساسانیان می‌دانند، برخی نیز شاپور ذوالاکتاف را بانی این شهر دانسته‌اند. (۲) ۵۷۸ به گفته یاقوت حموی، سامراء را «سام بن نوح» ساخته است (۳) ۵۷۹ و شاید وجه تسمیه آن به سامراء نیز همین باشد: «سام راه» یعنی راه عبور و

۱- . صحتی سردرودی، سیمای سامراء، سینای سه موسی، ۴۷؛ فاصله سامراء تا بغداد ۱۲۴ کیلومتر است.

۲- . حمداللَّه مستوفی، نزهة القلوب، سامراء؛ جعفر الخلیلی، موسوعة العتبات المقدسه، قسم السامراء، ج ۹/ ۱۹.

۳- . یاقوت حموی، معجم البلدان، ۳/ ۱۷۲.

ص: ۱۹۴

مرور سام فرزند نوح. در عصـر ساسانی، این منطقه «التیرهان» نام داشت و قبل از ۳۹۳ ق تاریخ اسکندری به چنین نامی مشهور بوده است. (۱) ۵۸۰ براسـاس متون تـاریخی، این شـهر در عصـر ساسانی، زیر سـلطه ایران بود و مردم آن به پرداخت مالیات به پادشاهان ایرانی ناچار بودند. مورخان یکی از دلایل وجه تسـمیه آن به ساءمره (محل حساب) را همین موضوع دانسـته‌اند. (۲) ۵۸۱ در دوران اشـکانیان، سـامراء از مراکز تمـدن بود و آثـاری نیز در حفاری‌های آن به دست آمـده است که تاریـخ آن ها به قبل از میلاد مسـیح برمی گردد. در این شـهر گورسـتانی کاوش شـده که قدمت آن به پنج هزار سال قبل از میلاد می‌رسد. در دوران ساسانیان، به لحاظ موقعیت منـاسب آب و هوایی همواره مورد توجه پادشاهان آن سلسـله بود. آن جا بناهای با شـکوهی ساخته‌انـد (۳) ۵۸۲ که امروزه بقایای برخی از آن‌ها باقی است. با تسلط رومیان بر این منطقه مردم آن به مسیحیت گرویدند و به دنبال جنگ‌های ایران و روم، این شهر دچار آسیب‌های کلی شد. سامراء همراه دیگر شهرهای عراق در سال ۱۴ ق توسط سعد بن ابی وقاص فتح شد. از این هنگام تا پایـان قرن دوم هجری تنهـا یـک دیر در سـامراء وجود داشت. (۴) ۵۸۳ البته برخی از خلیفه‌هـای اسـلامی از جمله منصور و هـارون کوشـیدند آن را آبـاد کننـد و حتی هارون قصـری اطراف آن ساخت و کانالی در آن حفر کرد. از آن هنگام تا دوران معتصم (قرن سوم هجری) از سـامراء سـخنی در منـابع نیست تـا آن که خلیفه به احیـاء و تجدیـد بنای این شـهر پرداخت. (۵) ۵۸۴ در ۲۲۱ ق، به لحاظ آن که معتصم ترکان را بر امور نظامی و دیوانی مسلط ساخته بود، هفتاد هزار نفر از نظامیان ترک بغداد را جولان گاه تاخت و تاز اسب‌های خویش ساخته و بی‌مهابا در کوچه‌های شهر

۱- . موسوی زنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۱۲۴؛ جعفر الخلیلی، همان، ۹/ ۱۵.

۲- . یاقوت حموی، همان جا.

۳- . مصلح الدین مهدوی، تاریخچه شهر سامراء و زندگانی عسکریین، ۵- ۶.

۴- . همان جا.

۵- . یاقوت حموی، همان، ۳/ ۱۷۴.

ص: ۱۹۵

می‌تاختند و برای مردم شهر مزاحمت و آزارهای زیادی داشتند. (۱) ۵۸۵ از آن رو، برخی از مردم به معتصم شکایت بردند و او نیز به چاره جویی برآمد و در اطراف بغداد نقطه‌ای را بهتر و مناسب تر از این مکان نیافت (۲) ۵۸۶ و چون ساخت شهر را به پایان رساند ترکان را از بغداد به سامراء برد و مردم شهر را از آزار آنان رهانید. (۳) ۵۸۷ مردم وقتی شهر جدید را دیدند خوشحال شدند که از ایذاء ترکان خلاصی یافته‌اند و آن جا را «سر من رأی» نامیدند؛ یعنی خوشحال شد کسی که آن را دید. (۴) ۵۸۸ معتصم در آن شهر قصری ساخت و آن را به غلام خود، اشناس، بخشید.

از آن زمان، پایتخت خلافت عباسی بین سال‌های ۲۲۱ تا ۲۷۶ ق به سامراء انتقال یافت و این شهر در دوره معتصم بسیار آبادان شد و به اوج شکوفایی و جلال خویش رسید. معتصم دیوار بزرگ و ضخیمی از آجر پیرامون آن و قصری برای سکونت خود ساخت (۵) ۵۸۹ و در کنار آن بازار، کاروان‌سرا و مسجد برپا کرد و هریک از سربازانش را دستور داد تا عمارتی بنا کنند. در دو سمت رود هریک از خلیفه‌ها کاخ‌ها و بناهای زیبایی ساختند، کاخ‌های متصل به شهر تا هفت فرسنگ در امتداد رودخانه جای داشتند. در سمت غرب دجله هم کاخ‌ها و بناهای زیادی ساخته شد. هر یک از خلیفه‌ها پول های هنگفتی، که عمدتاً افسانه آمیز است، در ایجاد کاخ‌ها و گردش گاه‌ها صرف می‌کردند. سامراء هنگام مرگ معتصم به اندازه‌ای باشکوه و آباد بود که با بغداد پهلو می‌زد. واثق و متوکل، فرزندان معتصم، نیز در آبادانی آن کوشیدند. هزینه‌هایی که صرف آبادانی این پایتخت شده به دویست میلیون درهم می‌رسید. (۶) ۵۹۰ در این مدت هفت خلیفه در سامراء خلافت کردند: ۱) معتصم ۲) واثق

۱- . ابن اثیر، عزالدین ابن الکرم، الکامل فی التاریخ، ۶/ ۴۴۶- ۴۵۲.

۲- . مسعودی، علی بن الحسین، مروج الذهب و معادن الجوهر، ۲/ ۴۶۷.

۳- . یاقوت حموی، همان، ۳/ ۱۷۴؛ ابن طقطقی، تاریخ فخری، ترجمه وحید گلپایگانی ۳۲۱.

۴- . مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفهٔ الاقالیم، ۶۳.

۵- . این قصر تا قرون متمادی هم چنان برجا بود (جعفر الخلیلی، موسوعهٔ العتبات المقدسه) ۹/ ۱۸۴؛

yrneH ۱۲۷, P, I. V B, ۱۹۹۶, nehcsat malsI, nilreitS

۶- . لسترنج، جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، ۵۹.

ص: ۱۹۶

۳) متوکل ۴) منتصر ۵) معتمد ۶) معتضد. همه این خلیفه‌ها به نوبه خود در آبادانی و شکوفایی سامراء سهم داشتند. در دوران سلطه ترکان، شهر سامراء همواره دست خوش درگیری‌های داخلی و جریان‌های سیاسی بود که چیزی جز فساد، تباهی و تخریب برای آن شهر در پی نداشت تا این که معتضد باللَّه، شانزدهمین خلیفه عباسی، به ناچار سامراء را رها کرد و دوباره به بغداد برگشت و پایتخت خلافت اسلامی دوباره به بغداد انتقال یافت. (۱) ۵۹۱ از این زمان بود که شهر دچار ویرانی و تخریب شد و به نام دیگری شهرت یافت و آن «ساء من رأی» بود؛ یعنی هرکس آن را دید ناراحت شد.

در عصر متوکل، به سبب مسجد جامع و مناره ملویه‌ای که او بنا کرد، سامراء موقعیت ویژه‌ای یافت. به خصوص که این خلیفه تلاش زیادی در آباد کردن شهر و ساختن قصرها انجام داد. (۲) ۵۹۲ از هنگام انتقال خلافت به بغداد تا عصر حاضر، در منابع درباره سامراء سخن چندانی نیست و این شهر به سبب وجود مزار و مرقد عسکریین هم چنان آبادان و پابرجا مانده است. اما براساس گفته‌های سیاحان در عصر قاجار، این شهر دارای سه دروازه بود؛ یکی دروازه بغداد، دیگری دروازه شریعه (جایی که مردم از شط می‌توانند آب بردارند) و سومی دروازه قاعد که نام قبیله‌ای از عرب بود. (۳) ۵۹۳ ادیب الملک از کسانی است که در دوره قاجار این شهر را دیده و چنین می‌ستاید:

«هوای سامره چون بهشت است و خاکش عنبر سرشت. اکثر از سنگ ریزه‌هایش سلیمانی است و سبز و زرد و مرجانی، زیرا که از کثرت خوش هوا در آن دشت باصفا، سنگش بدان طریق مصفا شود». (۴) ۵۹۴ محمد شاه هندی، از پادشاهان هند، در این شهر قلعه‌ای مستحکم با دیوارهایی

۱- . یاقوت حموی، همان، ۳/ ۱۷۵- ۱۷۶ این قصر به نام جوسق معروف بود.

۲- . غلامحسین مصاحب، دایرهٔ المعارف فارسی، ۱/ ۱۲۴۶.

۳- . ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۰۳.

۴- . پیشین، ۱۰۵.

ص: ۱۹۷

استوار و بلند از گچ و آجر ساخت و برج‌های بسیار محکمی در اطرافش قرار داد. (۱) ۵۹۵ البته چندین قلعه در این زمان هم چنان پابرجا بوده است. (۲) ۵۹۶

وجه تسمیه سامراء

در متون تاریخی نام سامراء به گونه‌های مختلفی ثبت شده است از جمله:

۱) سامرّاء ۲) سامراه ۳) سامره ۴) سراء ۵) سُرَّ من رأی ۶) سرور من رأی ۷) ساء من رأی. (۳) ۵۹۷ برخی از این اسم‌ها، چنان که شرح آن رفت، به واژه فارسی «سام راه» برمی گردد.

گفته انـد سام، پسـر نوح، آن را ساخته و یا از آن گذشـته است و یا «سام را»؛ یعنی شـهری که برای سام ساخته شـده است. (۴) ۵۹۸ برخی گفته‌انـد شایـد «شام راه» بود؛ یعنی راهِ شام، زیرا در گذشـته اگر کسـی قصد سـفر به شام داشت باید از عراق، بغداد و سامراء عبـور می کرد. برخی نیز سـامراء را نـامی آرامی دانسـته‌اند که در متـون کهن رومی سـومرا (۵) ۵۹۹ نوشـته شده است. (۶) ۶۰۰ هم چنین سامره را به معنای «جایی که برای آن جزیه بگیرنـد» دانسـته‌اند. (۷) ۶۰۱ از دیگر اسم‌های این شـهر باید به «عسکر»، «زوراء»، «تیرهان» و «ناحیه مقـدسه» اشاره کرد. «عسـکر» نام محله‌ای خاص در سامراء و به روایتی محل حضور لشکریان بود و به همین دلیل کسانی را که در سامراء می‌زیسـتند گاهی عسـکری هم نامیده‌اند، اما «تیرهان» در عصـر ساسانی و «زوراء» در دوره اسلامی معروف بودند.

۱- . پیشین، ۱۰۳.

۲- . ناصرالدین شاه، سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات، ۱۵۶.

۳- . یاقوت حموی، همان، ۳/ ۱۷۳.

۴- . ابن بطوطه، الرحله، ۱/ ۱۴۷.

۵- .Souomara

۶- . جعفر الخلیلی، همان، ۹/ ۸.

۷- . همان جا.

ص: ۱۹۸

ب– تاریخچه بقعه و آستان عسکریین

اشاره

بقعه و آستان عسکریین، امام هادی و امام حسن عسکری سلام اللّه علیهما، شهر تاریخی سامراء را در تاریخ به عنوان شهر مذهبی ثبت کرده است. تلاش و همت قابل تقدیر و تحسین خلیفه‌ها و حکم رانان دوره‌های اسلامی و بزرگ مردان دینی و سیاسی برای احیا و توسعه حرم مطهر، آن شهر را زنده نگه داشته است.

امام هادی علیه السلام علی بن محمد بن علی بن موسی الرضا در دوم رجب ۲۱۴ در قریه ابواء نزدیک مدینه به دنیا آمد و در عصر متوکل، براساس اجبار او، در ۲۴۳ ق از مدینه رهسپار سامراء شد. زیرا شنیده بود که در مدینه پیروان و طرف دارانی یافته و او را امام می‌دانند. (۱) ۶۰۲ آن حضرت در مسیر راه خود ابتدا وارد بغداد شد و مورد استقبال فراوان قرار گرفت و آن گاه به سامراء رفت. ایشان در طول دوران امامت تحت نظر متوکل و سپس مستعین و معتز قرار داشت. بیست سال و نه ماه در سامراء اقامت کرد و سرانجام، در روز چهارشنبه ۲۶ جمادی الآخر ۲۵۴ در منزل خود، کوی معروف به «شارع ابواحمد»، از دنیا رفت. تشییع جنازه ایشان با شکوه فراوان و گریه و شیون دوست دارانش برگزار شد و او را به منزل خود بازگردانده در همان خانه شان به خاک سپردند. (۲) ۶۰۳ این خانه را امام هادی از فرزند یک نصرانی خریده بود و بسیار بزرگ و وسیع بود و ظاهراً تمامی صحن شریف امروزی را در برمی گرفت.

براساس منابع، پیکر آن بزرگوار را وسط حیاط خانه‌اش دفن کردند و چندی بعد فرزندش، حسن بن علی ملقب به عسکری (ف ۲۶۰ ق) را در کنار قبر او به خاک سپردند. (۳) ۶۰۴ این خانه در حلقه پادگان‌های نظامی قرار داشت و زائران و دوست داران آن دو

۱- . ابن خلکان، وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان، ۲/ ۴۳۵.

۲- . یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ترجمه عبدالمحمد آیتی، ۱/ ۵۱۳، ۵۳۵- ۵۳۶.

۳- . امام حسن بن علی الهادی ملقب به عسکری در هشتم ربیع الثانی ۲۳۲ ق در مدینه به دنیا آمد و همراه پدربزرگوارش در سن ده سالگی به سامراء مهاجرت کرد. چون ایشان را در تحت الحفظ نگه داشتند به عسکری معروف شد (ابن خلکان، همان، ۱/ ۳۷۳).

ص: ۱۹۹

بزرگوار از پنجره‌ای که به سمت خیابان باز شده بود آنان را زیارت می‌کردند و در مسجد مقابل، که اکنون رواق پشت سر مطهر است، نماز زیارت می‌خواندند. (۱) ۶۰۵ تولیت، حفظ و نگه داری این مکان در دست شیعیان بود. امام حسن علیه السلام خادمی داشت که در این خانه ساکن بود و هرگاه قسمتی از آن خراب می‌شد آن را ترمیم می‌کرد. این امر تا ۳۲۸ ق، پایان عصر غیبت صغری، ادامه داشت. (۲) ۶۰۶ این شاید نخستین بنایی باشد که بر فراز قبر آن بزرگواران قرار داشت. اما بنای مرقد توسط ناصر الدوله حمدانی شیعی، برادر سیف الدوله، برای قبر این دو بزرگوار ساخته شد. او در ۳۳۳ ق، اطراف سامراء را دیوار کشید. (۳) ۶۰۷ قبه‌ای برای حرم بناکرد و روی صندوق قبر پوشش قیمتی قرار داد و خانه‌هایی را در اطراف حرم برای زائران ساخت.

از دیگر پادشاهان آل بویه که در این راه منشأ اثر شده‌اند می‌توان معزالدوله را نام برد. او در ۳۳۷ ق گنبد و صحنی برای حرم ساخت و حوض و سردابی در آن تعبیه کرد و ضریحی از چوب پیرامون قبر برافراشت. (۴) ۶۰۸ این سومین عمارتی بود که برپا می‌شد.

عضد الدوله دیلمی، اقدام‌های زیادی در بازسازی و توسعه حرم امامان شیعه انجام داد و ما در فصل های پیشین به کارهای او در خصوص حرم امام حسین علیه السلام و امام علی علیه السلام اشاره کردیم. وی در تزیین و تجهیز حرم عسکریین نیز تلاش‌های بسزایی کرد. در ۳۶۸ ق حرم را با ساج تزیین نمود و ضریح را با پارچه دیبا پوشانید، رواق و صحن را بازسازی کرد و پیرامون صحن را نیز دیوار کشید. از دیگر کارهای او بازسازی گنبد و ضریح مرقد بود (۵) ۶۰۹ که عمده این کار را با طرح و نقشه‌های جدیدی به اجرا درآورد. این کار پنج سال طول کشید و ساختار اصلی آن همچنان موجود است.

از دیگر کسانی که به بازسازی و تعمیر مقبره‌ها اقدام کردند می‌توان ارسلان

۱- . مصلح الدین مهدوی، تاریخچه شهر سامرا، ۲۷- ۲۸.

۲- . صحتی سردرودی، سیمای سامرا، سینای سه موسی، ۷۵- ۷۶.

۳- . موسوی الزنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۱۲۵.

۴- . میلانی، عتبات عالیات عراق، ۱۷۶- ۱۷۶؛ مصلح الدین مهدوی، همان ۲۸.

۵- . موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۶؛ مصلح الدین مهدوی، همان، ۳۰.

ص: ۲۰۰

بساسیری را نـام برد. وی پس از آن که بغـداد را تصـرف کرد، در ۴۴۵ ق تعمیراتی بر حـرم انجـام داد؛ بنـایی از گـچ و آجر برمرقد ساخت و دو ضـریح از چوب ساج بر قبر دو امام همام نصب (۱) ۶۱۰ و اطرافش را با طلا تزیین کرد. این بنا تا ۶۴۰ ق باقی بود ولی آن دو ضـریحی که بساسیری ساخته بود در آتش سوخت و همان سال دو ضـریح زیبای دیگری توسط ابن طاووس جای گزین آن شد. (۲) ۶۱۱ سلطان برکیارق بن ملک شاه، از پادشاهان سلجوقی، نیز به تعمیر و بازسازی حرم همت گماشت. وزیر شیعی او، مجد الملک قمی براوستانی، در ۴۹۵ ق بانی این کار شد.

او کف حرم را سنگ فرش و رواق‌ها را تعمیر کرد و حجره‌هایی در صحن ساخت.

درهـای نفیسـی بـا چوب‌های گران بها در آن تعبیه کرد (۳) ۶۱۲ و اطراف حرم را دیوار کشـید. این کـار در دوران خلافت مقتـدی باللّه عباسی انجام گرفت.

در ۶۰۶ ق حرم عسکریین دچار آتش سوزی شد و بخش‌هایی از آن آسیب دید.

خلیفه الناصـر لدین اللّه در میان خلفای عباسی تنها خلیفه‌ای است که نسبت به شیعه و پیشوایان عسکریین محبت و ارادت می‌ورزید. وی در ۶۰۶ ق، پس از آتش سوزی، تعمیراتی بر آسـتان سـامراء انجـام داد، از جمله برای سـرداب غیبت دری بسـیار قیمتی، زیبـا و منقوش نصب کرد که تـا کنون پابرجـاست. (۴) ۶۱۳ او بـا نصب این در اجازه نـداد کسـی از خاک حوض سـرداب به عنوان تبرک برگیرد. سـپس اسامی دوازده امام شـیعه را اطراف حوض حک کرد. (۵) ۶۱۴ در ۶۴۰ ق بقعه شـریف، برای بار دوم، آتش گرفت. این حریق بر اثر سـقوط یک شمع بزرگ، که حرم را روشن می‌کرد، رخ داد. در این واقعه ضریحی که ارسلان بساسیری ساخته بود در آتش سوخت. پس از آن المستنصر باللّه، آخرین خلیفه عباسی،

۱- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۹۳؛ مهدوی، همان، ۳۰.

۲- . حسینی الجلالی، مزارات اهل البیت و تاریخهما، ۱۳۹- ۱۴۰.

۳- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۹۳، مهدوی، همان، ۳۲.

۴- . دایرة المعارف تشیع، همان جا؛ حسینی الجلالی، همان، ۱۴۱.

۵- . موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۶.

ص: ۲۰۱

به بازسازی حرم عسکریین، به ویژه ضریح یاد شده، پرداخت. این کار تحت اشراف احمد بن طاووس، از عالمان بزرگ و محدثان شیعه (ف ۷۳۲ ق) انجام پذیرفت. (۱) ۶۱۵ خلیفه مسجد و مدرسه‌های زیادی را در سامراء بنا کرد و حوزه علمیه تشیع را در قرن هفتم رونق بخشید. این تلاش‌ها نیز با همت وزیر شیعی او مزید الدین ابن علقمی صورت گرفت. (۲) ۶۱۶ در عصر ایلخانان مغول، شیخ حسن ایلکانی، مؤسس سلسله شیعی جلایریان، در ۷۴۰ ق تعمیرات گسترده‌ای در آستان عسکریین انجام داد. او گنبد و مناره‌هایی برای حرم ساخت و درِ رواق‌ها را بازسازی و ضریح را تزیین کرد. (۳) ۶۱۷ شاه اسماعیل حرم و رواق‌ها را با فرش‌های ابریشمی فرش و قندیل‌های طلا و نقره به حرم تقدیم کرد و پس از انجام تعمیراتی در آستان، برای خادمان حرم حقوق و مستمری تعیین کرد. (۴) ۶۱۸ شاه سلطان حسین در ۱۱۰۶ ق حرم مطهر را بازسازی کرد و چهار صندوق برای مرقد دو امام، هم چنین نرجس خاتون و حکیمه خاتون قرار داد و ضریح زیبایی از فولاد ساخت و درهایی نفیس به سامراء فرستاد و زمین حرم را سنگ فرش کرد. (۵) ۶۱۹ نادرشاه در ۱۱۵۶ ق، تعمیراتی برحرم انجام داد و همسرش رضیه بیگم، دختر سلطان حسین صفوی، کاشی کاری‌های گنبد و صحن را بازسازی کرد. (۶) ۶۲۰ در آغاز قرن سیزدهم، احمد خان دنبلی، حاکم آذربایجان، مستوفی الممالک را مأمور بازسازی آستان عسکریین کرد. در این عملیات، تغییرات اساسی و کامل در حرم و سرداب انجام (۷) ۶۲۱ و یکی از درهای حرم عوض شد. در کتیبه‌ای برجای مانده از این

۱- . دایرة المعارف تشیع، ۹۳؛ صحتی سردرودی، همان، ۷۹.

۲- . مهدوی، همان، ۳۵؛ صحتی سردرودی، همان، ۷۹- ۸۰.

۳- . دایرة المعارف تشیع، ۹۳؛ موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۶.

۴- . دایرة المعارف تشیع، ۹۳.

۵- . مهدوی، همان، ۳۷.

۶- . صحتی سردرودی، همان، ۸۱.

۷- . موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۶.

ص: ۲۰۲

تعمیرات نام میرزا محمد رفیع دیده می‌شود. (۱) ۶۲۲ این تعمیرات به سبب کشته شدن احمد خان دنبلی ناتمام ماند و فرزندش، حسینقلی خان دنبلی، ۲۵ سال بعد آن را دنبال کرد. او کاشی‌های گنبد را بازسازی نمود و برای زائران حمام، کاروان سرا و مسجد احداث کرد.

علامه میرزا محمد سلماسی و فرزندش شیخ زین العابدین بر اجرای این تعمیرات و بازسازی نظارت داشتند. (۲) ۶۲۳ حسینقلی خان بر روی مزار نرگس خاتون و حکیم خاتون نیز ضریحی تعبیه کرد. (۳) ۶۲۴ در عصر قاجار، توسعه و بازسازی حرمین ادامه یافت. براساس وصیت امیرکبیر، شیخ عبدالحسین تهرانی، معروف به شیخ العراقین، تعمیرات کامل و همه جانبه ای را با ثلث اموال امیر کبیر برحرم انجام داد که عبارت بود از: طلا کاری گنبدهای منور، تعمیر صحن و ایوان، تعبیه سنگ‌های مرمر سبز در دیوارهای رواق‌ها و حرم، ترمیم بخش‌هایی از دیوارهای صحن و کاشی کاری آن ها. (۴) ۶۲۵ این کار در ۱۲۸۵ ق پایان یافت. در دوران حضور میرزای شیرازی، که حوزه علمیه سامراء رونق فراوانی یافت، (۵) ۶۲۶ کارهایی در تزیین و بازسازی حرم انجام شد؛ سنگ فرش کردن صحن، آینه‌کاری برخی رواق‌ها و حرم، نصب ساعت بزرگ برسر در بزرگ ورودی، تهیه پرده‌های قیمتی و نفیس برای درهای حرم و رواق‌ها، ساخت مدرسه‌ای جهت سکونت و تحصیل طلبه‌های علوم دینی و سایر کارهای عمرانی دیگر حاصل آن دوره است. (۶) ۶۲۷ این تعمیرات در زمان آیت اللَّه

۱- . مهدوی، همان، ۳۸.

۲- . پیشین، ۳۹. او دو قبر برای احمد خان دنبلی و پدرش در رواق امامان قرار داد.

۳- . همان، ۴۰.

۴- . صحتی سردرودی، همان، ۸۲؛ موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۶.

۵- . حسن الامین، الاعیان الشیعه، ۱/ ۳۶۷.

۶- . مهدوی، همان، ۴۱- ۴۰.

ص: ۲۰۳

محمد تقی شیرازی نیز ادامه یافت و تکمیل شد.

در ۱۳۵۵ ق آستان مقدس مورد دست برد عده‌ای قرار گرفت و قندیل‌های طلا و نقره به سرقت رفت. اندکی از طلای گنبد را نیز کندند و با خود بردند. در این هنگام یکی از نیکوکاران ایرانی به نام حاج علی اصفهانی کهربایی به جبران خسارت وارده بر آمد. او ضریحی از نقره روی قبرهای مطهر گذاشت. هر دو مناره حرم را طلاکاری کرد و خانه‌های اطراف صحن را خرید و آن را توسعه داد. (۱) ۶۲۸ بیشتر هزینه‌های این کار را خودِ او از هزینه شخصی‌اش پرداخت. در دهه‌های اخیر حرم مطهر توسعه فراوانی یافته و در آن تعمیرهای زیادی انجام گرفته است. (تصویر شماره ۵۴)

۱- صندوق و ضریح

چنان که در صفحه‌های پیشین اشاره شد، صندوق‌هایی از چوب ساج روی مزار دو امام همام نصب گردید که بعدها در آتش سوزی سال ۶۴۰ ق در آتش سوخت و پس از آن، قبر را با کاشی و گچ پوشاندند. در اواخر قرن چهاردهم هجری، صندوقی نفیس و خاتم کاری شده بر روی قبرهای امام هادی و عسکری نصب شد. (۲) ۶۲۹ این اثر از کارهای استاد محمد صنیع خاتم، از هنرمندان اصفهانی، بود.

در قرن چهارم، معزالدوله دیلمی ضریحی از چوب بر روی این صندوق‌ها تعبیه کرد که در دوره‌های بعد بازسازی و مرمت شد. چندی بعد، در عصر صفوی، این ضریح چوبی در آتش سوخت و از بین رفت و از آن به بعد، یک ضریح فولادی، که به دستور سلطان حسین صفوی در ۱۱۱۶ ق ساخته شده بود، جای گزین آن گردید و برفراز چهار قبر نصب شد. چنان که می‌دانیم، در داخل این ضریح و روضه منوره، غیر از دو امام بزرگوار، نرجس خاتون، مادر حضرت مهدی، و حکیمه خاتون، دختر امام جواد علیه السلام و عمه امام عسکری، دفن شده‌اند. قبر حلیمه یا حکیمه خاتون در پایین پای دو امام بزرگوار قرار دارد. (۳) ۶۳۰ امام هادی علیه السلام در قسمت قبله، ضلع جنوبی و امام عسکری پشت سر ایشان، برابر ضلع شمالی ضریح کنونی، دفن شده‌اند. (۴) ۶۳۱ ضریحی که به دستور سلطان حسین ساخته

۱- . صحتی سردرودی، همان، ۸۴؛ حسینی الجلالی، همان، ۱۴۰.

۲- . دایرة المعارف تشیع، ۹۴.

۳- . ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۰۰؛ میلانی، عتبات عالیات عراق، ۱۸۶.

۴- . زمانی، سرزمین خاطره‌ها، ۳۸، ۳۹.

ص: ۲۰۴

شـده بود تـا دوران فتحعلی شـاه قاجـار بـاقی بود تا این که وی ضـریحی از نقره با پایه‌ای چوبی به جای آن نصب کرد. (۱) ۶۳۲ در ۱۳۶۰ ق اسماعیلیان هند برای مرقد امام حسین علیه السلام ضریحی از نقره ساختند و ضریح قبلی را، که ناصر الدین شاه ساخته بود، تعمیر کردند و به سامراء بردند.

در ۱۳۷۵ ق/ ۱۳۳۵ ش، هنرمنـدان اصـفهانی ضـریح بسـیار زیبایی از طلا و نقره ساختنـد که اسـتاد محمـد صـنیع خاتم از جمله آن هنرمندان بود. این ضریح روی چهار قبر مطهر نصب شد (۲) ۶۳۳ و امروزه، هم چنان بر روی آن قبرها قرار دارد. طول این ضریح ۵/ ۳ و عرض شـش گوشه آن ۲۶ متر است. اطراف آن دارای هفـده دهنه شـبکه و دو درِ ورودی از طلاـ و نقره برای راه یابی به داخل است. روی ضریح شش گلدان طلا و میان آن ها تاج‌های طلا قرار دارد. در گوشه‌های بالای ضریح اسماء الهی نوشته شده و حاوی سه ردیف کتیبه است؛ یک ردیف شعرهای شاعر معاصر اصـفهانی، محمـد حسـین صـغیر، در مدح امامان است. ردیف دوم شامل احـادیثی در فضـیلت‌های اهـل بیت است و ردیف دیگر سوره هـل اتی را به خـط اسـتاد حبیب اللَّه فضائلی، از خوشـنویسان مشـهور اصفهان، در خود دارد که در دوره حاضر نوشته شده است. (۳) ۶۳۴ (تصویر شماره ۵۵)

۲- قبرهای خاندان عسکریین

۱- ۲- مزار نرجس خاتون

نرجس خاتون، مادر بزرگوار حضرت ولی عصر (عج)، در ۲۶۰ ق از دنیا رفت و در کنار قبر دو امام بزرگوار، داخل ضـریح آن ها، به خاک سپرده شد. این بانوی بزرگوار فرزند شـیوعا، پسـر قیصـر روم، بود که به عنوان کنیز به سامراء آمد و حکیمه خاتون او را به امام حسن عسکری بخشید. نام این بانو در روم «ملیکا» بود و از نسب مادری به شمعون و

۱- . مهدوی، تاریخچه سامراء و آستان عسکریین، ۴۳.

۲- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۹۴.

۳- . مهدوی، همان، ۴۴.

ص: ۲۰۵

همچنین حوارین حضرت مسیح می‌رسید. پس از پذیرش اسلام نام وی به «نرجس» تغییر یافت اما به نام‌های دیگری چون ریحانه، سوسن و صیقل نیز نامیده می‌شد. (۱) ۶۳۵ این بزرگوار پس از فوت، در خانه امام حسن عسکری در محل سکونت خویش، کنار امام دفن شد که اکنون داخل ضریح مطهر امامین و پشت سر آن ها قرار دارد.

۲- ۲- مزار حکیمه خاتون

حکیمه خاتون، دختر بزرگوار امام جواد علیه السلام و عمه امام حسن عسکری علیه السلام، در دوران غیبت صغری به عنوان وکیل و نماینده حضرت مهدی (عج) بود. به هنگام رحلت امام جواد علیه السلام، او که کودکی بیش نبود، تحت سرپرستی امام هادی علیه السلام قرارگرفت و در زهد و تقوا سرآمد زنان عصر خود شد. از افتخارات این بانوی بزرگوار تربیت و سرپرستی نرجس خاتون، مادر امام زمان (عج)، بود. وی در ۲۷۴ ق وفات یافت و داخل خانه امام هادی علیه السلام دفن شد. (۲) ۶۳۶ این بانو را در سمت پایین پای امام عسکری و امام هادی به خاک سپردند و ضریح او از یک سمت به ضریح آن دو امام متصل است. ضریح حکیمه خاتون ابتدا از جنس برنج بود و با تعویض ضریح امامین، آن نیز به نقره تبدیل شد. (۳) ۶۳۷ (تصویر شماره ۵۶)

۳- ۲- حدیثه، ام العسکری

مادر حضرت امام حسن عسکری علیه السلام را به سبب آن که جده امام زمان است به «جدّه» یاد کرده‌اند. نام‌های این زن با تقوا و زاهد حدیث، حدیثه، سوسن، سلیل و ریحانه بوده است. در متون از وی با عنوان «وکیل» یا «نماینده حضرت مهدی (عج)» یاد شده است. زیرا شیعیان از حکیمه خاتون، عمه امام حسن عسکری علیه السلام، در زمان غیبت صغری سؤال کردند که اینک به چه کسی رجوع کنند. ایشان گفت: «به جدّه»؛ یعنی مادر ابی محمد علیه السلام. مادر امام حسن علیه السلام تا ۲۶۲ ق زنده بود. او را پس از فوت در آستان عسکریین، در خانه مسکونی خود، به خاک سپردند. (۴) ۶۳۸

۱- . مصلح الدین مهدوی، همان، ۵۹- ۶۰؛ ذبیح اللّه محلاتی، مآثر الکبرا فی تاریخ السامراء، ۱/ ۲۴۳.

۲- . حسین الجلالی، مزارات اهل البیت و تاریخهما، ۱۴۴ به نقل از مجلسی، بحار الانوار.

۳- . ناصرالدین شاه، سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۵۸.

۴- . صحتی سردرودی، سیمای سامراء، ۱۳۰- ۱۳۱.

ص: ۲۰۶

۴- ۲- حسین بن علی علیه السلام

حسین فرزند امام هادی علیه السلام و برادر امام حسن عسکری علیه السلام است. او و امام حسن عسکری را «سبطین» می‌خواندند. حسین به امامت برادر خود، امام حسن عسکری علیه السلام، ایمان داشت و از پیروان او بود. وی را از عابدان و زاهدان زمان خود دانسته‌اند. (۱) ۶۳۹ گویند صدای حضرت حجت شبیه صدای عمویش حسین بود. این بزرگوار در پایین پای مبارک امام هادی علیه السلام و عسکری علیه السلام دفن شده است. (۲) ۶۴۰

۵- ۲- ابوعبداللّٰه جعفر بن علی

ابو عبداللّٰه جعفر فرزند امام علی النقی علیه السلام است. او را پس از فوت، در خانه پدرش، همان جا که امام هادی دفن است، به خاک سپردند. (۳) ۶۴۱

۶- ۲- سمانه بنت علی علیه السلام

سمانه یا سمانه مغر بیه، مادر امام هادی علیه السلام، ملقب به «ام الفضل» و «سیده»، از زنان فاضل و زاهد روزگار بود که بیشتر روزها را روزه داشت و شب ها به نیایش می‌پرداخت. او در خانه امام هادی علیه السلام از دنیا رفت و درهمان جا، کنار فرزندش، دفن شد. (۴) ۶۴۲

۷- ۲- ابوهاشم جعفری

داوود بن قاسم فرزند اسحاق بن عبداللّٰه بن جعفر بن ابی طالب و از نواده‌های جعفر طیار است. قبر او در داخل ضریح و آستان عسکریین قرار دارد. این بزرگوار از مادر به محمد بن ابی بکر نسب می‌برد زیرا مادرش، ام حکیم، دختر قاسم بن محمد بن ابی بکر است. او محضر پنج امام را درک کرد و از یاران امام رضا علیه السلام، امام جواد، امام هادی و امام عسکری شمرده شده است. (۵) ۶۴۳

۱- . مهدوی، همان، ۶۳.

۲- . صحتی سر درودی، همان، ۱۲۶- ۱۲۷.

۳- . مهدوی، همان، ۶۳.

۴- . صحتی سر درودی، همان، ۱۳۰- ۱۳۱.

۵- . پیشین، ۱۳۸- ۱۳۹؛ موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۸.

ص: ۲۰۷

۳- رواق ها و ایوان‌ها

در اطراف روضه و ضریح چهار رواق ساخته‌اند که به وسیله پنج در به داخل روضه و حرم وصل می‌شود؛ دو درب در سمت جنوب، دو درب در سمت شمال و یک درب در سمت مشرق. چهار در از جنس نقره و یک در طلا و نقره است.

سقف و دیوار رواق‌های حرم یک‌سان و یک شکل است و همه به دست هنرمندان ایرانی و با هزینه حاج علی نقی کاشانی آینه کاری شده است. رواق جنوبی نیز زمان آیت اللّٰه میرزای شیرازی آینه کاری شده و ده متر ارتفاع دارد. (۱) ۶۴۴ مقابل درِ جنوبی حرم، ایوان مستطیل شکلی قرار دارد که دیوارهای آن با کاشی‌های زیبا توسط هنرمندان ایرانی تزیین شده است. این ایوان ۳۳ متر طول و ده متر عرض دارد که در قسمت جنوبی صحن واقع است و از شمال به رواق جنوبی حرم وصل می‌شود. وسط ایوان، قسمت شمال آن، ایوان کوچک دیگری قرار دارد که از آثار دوران آل بویه است. این ایوان وسط درِ ورودی رواق حرم واقع است. کف ایوان یاد شده با سنگ مرمر فرش شده و دیواره‌ها تایک متری از سنگ مرمر پوشیده‌اند. در دو طرف این ایوان نیز دو مناره زیبا ساخته شده است. (۲) ۶۴۵ کف رواق ها و ایوان‌ها نیز سنگ‌های مرمر است. این سنگ‌ها در ۱۳۸۱ ق با سنگ‌های مرغوب ایتالیایی عوض شد. (۳) ۶۴۶ حرم مطهر در ابعاد ۱۲* ۱۲ و رواق ها ۲۰* ۲۰ متر است. بالای آن در اطراف، کتیبه‌ای بر روی سنگ شامل شعرهایی در مدح و ستایش امامان دیده می‌شود. از کتیبه تا سقف، همه، به وسیله سلیمان خان رکن الملک شیرازی آینه کاری شده است. (۴) ۶۴۷ در زیر سقف نیز کتیبه بزرگی مشتمل بر آیه‌های قرآنی تعبیه شده است. ساختمان حرم و رواق‌ها

۱- . میلانی، همان، ۱۸۷.

۲- . دایرة المعارف تشیع، همان جا.

۳- . مهدوی، همان، ۴۳.

۴- . همان جا.

ص: ۲۰۸

ازسه جهت‌به صحن‌بزرگ ووسیعی محاط است وضلع بیرونی‌آن ۶۲ ایوان کوچک دارد.

۴- صحن حرم

مرقد مطهر عسکریین از سه صحن تشکیل شده است، یک صحن آن به سرداب مطهر اختصاص دارد، یک صحن در مقابل ایوان و صحن دیگر در کنار صحن اول قرار دارد. (۱) ۶۴۸ صحن ها به وسیله درهایی به هم وصل و به خارج مرتبط می‌شود. ضلع بیرونی ساختمان مشرف به صحن دارای ۶۲ ایوان است.

میرزا محمد تهرانی مقابل ایوان بزرگ حوضی ساخت که جلوه بسیار زیبایی داشت امّا بعدهااین حوض را خراب کردند. طول صحن امامین، که بزرگ ترین صحن است، ۷۸ و عرض آن ۷۷ متر است. میرزا عبدالحسین مجتهد به دستور ناصر الدین شاه تعمیراتی در آن انجام داد و آن جا را کاشی کاری کرد. (۲) ۶۴۹ در ضلع شرقی و غربی این صحن هجده ایوان قرار دارد و مصلای بزرگ آستان از طریق صحن ارتباط می‌یابد.

صحن دوم؛ به نام صحن مصلی به طول پنجاه و عرض چهل متر است.

صحن سوم؛ به نام صحن الغیبه ۶۴ متر طول و ۵/ ۶۱ متر عرض دارد. (۳) ۶۵۰ در دوران اخیر، دیوارهای صحن‌ها را برداشتند و دو سر صحن را به هم وصل کردند. چهار در نیز در آن تعبیه شد که یکی از آن ها را سلطان عبدالحمید عثمانی ساخته است. (۴) ۶۵۱ بر روی سر در مقابل ایوان، ساعتی نصب شده که زیبایی صحن را دو چندان می کند. (تصویر شماره ۵۶)

۵- گنبد و مناره‌ها

برفراز بقعه و مرقد مطهر دو امام گنبدی ساخته‌اند که از همه گنبدهای عتبات عالیات بزرگ تر و محکم تر است. (۵) ۶۵۲ در ابتدای امر، در عصر ناصر الدوله حمدانی، گنبد کوچکی از گچ و آجر برفراز مرقد ساخته شد. معز الدوله دیلمی نیز گنبد دیگری به جای

۱- . مهدوی، همان، ۴۳.

۲- . ناصرالدین شاه، همان، ۱۵۳.

۳- . صحتی سردرودی، همان، ۷۵.

۴- . میلانی، همان، ۱۹۰.

۵- . ادیب الملک، همان، ۱۰۰؛ ابو طالب خان، مسیر طالبی، ۴۰۶.

ص: ۲۰۹

آن ساخت. چندی بعد، ارسلان بساسیری آن را خراب کرد و گنبد بهتری ساخت. گنبد کنونی ساخته میرزا احمد خان دنبلی و فرزند اوست که با آجر ساخته شده و به کاشی‌های خاکستری مزین است. در زمان ناصر الدین شاه، آن را از ثلث ثروت امیر کبیر تذهیب و طلایی کردند. شیخ عبدالحسین تهرانی بر این کار نظارت داشت. (۱) ۶۵۳ محیط گنبد ۶۸ متر است و ۷۲ هزار کاشی طلا در آن به کار رفته است. داخل گنبد آینه کاری و مزین به آیه‌های قرآنی و اسم‌های ائمه اطهار با کاشی‌های هفت رنگ است.

در دو طرف گنبد دو گل دسته بسیار زیبا و بزرگ به ارتفاع ۳۶ متر از فاصله بسیار دور به چشم می‌خورد. برای نخستین بار، الناصر، خلیفه عباسی، در ۶۰۶ ق دو مناره برای حرم ساخت. (۲) ۶۵۴ این دو مناره در دوره ناصر الدین شاه توسط شیخ عبدالحسین مجتهد تهرانی (شیخ العراقین) تعمیر و بازسازی شدند (۳) ۶۵۵ و قسمت‌های بالای آن را حاج علی اصفهانی کهربایی در ۱۳۸۷ ق به طلا آراست. (۴) ۶۵۶ (تصویر شماره ۵۷)

۶- سرداب غیبت

در داخل صحن دو امام، ضلع شمال غربی و پانزده متری بقعه و حرم مطهر، مقامی است که امروزه به سرداب غیبت معروف است. سرداب به زیرزمینی گویند که در خانه‌ها ساخته می‌شد تا ساکنان را از گرمای بیش از حد تابستان در امان دارد و اهل خانه ساعتی از روزهای گرم تابستان را در آن‌جا می‌گذرانیدند. در منزل امام هادی علیه السلام سردابی بود که ایشان و فرزند بزرگوارش، امام عسکری علیه السلام، و نوه گران‌قدرش، حضرت بقیهٔ اللّه اعظم، چند صباحی را در آن زیسته و به عبادت پروردگار مشغول بودند. به هنگام رحلت امام عسکری علیه السلام فرزندش از دیده‌ها غایب شد. (۵) ۶۵۷ بعدها مردم عوام و بسیاری از جاهلان پیرامون این واقعه داستان‌ها ساختند و چنین

۱- . فخرالمک اردلان، از حریم تا حرم، ۶۵؛ ناصرالدین شاه، همان، ۱۵۳.

۲- . مهدوی، همان، ۴۵.

۳- . فخرالملک اردلان، همان، ۶۵.

۴- . دایرهٔ المعارف تشیع، ۹۴.

۵- . شیخ ذبیح اللّه محلاتی، مآثر الکبرا فی تاریخ السامراء، ۱/ ۲۸۸؛ مصلح الدین مهدوی، همان، ۴۹.

ص: ۲۱۰

گفتند که حضرت مهدی (عج) پس از ورود به چاه داخل سرداب ناپدید شده است.

براساس این اعتقاد، زائران شیعه در داخل سرداب، از حوضی که محل وضوی امام هادی و عسکری علیه السلام بود، به عنوان تبرک خاک برمی‌داشتند که کم کم این مکان به بئر غیبت یا چاه غیبت معروف شد. (۱) ۶۵۸ در این جا ضروری است اشاره شود که در هیچ یک از متن‌های معتبر شیعی به این مکان با عنوان «چاه غیبت» یا «محل غیبت حضرت مهدی» اشاره نشده است و بسیاری از بزرگان شیعه نیز به انکار آن پرداخته‌اند. مرحوم محدث نوری، صاحب المستدرک، علت پیدایش «سرداب غیبت» را چنین شرح می‌دهد: «عده‌ای از خادمان این مکان برای کسب منافع مادی و دنیوی خود چنین خرافه‌ای را رواج داده، آن را چاه غیبت معرفی کرده‌اند و از آن محل خاکی برای تبرک در مقابل دریافت پول به زائران می‌دادند. مرحوم شیخ العراقین، از علمای عالی قدر شیعه، برای جلوگیری از این اقدام ناصواب، چاه مذکور را پر کرده و درب آن را محکم بست. اما بعدها، خادمان دوباره آن را گشوده و تا به امروز با این ترفند به گرفتن پول از زائران می‌پردازند». (۲) ۶۵۹ مرحوم شیخ عباس قمی گوید: «این خرافه را علمای اهل سنت به شیعه نسبت می‌دهند و می گویند شیعه معتقد است مهدی آن ها در این چاه غایب شده و در آن‌جا باقی است تا هرگاه خداوند بخواهد بیرون آید و جهان را پر از عدل و داد کند». (۳) ۶۶۰ یاقوت حموی، از تاریخ نویسان اهل سنت، در بیان سامراء گوید: «وبها السرداب المعروف فی جامعها الذی زعم الشیعه ان مهدیهم یخرج منه ...». (۴) ۶۶۱ در سامراء سرداب معروفی، در مسجد آن شهر، وجود دارد که شیعه می‌پندارند مهدی آنان از این سرداب ظهور خواهد کرد. چنان که

۱- . جلالی الحسینی، مزارات اهل البیت و تاریخها، ۱۴۱- ۱۴۳.

۲- . محدث نوری، کشف الاستار، ۴۳؛ مصلح الدین مهدوی، تاریخچه سامراء، ۴۹ به نقل از هدیهٔ الزائرین، ادیب الملک که خود شاهد برداشتن خاک از این جا بوده، گوید: «چون به تدریج از این مکان تیمناً خاک برمی‌داشته‌اند به صورت چاهی در آمده و در اصل چاه نبوده است» (سفرنامه ادیب الملک، ۱۰۲).

۳- . مهدوی، همان، ۴۱؛ به نقل از هدیهٔ الزائرین. برای نمونه، بنگرید: محمد کرد علی، خطط الشام، ۵/ ۲۴۸. ناصر الدین شاه از زمره کسانی است که تلاش کرد تا این چاه را مسدود کند. او می گوید: «به آقا شیخ محمد گفتم شبکه مطلایی بر درچاه نصب کند» (سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۵۵).

۴- . یاقوت حموی، معجم البلدان، ۳/ ۱۷۴- ۱۷۵.

ص: ۲۱۱

می‌دانیم، همه منابعی شیعی محل ظهور حضرت مهدی (عج) را مکه ذکر کرده‌اند. (۱) ۶۶۲ در هر حال، رواج این اعتقاد نه تنها موجب تمسخر و وهن شیعه می‌شود بلکه عده‌ای از معاندان و منکران، وجود مبارک حضرت مهدی (عج) آن‌را بهانه می کنند تا اصل مهدویت را انکار کرده آن را ساخته و پرداخته شیعه و از خرافات آنان بدانند. به هر روی، زائران فهیم و ارادت‌مند اهل بیت باید از هر گونه اقدامی که موجب وهن و تمسخر شیعه و سوء استفاده دشمنان شود، خود داری کنند. سید محسن الامین، از علمای بزرگ شیعه، معتقد است که این توهمی فاسد برای برخی است که می‌پندارند حضرت مهدی (عج) در این سرداب است، جز این نیست که تبرک به این مکان تنها برای تبرک به آثار صالحین است زیرا سه تن از امامان شیعه در این مکان زندگی می کرده‌اند. (۲) ۶۶۳ به هرحال، سرداب غیبت که تنها می‌توان گفت زیرزمین خانه مسکونی امام عسکری و محلّ زندگی و سپس غیبت امام عصر (عج) بوده است امروزه در داخل صحن، به صورت مستقل با بقعه و گنبد کاشی کاری، وجود دارد. داخل آن شامل یک غرفه شش ضلعی و یک غرفه مستطیلی کوچک و یک غرفه مستطیلی بزرگ است که به مصلای مردان و زنان شهرت دارد و از طریق یک راهروی بلند و باریک به هم وصل می‌شود. در داخل این غرفه پلکانی با بیست پله قرار دارد که از آن به داخل سرداب راه است. دیوارهای داخل سرداب و سقف آن آینه و کاشی کاری است و نوشته‌ای به خط کوفی روی یک نوار چوبی در طول دیوارهای سه گانه قرار دارد.

بر سرداب غیبت درِ قدیمی و کهن نصب شده که تاریخ آن به سال ۶۰۶ ق برمی‌گردد. این در را الناصر لدین اللّه عباسی ساخته است و جلوه‌ای عالی از هنر قرن هفتم است. (۳) ۶۶۴ درب دو لنگه دارد و به صورت مشبک است و حجره غیبت را از مصلای مردان جدا می کند. روی آن کتیبه‌ای به خط نسخ است که حکایت از نحوه و زمان ساخت این در دارد و نام سعد بن حسین بن سعد، با تاریخ ۶۱۷ ق، دیده می‌شود. این در را

۱- . محسن الامین، اعیان الشیعه، ۴/ ۵۴۰.

۲- . محسن الامین، همان، ۱/ ۴۵۷.

۳- . صحتی سردرودی، همان ۹۴- ۹۵؛ مدرسی، شهر حسین، ۲۶۵.

ص: ۲۱۲

«باب‌الغیبت» می‌نامند و پشت آن اتاق کوچکی به طول دو و عرض ۱/۵ متر وجود دارد که به محل غیبت امام عصر (عج) مشهور است وچاه معروف به «چاه غیبت» نیز در گوشه همین اتاق است. امروزه درِ یاد شده بسته است و کسی نمی‌تواند از آن وارد شود. داخل آن با کاشی‌های هفت رنگ تزیین شده است. کاشی کاری آن را شیخ محمد به دستور ناصر الدین شاه انجام داده و کتیبه‌ای هم به یادگار گذاشته است. (۱) ۶۶۵ سرداب صحنی به طول شصت و عرض بیست متر با ایوان و شبستان دارد. در گذشته، راه سرداب از پشت سر نزدیک قبر نرجس خاتون بود تا این که احمد خان دنبلی سرداب را به صورت جداگانه ساخت و صحن وایوان برای آن قرار داد. (۲) ۶۶۶ سرداب به وسیله دری به شبستان وصل می‌شود که به سرمایه سهم الملک عراقی اراکی نقره کاری شده است. روی سرداب مسجدی وجود دارد که به مسجد صاحب مشهور است. این مسجد را هم حسینقلی خان دنبلی ساخته است. برفراز مقام غیبت یا سرداب گنبدی کاشی کاری شده قرار دارد. بنای آن در ۱۲۰۲ ق توسط احمد خان دنبلی ساخته شده و کاشی کاری آن از کارهای محمد علی میرزا، حاکم کرمانشاهان، است. (۳) ۶۶۷ در حال حاضر، فضای داخل سرداب را با انجام تغییراتی گسترش داده‌اند. (تصویر شماره ۵۸- ۵۹)

ج- سایر قبرهای سامراء

۱- قبرهای امام زاده‌ها

۱- ۱- آستان سید محمد

ابو جعفر، سید محمد فرزند امام هادی علیه السلام در ۵۰ کیلومتری جنوب سامراء و در شمال بغداد و نزدیک قریه‌ای به نام بلد (۴) ۶۶۸ از نواحی دُجَیل، بین راه بغداد و سامراء، دفن

۱- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۵۵.

۲- . مهدوی، همان، ۵۱؛ ذبیح اللّٰه محلاتی، همان، ۱/ ۲۸۸- ۲۸۹.

۳- . ناصر الدین شاه، همان، ۱۵۳؛ میرزا ابو طالب خان، مسیر طالبی، ۴۰۶.

۴- . قریه بلد امروزه در استان صلاح الدین واقع شده است که به سبب وجود این قبر به «بلد سید محمد» معروف است. این قریه تا بغداد هشتاد کیلومتر فاصله دارد.

ص: ۲۱۳

شده است. او، که از بزرگان و مبارزان عصر خود بود، در میان شیعیان و دوست داران اهل‌بیت به «سبع الدجیل»، شیر دجیل، معروف بود. سید محمد در ۲۲۸ ق، به دنیا آمد و در ۲۵۲ ق دو سال قبل از شهادت امام هادی علیه السلام، درحالی که از زیارت پدر باز می‌گشت در قریه بلد بیمار شد و از دنیا رفت و در همان جا خاک شد. (۱) ۶۶۹ از تاریخ بنای بقعه او اطلاعی در دست نیست و به نظر می‌رسد در دوران عضد الدوله دیلمی ساخته شده باشد. نخستین کسی که به تعمیر و مرمت بقعه این بزرگوار اقدام کرد شاه اسماعیل صفوی بود. سپس، مولی محمد رفیع بن محمد شفیع در ۱۱۹۸ ق، به نمایندگی از سوی احمد خان دنبلی به ادامه این کار همت گماشت. این بقعه تا زمان یاد شده به دلیل دوری از جاده اصلی سامراء چندان مورد اعتنا و توجه نبود و متروک شده بود. (۲) ۶۷۰ با قرار گرفتن این آستان برسرراه اصلی بغداد- سامراء، زائران بی شماری را به سوی خود جلب کرد و رو به آبادانی نهاد. در ۱۲۰۸ ق، شیخ زین العابدین کاظمی آل سلماسی گنبدی از گچ و آجر برروی آن مزار بنا کرد و کاروان سرایی نیز جهت سکونت زائران، به هزینه احمد خان دنبلی، ساخته شد. (۳) ۶۷۱ در ۱۲۴۴ ق، ملامحمد صالح برغانی قزوینی با نظارت سردار حسن خان تعمیراتی روی آستان سید محمد انجام داد. او عمارت قبلی را تخریب و آستان و گنبد را به صورت مجلل بنا کرد که بازسازی آن شش سال طول کشید. (۴) ۶۷۲ در ۱۳۱۰ ق به کوشش مرحوم محدث نوری برخی از کاشی‌های گنبد مرمت و هشت حجره در جنوب و چهار حجره در طرف غرب صحن احداث شد. ضریحی از فولاد روی مرقد مطهر قرار گرفت و کف صحن با سنگ مرمر فرش شد. دیوارهای اطراف، تا نیمه، با سنگ تزیین و بقیه آینه کاری گردید. در سال های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۴ ق توسعه‌ای در آستان مقدس امام زاده محمد توسط حاج آقا محمد طباطبایی قمی انجام

۱- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۹۸.

۲- . پیشین، ۱/ ۹۸.

۳- . صحتی سردرودی، همان، ۱۰۷؛ حسینی الجلالی، همان، ۱۴۶.

۴- . دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۹۸.

ص: ۲۱۴

یافت که آخرین تعمیرات در آن بود. (۱) ۶۷۳ اکنون، صحن به شکل مربعی با ضلع‌های ۱۵۰ متری است. محیط گنبد پنجاه و ارتفاع آن ۴۵ متر است و در کنار آن مناره‌ای به ارتفاع چهل متر قرار دارد که در ۱۳۷۹ ق ساخته شده است. داخل حرم نیز با کاشی کاری و آینه کاری هنرمندان ایرانی تزیین شده است. (۲) ۶۷۴ (تصویر شماره ۶۰)

۲- ۱- آستان ابراهیم بن مالک اشتر

ابو نعمان ابراهیم، فرزند شجاع و دلاور مالک اشتر و انتقام گیرنده خون شهیدان کربلا، در جنوب شهر دُجیل، در هشت فرسخی سامراء و در نزدیکی جاده قدیم بغداد- سامراء به خاک سپرده شده است.

ابراهیم فرمانده کل سپاه مختار بود که در زمان عبد الملک مروان بر خلیفه وقت قیام کرد و بصره، کوفه و سایر شهرهای عراق را به تصرف در آورد. ابراهیم در یک درگیری با سپاه خلیفه به فرماندهی عبیداله بن زیاد، عامل اصلی فاجعه کربلا، موفق شد سپاهیان خلیفه را درهم کوبد و هریک از فرماندهان آن سپاه را، که در حادثه کربلا نقش مؤثری داشتند، به هلاکت برساند. او عبید اله بن زیاد، شمر بن ذی الجوشن، حرمله، خولی و سایر جنایت کاران کربلا- را به بدترین وجهی به قتل رساند و با گرفتن انتقام خون شهیدان کربلا نام خود را در تاریخ ماندگار و جاویدان ساخت. ابراهیم پس از آن به خدمت مصعب بن زبیر در آمد و به عنوان فرمانده سپاه او، در ۸۳ ق، با سپاهیان عبدالملک درگیر شد و در منطقه دیر جاثلیق نزدیک دجیل به شهادت رسید. امروزه، مزار این دوست دار اهل بیت زائران زیادی دارد. بنای بقعه در عصر صفویه تجدید و بر سر در ورودی آن نوشته شده است: «هذا قبر المرحوم ابراهیم بن مالک اشتر النخعی، علم‌دار رسول اللّه، ۱۰۸۹ ق». آستان ابراهیم حرمی وسیع و گنبدی از گچ و آجر دارد که به تازگی توسط حاج محمود المجید تعمیر و تجدید بنا شده است. (۳) ۶۷۵

۱- . همان جا.

۲- . همان جا؛ صحتی سردرودی، همان، ۱۰۸.

۳- . صحتی سردرودی، همان، ۱۳۳؛ مهدوی، همان، ۷۰.

ص: ۲۱۵

۲- قبر عالمان و بزرگان دین

۱- ۲- صولی کاتب (۱۷۶ ق- ۲۴۳ ق)

ابو اسحاق ابراهیم بن عباس بن محمد بن صول، معروف به صولی کاتب، از نویسندگان و اندیشمندان قرن دوم هجری است که در سامراء خاک شده است. (۱) ۶۷۶

۲- ۲- ابن سکیت (۱۸۶ ق- ۲۴۴ ق)

ابو یوسف یعقوب بن اسحاق اهوازی، معروف به ابن سکیت، از اصحاب و یاران امام جواد علیه السلام و امام هادی است. او در عصر متوکل به شدید ترین وجهی به دستور خلیفه به قتل رسید و زبان او، که به ستایش امام علی علیه السلام و دو فرزندش از کام بیرون آمده بود، به دست دژخیمان خلیفه برای همیشه از کام برآمد. ابن سکیت اهل علم و شعر و ادب و مورد اعتماد امامان شیعه بود. (۲) ۶۷۷

۳- ۲- نجاشی (۳۷۲ ق- ۴۵۰ ق)

ابوالعباس احمد بن عباس بن محمد، صاحب تألیف مشهور رجال، در مطیر آباد، نزدیک سامراء دفن شده است. او از رجال شناسان برجسته شیعه و مورد اعتماد عالمان شیعی بود (۳) ۶۷۸ و کتابش به نام خود او معروف است.

۴- ۲- شیخ رضا همدانی (۱۲۵۰ ق- ۱۳۲۲ ق)

علامه شیخ رضا فرزند شیخ هادی همدانی نجفی از مراجع تقلید قرن سیزدهم هجری و صاحب تألیفاتی در فقه و اصول از جمله مصباح الفقیه است. او را در رواق سمت پایین پای عسکریین دفن کرده‌اند. (۴) ۶۷۹

۵- ۲- زرقانی شیرازی (ف ۱۳۱۰ ق)

شیخ محمد حسین زرقانی شیرازی، از عالمان بزرگ شیراز و از شاگردان میرزای شیرازی بزرگ در زاویه صحن مقدس عسکریین، نزدیک پنجره‌های

۱- . مهدوی، همان، ۶۹.

۲- . همان، ۸۵.

۳- . همان، ۷۲.

۴- . همان، ۷۶.

ص: ۲۱۶

سرداب مطهر دفن است.

آن بزرگوار به هنگام ساختن حسینیه‌ای در سامراء، به داخل چاه آب آن افتاد و فوت کرد. علت این حادثه روشن نیست. (۱) ۶۸۰

۶- ۲- سید محمد شریف (ف ۱۳۲۲ ق)

سید محمد شریف بن محمد طاهر حسینی تویسرکانی از عالمان و رجال صاحب تألیف قرن چهاردهم هجری در رواق شرقی حرم به خاک سپرده شده است. (۲) ۶۸۱

۷- ۲- نوری ایلکایی (ف ۱۳۲۰ ق)

شیخ ابراهیم کبیر نوری ایلکایی عالم، فقیه و از شاگردان میرزای شیرازی بزرگ و میرزا محمد تقی شیرازی است. قبر او در رواق غربی، پایین پای مبارک امامین، قرار دارد. (۳) ۶۸۲

۸- ۲- حاج میرزا محمد حسین شیرازی (ف ۱۳۳۸ ق)

حاج میرزا محمد حسین فرزند میرزا خلیل اللّٰه شیرازی از عالمان مهاجر به سامراء و شاگرد میرزای شیرازی بزرگ بود و در فقه تبحر داشت. (۴) ۶۸۳ او را در رواق حرم به خاک سپردند.

۹- ۲- سید حسن کلیددار (ف ۱۳۴۵ ق)

سید حسن کلیددار فرزند سید رضا، از کلیدداران و متولیان آستان مقدس، در رواق مطهر امامین دفن شده است.

۳- قبر خلیفه‌ها و امیران

در سامراء هشت تن از خلیفه‌های بنی عباس را به خاک سپرده‌اند که در آن دوران این شهر مرکز خلافت آنان بود: ۱- معتصم ۲- واثق ۳- متوکل ۴- منتصر ۵- مستعین

۱- . همان، ۷۴.

۲- . همان، ۷۸؛ موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۷.

۳- . همان، ۶۹.

۴- . مهدوی، همان، ۷۵.

ص: ۲۱۷

نقشه؟؟؟

ص: ۲۱۸

۶- معتز ۷- مهتدی ۸- معتمد (۱) ۶۸۴.

هم چنین، میرزا احمـد خان دنبلی (ف ۱۲۰۰ ق)، حاکم آذربایجان، و فرزندش حسینقلی خان (ف ۱۲۰۷ ق)، که هر دو از بانیـان و ساعیان بازسازی و مرمت آسـتان عسکریین بودند، در رواق مطهر دفن شده‌اند و مقبره عده‌ای از رهبران دنبلی نیز در کنار آنان قرار دارد. (۲) ۶۸۵

ج- مسجدهای تاریخی سامراء

۱- مسجد جامع

اشاره

یکی از قدیمی‌ترین مسجدهای تاریخی عراق مسجد بزرگ سامراء است که از بناهای زمان متوکل، ابتدای قرن سوم هجری، است و ساخت آن از ۸۴۸ تا ۸۲۵ م طول کشـید. این مسـجد هم به لحاظ وسـعت و هم به لحاظ قدمت از دیگر مسـجدهای عراق بزرگ‌تر است مسـاحت داخلی آن ۲۴۰* ۱۵۶ متـر و مسـاحت بیرونی آن ۳۷۶* ۴۴۰ مـتر اسـت که در مجمـوع ۳۸۰۰۰ مـترمربع را به خود اختصاص می‌دهد. چهارده درب ورودی دارد که سه درب در ضلع شـمالی، چهار درب در غرب و شـرق و نُه درب در جنوب قرار دارد. صحن مسجد نیز ۱۱۰* ۱۶۰ متر است. (۳) ۶۸۶ این مسـجد در بیرون شـهر فعلی سامراء و حدود دو کیلومتر پایین تر از آستان مقدس عسـکریین قرار دارد. امروزه، از این مسـجد تنها دیواره‌های آن و مناره معروف به ملویه باقی مانده است. داخل مسجد سقف نـدارد و کف آن همه خـاکی است. دیوارهـای بسـیار ضـخیم آن هماننـد دیوارهـای قلعه‌ای است که حـدود دو متر ضـخامت دارد. ارتفاع آن ده متر و دارای چهل برج در ضـلع‌های مختلف است. ضـلع‌های شـمالی و جنوبی، هریک، هشت برج و ضلع‌های شرقی و غربی دارای ده برج است. (۴) ۶۸۷

۱- . مهدوی، همان، ۵۲.

۲- . همان، ۷۵.

۳- ۱۳۰ ,Henry Stierlin, Islam, V ,۱. P .

۴- ۱۳۱ ,Ibid, V ,۱. P .

ص: ۲۱۹

هزینه ساختمان این مسجد در آن دوران، نزدیک به چهارصد هزار دینار طلا بوده است. (۱) ۶۸۸ این مکان ابتدا در خارج از شهر قرار داشت و کنار راه آن بازار و دکان‌هایی ساخته بودند. راه مسجد به حدی وسیع بود تا خلیفه بتواند سواره یا پیاده به مسجد بیاید و در آن مسجد نماز گزارد. (۲) ۶۸۹ وسط صحن حوضی ساخته بودند که فواره‌های آن همواره در حال فوران بود. (۳) ۶۹۰ از این مسجد امروزه فقط دیوارها و مناره آن باقی است که در دوران معاصر بازسازی شده است.

۱- ۱- مناره ملویه

(۴) ۶۹۱

متوکل عباسی در ضلع شمالی مسجد بزرگ سامراء مناره‌ای ساخت که هنوز، پس از ۱۲۰۰ سال، راست قامت برجای مانده و از کیلومترها مسافت چشم بیننده را به خود خیره می‌سازد. این مناره عظیم به لحاظ سبک و نوع معماری از عجایب دنیا و در جهان اسلام بی‌نظیر است. ارتفاع آن به ۵۵ متر می‌رسد که برروی یک قاعده و پایه مربعی شکل به مساحت ۳۲ متر بنا شده است. این مناره به شکل مخروطی از قاعده‌ای بسیار پهن به مساحت ۳۲ متر آغاز و تا بالاترین نقطه امتداد می‌یابد و رأس آن با شش متر مساحت ختم می‌شود. (۵) ۶۹۲ از عجایب این مناره سبک منحصر به فرد آن در پلکان‌های مناره است که برخلاف همه مناره‌ها، پلکان آن از بیرون و اطراف مناره است و به صورت مارپیچ و مدور در شش دور، از پایین تا بالا، امتداد دارد و شکلی چون حلزون به خود می گیرد.

ارتفاع هریک از پلکان‌ها حدود ده سانتی‌متر است و علت کوتاهی آن‌ها این بود که خلیفه می‌خواست با اسب از آن ها بالا رفته و ارتفاع مناره را صعود کند. (۶) ۶۹۳ در دوره‌های

۱- . مصلح الدین مهدوی، همان، ۲۳؛ جعفرالخلیلی، همان، ۹/ ۸۵، ۲۲۰- ۲۲۱.

۲- . ادیب الملک، همان، ۱۰۹.

۳- . صحتی سردرودی، همان، ۱۵۵.

۴- . ayiwlaM.

۵- ۱۳۲ ,Henry, Stierlin, Islam. V, ۱. P.

۶- . ادیب الملک، همان، ۱۰۹؛ ناصرالدین شاه در سفرنامه در این امکان تردید روا می‌دارد و می گوید: «چون‌ارتفاع آن بسیار زیاد است انسان در بالا رفتن آن دچار ترس می‌شود و قطعاً استر و اسب در این ارتفاع دچار وحشت و ترس فراوان می‌شود». (همان، ۱۵۳).

ص: ۲۲۰

بعـد، ابن طولون در قاهره مسـجد و مناره‌ای به همین سـبک ولی کوچک تر از آن احـداث کرد. این بنا و معماری ظاهراً به تقلید از معبـدهای کلدانیان و بابلیان (۱) ۶۹۴ و یـابرج بابل (۲) ۶۹۵ ساخته شـده است. زیرا کلـدانیان این نوع معبـدها را برای انجام قربانی می‌ساختند که می‌باید به بالاترین نقطه برده و تقدیم خدایان شود. (تصویر شماره ۶۳)

۲- جامع ابی دُلف

یکی دیگر از مسـجدهای قـدیمی و تـاریخی سـامراء، مسـجد ابودلـف اسـت کـه توسـط ابودلـف قـاسم بن عیسـی عجلی کرجی، از حاکمان عصر عباسی (ف ۲۲۶ ق)، ساخته شد.

ابو دلف، در ادب و شعر و جنگ آوری و شـجاعت شـهره بود، سـفری به ایران داشت و خاطراتش را در سـفرنامه‌ای به نام سفرنامه ابی دُلف در ایران به رشته تحریر در آورده است.

مسـجد ابی دلف در شـمال شرقی سامراء، در محله المتوکلیه، قرار دارد و مساحتی حدود سی هزار متر مربع، یعنی ۱۳۵* ۲۱۳ متر، با هفـده درب ورودی و پنـج رواق و شبسـتان دارد. در داخل شبسـتان محراب و منبر واقع شـده و صـحن آن دارای سه حیاط است که مناره‌ای نیز در کنار آن ساخته شده است. (۳) ۶۹۶ ترکیب معماری این مسجد را معماران مغربی و مصری در قیروان و قاهره اقتباس کرده و مسـجدهایی بر آن اساس ساخته‌اند. ساخت مسـجد ابی دُلف در حدود ۲۴۶ ق به پایان رسـید و امروزه از آن جز دیوارهای مخروبه بیرونی و شبستان اثری برجای نمانده است. (۴) ۶۹۷

۱- Henry, Stierline, Islam, V, I. P. ۱۳۳

۲- . هانری بایندر، سفرنامه هانری بایندر، ۳۳۲.

۳- . جعفر الخلیلی، همان، ۹/ ۲۲۳.

۴- Henry, Stierline, Islam. V, ۱. P. ۱۳۴.

ص: ۲۲۱

فهرست منابع

۱- آل طعمه، سلمان هادی، تاریخ مرقد الحسین و العباس، بیروت، مؤسسهٔ الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۶.

۲- همو، میراث کربلا، تاریخ فرهنگی اجتماعی کربلا، ترجمه محمد رضا انصاری، تهران، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۳.

۳- آل محبوبه، جعفر شیخ باقر، ماضی النجف و حاضرها، بیروت؛ دارالاضواء، ط ۲/ ۱۴۰۶.

۴- ابن اثیر، عزالدین ابی الکرم، الکامل فی التاریخ، بیروت، دارصادر، ۱۹۶۵ م.

۵- ابن ابی الحدید، عزالدین، شرح نهج البلاغه، قم، مکتبهٔ آیت اللّه نجفی، ۱۴۰۴.

۶- ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمد علی موحد.

۷- ابن جبیر، محمد بن احمد، سفرنامه ابن جبیر، ترجمه پرویز اتابکی، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰ ق.

۸- ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد، العبر، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۳.

۹- ابن صباغ مالکی، علی بن محمد، الفصول المهمه فی معرفهٔ احوال الائمه، نجف، حیدریه، ۱۳۸۱ ق.

۱۰- ابن طقطقی، محمد بن علی طباطبا، تاریخ فخری در آداب ملکداری ودولت‌های اسلامی، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر، ۱۳۵۰.

۱۱- ابن عنبه، جمال الدین احمد بن علی، عمدهٔ الطالب فی أنساب آل أبی‌طالب، بیروت، دار الحیاهٔ بی‌تا.

۱۲- ابن منظور، محمد بن ابی الکرم، لسان العرب، تحقیق احمد فارس صاحب

ص: ۲۲۲

الجوائب، بیروت، دار صادر، داربیروت، ط سوم، ۱۴۱۴.

۱۳- ابوطالب خان، میرزا، مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب‌خان (۱۲۹۱ ق)، به کوشش حسین خدیوجم، تهران، کتابهای جیبی، ۱۳۵۲.

۱۴- ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات (دلیل الزائرین ۱۲۷۲ ق)، تصحیح مسعود گلزاری، تهران، ۱۳۶۴ ش.

۱۵- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، مسالک و ممالک، به کوشش ایرج افشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر، ۱۳۶۲ ش.

۱۶- اصفهانی، عماد الدین حسین، تاریخ جغرافیایی کربلای معلی و اماکن متبرکه، تهران، موسوی، ۱۳۲۶ ش.

۱۷- الامین، حسن، اعیان الشیعه، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۰۷ ق.

۱۸- اوتر، ژان، سفرنامه ژان اوتر (عصر نادرشاه)، ترجمه علی اقبالی، تهران، جاویدان، ۱۳۶۳ ش.

۱۹- بابایی، سعید، سیمای نجف اشرف، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶ ش.

۲۰- بلاذری، ابی الحسن، انساب الاشراف، بیروت، ۱۹۷۴ م.

۲۱- بلاغی، حجت، تاریخ نجف اشرف و حیره، تهران، مظاهری، ۱۳۲۸ ش.

۲۲- حسینی الجلالی، محمد حسین، مزارات اهل البیت و تاریخهما، بیروت، مؤسسهٔ الاعلمی للمطبوعات، ط سوم، ۱۴۱۵.

۲۳- خلیلی، جعفر، موسوعهٔ العتبات المقدسه، قسم النجف، السامراء، الکوفه، الکربلا، مؤسسهٔ الاعلمی للمطبوعات، بیروت، چ دوم، ۱۴۰۷.

۲۴- همو، آشنایی با عتبات مقدسه و زندگانی چهارده معصوم، ترجمه علی چراغی، تهران، حفظی، ۱۳۷۶.

۲۵- دایرهٔ المعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، کامران فانی، بهاء الدین خرمشاهی، تهران، مؤسسه دایرهٔ المعارف تشیع، ۱۳۶۹ ش.

۲۶- دیولافوا، مادام، سفرنامه مادام دیولافوا (ایران و کلده)، ترجمه همایون سابق، ترجمه و نگارش فره‌وشی، تهران خیام، ۱۳۳۲ ش.

ص: ۲۲۳

۲۷- رجبی، محمد حسین، کوفه و نقش آن در قرون نخستین اسلامی، تهران، دانشگاه امام حسین، ۱۳۷۸ ش.

۲۸- رضا قلی میرزا، سفرنامه رضاقلی میرزا، نوه فتحعلی شاه، به کوشش اصغر فرمانفرمایان، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۶ ش.

۲۹- رضوی، هاشم، راهیان کربلا، مشهد، سعیدی منش، ۱۳۷۸ ش.

۳۰- زمانی، احمد، سیری در سرزمین خاطره‌ها، سفرنامه کربلا، تهران، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۰.

۳۱- زنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، بیروت مؤسسهٔ الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۴ ق

۳۲- سدید السلطنه، محمد علی خان، سفرنامه سدید السلطنه، التوفیق فی الطریق، تصحیح احمد اقتداری، تهران، به نشر، ۱۳۲۶ ش.

۳۳- سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، تصحیح خداپرست.

۳۴- صحتی سردرودی، محمد، سیمای سامراء، سینای سه موسی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۴ ش.

۳۵- طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، ۱۳۵۴.

۳۶- طریحی، مجمع البحرین، تحقیق سید احمد حسینی، تهران، مرتضوی، ۱۳۶۵.

۳۷- عضد الملک، سفرنامه عضدالملک به عتبات. بی‌تا

۳۸- فخر الملک اردلان، ابوالحسن، از حریم تا حرم، سفرنامه فخرالملک اردلان به عتبات، به کوشش محمد رضا عباسی، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۲.

۳۹- فراهیدی، کتاب العین، تحقیق مهدی مخزومی، ابراهیم السامرایی، قم، دار الهجره، ۱۴۱۰ ق.

۴۰- فیض، میرزا عباس، تاریخ کاظمین و بغداد، قم، بی‌تا.

۴۱- کلیددار، عبدالجواد، تاریخ کربلا و حائر حسینی، ترجمه محمد صدر هاشمی، اصفهان، بی‌تا بی‌تا.

۴۲- کمونه حسینی، عبدالرزاق، آرامگاههای خاندان پاک پیامبر صلی الله علیه و آله و بزرگان صحابه و تابعین، ترجمه عبدالعلی صاحبی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱.

ص: ۲۲۴

۴۳- لسترنج، کی، جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران، علمی و فرهنگی، چ سوم، ۱۳۶۷.

۴۴- متقی الهندی، علاء الدین، کنزالاعمال فی سنن والافعال، هند، حیدرآباد، ۱۳۱۳ ق.

۴۵- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، نهض مشروحه سید جواد العلوی و محمد الآخوندی، تهران، ۱۳۸۸ ق.

۴۶- محلاتی، ذبیح اله، مآثر الکبری فی تاریخ السامراء، قم.

۴۷- مسعودی، علی بن الحسین، مروج الذهب و معادن الجوهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷.

۴۸- مفید، محمد بن نعمان، الارشاد، بیروت، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۷ ق.

۴۹- همو، المزار، تحقیق، مدرسه الامام المهدی (عج)، قم، ۱۴۰۸ ق.

۵۰- مدرس بستان آبادی، شهر حسین یا جلوه گاه عشق، قم، دارالعلم، ۱۳۸۰ ش.

۵۱- مصاحب، غلامحسین، دایرهٔ المعارف فارسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳ ش.

۵۲- مقدسی، ابوعبداللّه محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفهٔ الاقالیم، به کوشش علینقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱ ش.

۵۳- مهدوی، مصلح الدین، تاریخچه شهر سامراء و زندگانی عسکریین، اصفهانی، فردوسی، ۱۳۸۱ ق.

۵۴- موسوی زنجانی، سیدابراهیم، جوله فی الاماکن المقدسه، بیروت، مؤسسهٔ الاعلمی للطبوعات، ۱۴۰۵.

۵۵- میلانی، محمد علی، راهنمای عتبات عالیات، مشهد، محب، ۱۳۷۷ ش.

۵۶- ناصر الدین شاه، سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، تهران، سنایی، ۱۳۶۲.

۵۷- همو، شهریار جاده‌ها، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، به کوشش محمد رضا عباسی و پرویز بریعی، ۱۳۷۲.

۵۸- یاقوت حموی، شهاب الدین ابی عبداللّه، معجم البلدان، بیروت، دارصادر، (بی‌تا).

۵۹- یعقوبی، احمدبن یعقوب، تاریخ الیعقوبی، نجف، مکتبهٔ المرتضویه، ۱۳۵۸ ق. (۱) ۶۹۸

,nehcsat ,۱۹۹۶ .

malsI

yrneH, nilreitS- ۶۰ ,

پی نوشت ها

۱- دکتر اصغر قائدان، عتبات عالیات عراق، ۱جلد، نشر مشعر - تهران، چاپ: ۴، ۱۳۸۷.

ص:۲۲۵

۱ (۱). یاقوت حموی، معجم البلدان، ۴/ ۹۴؛ ابن منظور، لسان العرب، ماده عرق.

۲ (۱). سازمان جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی، گیتاشناسی کشورها، ۱۷۵۳.

۳ (۲). همان جا

۴ (۳). غلامحسین مصاحب، دایرهٔ المعارف فارسی، ۲/ ۱۷۵۲.

۵ (۴). گیتاشناسی کشورها، ۱۷۵۲- ۱۷۵۳.

۶ (۱). برای اطلاع بیشتر بنگرید: ویل دورانت، مشرق زمین گاهواره تمدن، ۱/ ۲۵۹- ۳۰۰.

۷ (۲). گیرشمن، ر. ایران از آغاز تا اسلام؛ حسن پیرنیا، تاریخ ایران باستان.

۸ (۱). عضدالملک، سفرنامه عضد الملک به عتبات عالیات ۱۵۳. آثار تاریخی این شهر هم‌چنان موجود است و در معرض بازدید جهان‌گردان قرار دارد.

۹ (۲). یاقوت حموی، معجم البلدان، ۵/ ۲۷۱؛ ابن منظور، لسان العرب، ۹/ ۳۳۴.

۱۰ (۳). یاقوت حموی، همان، ۷۳. منظور از بحر در این‌جا فرات است.

۱۱ (۱). ابن بابویه، علل الشرایع، ۲۲.

۱۲ (۲). ابن منظور، همان، ۱۵/ ۱۲۱.

۱۳ (۳). یاقوت حموی، همان‌جا.

۱۴ (۴). سرزمینی که نیکو و نشاط انگیز باشد.

۱۵ (۵). چون گویند کشتی نوح بر آن نشسته است از آن رو جودی خوانده‌اند.

۱۶ (۶). ربوه، نجف کوفه است(ابن منظور، همان ۹/ ۳۳۲)

۱۷ (۷). شیخ باقر آل محبوبه، ماضی النجف وحاضرها، بیروت دارالاضواء، ۱۴۰۶ ق، ۱/ ۸.

۱۸ (۸). یاقوت حموی، همان‌جا.

۱۹ (۱). آل محبوبه، همان، ۱/ ۱۶.

۲۰ (۲). ابن رسته، الاعلاق النفیسه، ۱۰۸.

۲۱ (۳). طبری، تاریخ الطبری، ۳/ ۳۶۰؛ یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ۲/ ۱۴۴.

۲۲ (۴). مصاحب، دایرهٔ المعارف فارسی، ۲/ ۳۰۱۱.

۲۳ (۱). ابن اسفندیار، تاریخ طبرستان و رویان مازندران، ۱/ ۹۵.

۲۴ (۲). مصاحب، همان جا.

۲۵ (۳). سعید بابایی، سیمای نجف اشرف، ۳۲- ۳۵.

۲۶ (۴). آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۲۲.

۲۷ (۵). جعفر الخلیلی، موسوعهٔ العتبات المقدسهٔ، ۶/ ۱۴۸ به نقل از فرحهٔ الغری، ۱۱۹.

۲۸ (۱). آل محبوبه، همان، ۱/ ۲۸- ۲۹.

۲۹ (۲). حسین الجلالی، مزارات اهل البیت علیهم السلام، ۴۸.

۳۰ (۱). مجلسی، بحار الانوار، ۱۰۰/ ۲۳۲.

۳۱ (۲). آل محبوبه، همان، ۱/ ۱۴؛ به نقل از فرحهٔ الغری، ۹.

۳۲ (۳). مجلسی، همان، ۱۰۰/ ۲۳۵.

۳۳ (۱). شیخ مفید، الارشاد، ۱۳.

ص:۲۲۶

۳۴ (۲). جعفر الخلیلی، همان ۶/ ۷۰ به نقل از ابن شهر آشوب، المناقب.

۳۵ (۳). پیشین، همان جا؛ موسوی الزنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۵۶- ۵۷.

۳۶ (۴). جعفر الخلیلی، همان، ۶/ ۴۷ به نقل از روضهٔ الواعظین، ۱/ ۱۱۸.

۳۷ (۵). یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ۲/ ۲۱۲.

۳۸ (۶). ذکوات به معنای آتش گداخته و منظور ریگستان گرم آن منطقه است.

۳۹ (۱). ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱/ ۳۶۴؛ زبیدی، تاج العروس؛ ابن صباغ مالکی، الفصول المهمه فی‌معرفهٔ احوال الائمه، ۱۳۸.

۴۰ (۲). اصطخری، المسالک و الممالک، ۸۳؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۳/ ۱۵۱.

۴۱ (۳). آل محبوبه، همان، ۱/ ۲۰.

۴۲ (۴). یاقوت حموی، همان، ۵/ ۲۷۱.

۴۳ (۵). شیخ مفید، همان، ۱۹.

۴۴ (۶). آل محبوبه، همان، ۱/ ۲۱- ۲۲.

۴۵ (۱). ابن اسفندیار، تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، ۱/ ۹۵.

۴۶ (۲). جعفر الخلیلی، همان، ۰۶/ ۱۸ به نقل از فرحهٔ الغری، ۱۸- ۱۹؛ مجلسی، همان، ج ۲۲/ ۳۶.

۴۷ (۳). یاقوت حموی، همان، ۲/ ۵۰.

۴۸ (۴). محمدعلی میلانی، راهنمای عتبات عالیات عراق، ۲۹.

۴۹ (۵). آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۴۴؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۶۷- ۶۸.

۵۰ (۶). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۰.

۵۱ (۱). پیشین، ۱/ ۶۹- ۷۰.

۵۲ (۲). میلانی، همان، ۳۱؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۰.

۵۳ (۳). آل محبوبه، همان، ۱/ ۴۶.

۵۴ (۴). جلالی الحسینی، مزارات اهل البیت، ۴۸.

۵۵ (۵). میلانی، همان جا.

۵۶ (۶). آل محبوبه، همان، ۱/ ۴۹.

ص:۲۲۷

۵۷ (۷). حسن الامین، اعیان الشیعهٔ، ۱/ ۵۳۴.

۵۸ (۸). بابایی، سیمای نجف اشرف، ۷۵؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۰.

۵۹ (۱). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۸۰.

۶۰ (۲). بابایی، همان، ۱۳۷.

۶۱ (۳). آل محبوبه، همان، ۱/ ۷۰- ۷۳؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۱.

۶۲ (۴). خلیلی، موسوعهٔ العتبات المقدسه، قسم النجف، ۲۰.

۶۳ (۵). بابایی، همان، ۱۲۸.

۶۴ (۱). عماد الدین اصفهانی، تاریخ و جغرافیای کربلای معلی، ۱۱۷.

۶۵ (۲). ناصر الدین شاه، سفرنامه عتبات، ۱۲۵؛ میلانی، عتبات عالیات عراق، ۳۵.

۶۶ (۳). ناصرالدین شاه، همان، ۱۲۹.

۶۷ (۴). آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۲۲.

۶۸ (۵). ناصر الدین شاه، همان، ۱۳۵؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۱.

۶۹ (۱). اعتمادالسلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۳/ ۶۳؛ سیف‌الدوله، سفرنامه سیف‌الدوله به مکه، ۲۴۳.

۷۰ (۲). آل محبوبه، همان، ۱/ ۷۳.

۷۱ (۳). میلانی، همان، ۳۴.

۷۲ (۴). آل محبوبه، همان، ۱/ ۷۳.

۷۳ (۵). ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات ۱۹۵۲؛ آل محبوبه، همان، ۱/ ۹۸.

۷۴ (۶). مجلسی، همان، ۲۲/ ۳۸؛ برخی از روایات نیز حاکی است که سر مبارک حضرت امام حسین علیه السلام را امام‌سجاد علیه السلام در کنار قبر مطهر امام علی علیه السلام به خاک سپرد. لذا زیارت امام حسین علیه السلام در این مکان سفارش شده است.

۷۵ (۱). جعفر خلیلی، آشنایی با عتبات مقدسه و زندگانی چهارده معصوم، ۶۰.

۷۶ (۱). ناصر الدین شاه، همان، ۱۲۵.

۷۷ (۲). ادیب الملک، همان، ۱۹۶.

۷۸ (۳). سیف الدوله، همان، ۲۴۲.

۷۹ (۴). آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۸۳.

۸۰ (۱). آل محبوبه، همان، ۱/ ۷۷- ۸۲.

۸۱ (۲). عضدالملک، همان، ۱۵۴.

۸۲ (۳). سیف الدوله، همان، ۲۴۳.

۸۳ (۴). ناصر الدین شاه، همان، ۱۳۰.

۸۴ (۵). ادیب الملک، از حریم تا حرم، ۵۰.

ص:۲۲۸

۸۵ (۱). جعفر خلیلی، همان، ۵۶؛ لسترنج، جغرافیای سرزمین‌های خلافت شرقی، ۸۴.

۸۶ (۲). ژان اوتر، سفرنامه ژان اوتر، ترجمه علی اقبالی، تهران، جاویدان، ۱۳۶۳، ص ۶۶.

۸۷ (۳). اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۲/ ۲۸۸.

۸۸ (۴). زنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۶۲.

۸۹ (۵). آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۶۵؛ دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۷۱.

۹۰ (۱). آل محبوبه، همان، ۱/ ۶۷.

۹۱ (۲). ناصر الدین شاه، همان، ۱۲۵.

۹۲ (۳). آل محبوبه، همان، ۱/ ۵۴.

۹۳ (۴). پیشین، ۱/ ۶۷.

۹۴ (۵). سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه، ۲۴۲.

۹۵ (۱). آل محبوبه، همان، ۱/ ۶۷.

۹۶ (۲). ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۵۲.

۹۷ (۳). آل محبوبه، همان، ۱/ ۶۸.

۹۸ (۴). سیف الدوله، همان، ۲۴۲.

۹۹ (۱). آل محبوبه، همان، ۱/ ۸۷؛ دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۷۱.

۱۰۰ (۲). جعفر الخلیلی، موسوعة العتبات المقدسة، ۶/ ۱۸۶.

۱۰۱ (۳). ناصر الدین شاه، همان، ۱۲۴.

۱۰۲ (۴). آل محبوبه، همان، ۱/ ۸۹.

۱۰۳ (۵). جعفر خلیلی، همان‌جا.

۱۰۴ (۱). فخر الملک اردلان، از حریم تا حرم، ۵۰.

۱۰۵ (۲). عضدالملک، سفرنامه عضد الملک به عتبات، ۱۵۴.

۱۰۶ (۳). بابایی، همان، ۱۴۱.

۱۰۷ (۴). بنگرید به بخش قبرهای علما و بزرگان در همین فصل.

۱۰۸ (۱). آل محبوبه، همان، ۱/ ۵۰- ۵۱.

۱۰۹ (۱). عضدالملک، همان، ۱۵۳.

ص:۲۲۹

۱۱۰ (۲). ادیب الملک، ۱۹۴؛ آل محبوبه، ۱/ ۶۳/ ۶۵.

۱۱۱ (۳). جعفر خلیلی، همان، ۶۷- ۶۸؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۲.

۱۱۲ (۴). بابایی، همان، ۱۵۷- ۱۵۸؛ جعفر الخلیلی، موسوعهٔ العتبات، ۷/ ۱۰۹.

۱۱۳ (۱). بابایی، همان، ۱۵۷؛ جعفر الخلیلی، همان، ۷/ ۱۰۹.

۱۱۴ (۲). جعفر الخلیلی، همان، ۷/ ۱۰۸.

۱۱۵ (۳). همان جا.

۱۱۶ (۴). همان جا ۱۵۸.

۱۱۷ (۱). بابایی، همان، ۱۵۰.

۱۱۸ (۲). ناصر الدین شاه، همان، ۱۲۵. در آن دوران یعنی هنگامی که ناصر الدین شاه از این قبرستان دیدن کرده گفته است« به اندازه شهر نجف ابنیه و آثار دارد».

۱۱۹ (۳). ادیب الملک، همان، ۱۹۲.

۱۲۰ (۴). مجلسی، بحار الانوار، ج ۲۲/ ۳۷.

۱۲۱ (۵). پیشین، همان جا.

۱۲۲ (۶). آل محبوبه، همان، ۱/ ۹۸.

۱۲۳ (۱). بابایی، همان، ۱۴۷- ۱۴۹.

۱۲۴ (۲). پیشین، همان جا.

۱۲۵ (۳). آل محبوبه، همان جا.

۱۲۶ (۴). آل محبوبه، همان، ۱/ ۹۵.

۱۲۷ (۱). ادیب الملک، همان، ۱۹۲.

۱۲۸ (۲). احمد زمانی، سرزمین خاطره‌ها، ۵۶.

۱۲۹ (۳). آل محبوبه، همان، ۱/ ۹۴.

۱۳۰ (۱). در مورد زندگی وی بنگرید، ابن عبدالبر، الاستیعاب فی معرفهٔ الاصحاب.

۱۳۱ (۲). کمونه حسینی، آرامگاههای خاندان پاک پیامبر و صحابه و تابعین، ۲۵۲؛ و نیز بنگرید: ابن عبدالبر، الاستیعاب.

۱۳۲ (۳). همان، ۲۵۵.

ص:۲۳۰

۱۳۳ (۱). برای اطلاع از زندگی وی بنگرید: ابن حجر عسقلانی، الاصابه فی تمییز الصحابه، ۲/ ۲۸۰.

۱۳۴ (۲). کمونه حسینی، همان، ۲۵۴.

۱۳۵ (۳). بنگرید: ابن عبدالبر، الاستیعاب فی معرفهٔ الاصحاب.

۱۳۶ (۱). عبدالرزاق کمونه حسینی، همان، ۲۵۱.

۱۳۷ (۲). جلالی الحسینی، مزارات اهل البیت، ۶۱- ۶۲.

۱۳۸ (۱). ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۹۸؛ کمونه حسینی، همان، ۲۵۱.

۱۳۹ (۲). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۱۲.

۱۴۰ (۳). ابو الفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ۵۶.

۱۴۱ (۴). میلانی، عتبات عالیات عراق، ۶۰- ۶۱.

۱۴۲ (۱). بلاذری، انساب الاشراف، ۵/ ۴۰؛ طبری، تاریخ الطبری، ۳/ ۳۶۵.

۱۴۳ (۲). کمونه حسینی، همان، ۲۵۵.

۱۴۴ (۱). حجت بلاغی، تاریخ نجف اشرف وحیره، تهران، مظاهری، ۱۳۲۸ ش، ۱۶۸.

۱۴۵ (۲). ادیب الملک، همان، ۱۹۸؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۲.

۱۴۶ (۱). بنگرید: حسین الامین، اعیان الشیعه، ۹/ ۱۵۹؛ جعفر الخلیلی، همان، ۷/ ۲۴- ۲۸.

۱۴۷ (۲). حسن الامین، همان، ۵/ ۳۹۶.

۱۴۸ (۳). جعفر الخلیلی، همان، ۶/ ۱۵۴.

۱۴۹ (۴). حسن الامین، همان، ۳/ ۸۰.

۱۵۰ (۱). ادیب الملک، همان، ۱۹۸.

۱۵۱ (۲). پیشین، همان جا، ۱۹۸.

۱۵۲ (۳). حسین الامین، همان، ۱۰/ ۱۵۸؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۹۷.

۱۵۳ (۴). حسن الامین، همان، ۱۰/ ۱۱۷.

۱۵۴ (۵). آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۹۱.

۱۵۵ (۱). حسن الامین، همان، ۵/ ۳۰۴.

۱۵۶ (۲). همان، ۳/ ۲۸۷.

۱۵۷ (۱). همان، ۶/ ۵۴.

۱۵۸ (۲). پیشین، ۲/ ۳۳۱.

۱۵۹ (۳). حسن الامین، همان، ۴/ ۹۵.

۱۶۰ (۱). پیشین، ۹/ ۵.

ص:۲۳۱

۱۶۱ (۲). پیشین، ۱۰/ ۴۳.

۱۶۲ (۱). ابن جوزی، المنتظم، ۷/ ۱۱۷.

۱۶۳ (۲). آل محبوبه، ماضـی النجف و حاضـرها، ۱/ ۲۳۵ به نقـل از مجـالس المؤمنین، ۳۷۹؛ ابن کثیر شافعی، البدایـۀوالنهایه، ۱۱/ ۳۰۱.

۱۶۴ (۳). پیشین به نقل از مجله الاعتدال، ۵/ ۲۵۰.

۱۶۵ (۱). ابن جوزی، المنتظم، ۷/ ۲۳۶.

۱۶۶ (۲). آل محبوبه، همان جا.

۱۶۷ (۳). ابن جوزی، همان، ۱۰/ ۲۳۶.

۱۶۸ (۴). ابن جوزی، همان، ۷/ ۲۳۶.

۱۶۹ (۵). پیشین، ۸/ ۲۳.

۱۷۰ (۶). برای اطلاع بیشتر از سایر رجال سیاسـی عصر آل بویه که در نجف دفن هستند ر. ک: جعفر الخلیلی، موسوعۀ العتبات، ۶/ ۱۴۴ ونیز آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۲۳۶- ۲۴۸.

۱۷۱ (۱). آل محبوبه، همان، ۱/ ۲۴۰.

۱۷۲ (۲). ناصرالدین شاه، سفر نامه ناصرالدین شاه به عتبات، ۱۲۵.

۱۷۳ (۱). آل محبوبه، همان، ۱/ ۲۴۷- ۲۴۸.

۱۷۴ (۲). ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۹۷.

۱۷۵ (۳). ناصر الدین شاه، همان، ۱۲۵.

۱۷۶ (۴). غلامحسین مصاحب، دایرۀ المعارف فارسی، ۱/ ۹۲۵.

۱۷۷ (۱). همان جا.

۱۷۸ (۲). یاقوت حموی، معجم البلدان، ۲/ ۴۰۲- ۴۰۳.

۱۷۹ (۳). بلاذری، فتوح البلدان، ۴۰۴.

۱۸۰ (۴). ژان اوتر، سفرنامه ژان اوتر، ۶۸.

۱۸۱ (۵). عضد الملک، سفرنامه عضد الملک به عتبات، ۱۵۳؛ سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه، ۲۴۲.

۱۸۲ (۶). ادیب الملک، همان، ۱۹۳.

۱۸۳ (۷). پیشین، همان جا؛ ناصرالدین شاه، همان، ۱۲۴؛ اردلان، سفرنامه فخرالملک اردلان به عتبات، ۴۹.

۱۸۴ (۱). پیشین، همان جا.

۱۸۵ (۲). ادیب الملک، همان، ۱۹۳.

ص:۲۳۲

۱۸۶ (۳). بکتاشیه از فرقه‌های متصوفه شیعه هستند که به سید محمد رضوی، از فرزندان امام رضا علیه السلام و به قولی ازفرزندان امام کاظم علیه السلام نسب می‌برند. وی از خراسان به شام رفت و به تبلیغ پرداخت.

۱۸۷ (۴). آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۹۱.

۱۸۸ دکتر اصغر قائدان، عتبات عالیات عراق، ۱جلد، نشر مشعر - تهران، چاپ: ۴، ۱۳۸۷.

۱۸۹ (۱). سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه، ۲۳۵؛ ناصرالدین شاه، همان، ۱۲۲.

۱۹۰ (۲). ادیب الملک، همان، ۲۰۱.

۱۹۱ (۳). سیف الدوله، همان، ۲۳۵.

۱۹۲ (۱). اصطخری، المسالک والممالک، ۸۳؛ ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمد علی موحد، ۱/ ۲۷۰.

۱۹۳ (۲). یاقوت حموی، معجم البلدان ۴/ ۴۹۰.

۱۹۴ (۱). طبری، تاریخ الطبری ۳/ ۱۴۵؛ ابن خلدون، العبر، ۱/ ۵۳۵.

۱۹۵ (۲). بلاذری، فتوح البلدان، ۳۸؛ طبری، همان، ۱۴؛ یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۹۱.

۱۹۶ (۳). مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ۱۶۱.

۱۹۷ (۴). مصاحب، دایرة المعارف فارسی، ۲/ ۲۳۵۸؛ ژان اوتر، سفرنامه ژان اوتر، ۲۵۵.

۱۹۸ (۵). یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۹۰؛ بلاذری، همان، ۳۸۸.

۱۹۹ (۶). لسترنج، جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی، ۸۱.

۲۰۰ (۷). طبری، همان، ۳/ ۱۴۸، ۱۴۹؛ یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۹۱.

۲۰۱ (۱). همو، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ۱۶۱.

۲۰۲ (۲). طبری، همان، ۳/ ۱۴۵.

۲۰۳ (۳). یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۸۹- ۴۹۰.

۲۰۴ (۱). بکری، معجم ما استعجم، ۱۱۴۱؛ طبری، همان، ۳/ ۱۴۶.

۲۰۵ (۲). یاقوت حموی، همان‌جا.

۲۰۶ (۳). ابن قولویه، کامل الزیارات، ۲۳؛ شیخ مفید، المزار، ۱۸.

۲۰۷ (۴). ابن قولویه، همان جا؛ شیخ مفید، همان، ۱۹.

۲۰۸ (۵). شیخ صدوق، خصال، ۱/ ۲۱۲.

۲۰۹ (۶). مجلسی، بحار الانوار، ۱۰۰/ ۴۰۵.

۲۱۰ (۱). طبری، تاریخ الطبری، ۳/ ۱۴۸؛ فتوح البلدان، ۳۸۸.

۲۱۱ (۲). یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۸۹.

۲۱۲ (۳). جعفر الخلیلی، موسوعة عتبات المقدسه، قسم الکوفه، ۱۶.

۲۱۳ (۴). ابن جبیر، سفرنامه، ۲۵۸.

۲۱۴ (۵). ابن بطوطه، سفرنامه، ۱/ ۲۶۸.

۲۱۵ (۱). همان، ۲۰۰- ۲۰۱.

ص:۲۳۳

۲۱۶ (۱). شیخ مفید، المزار، ۲۲؛ روایت معراج در سایر کتب حدیثی شیعه، اشاره‌ای به حضور پیامبر صلی الله علیه و آله در مسجد کوفه دارد(بنگرید مجلسی، بحار الانوار، ۱۰۰/ ۳۸۷).

۲۱۷ (۲). شیخ مفید، همان، ۲۳.

۲۱۸ (۳). ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ۱/ ۲۷۰؛ ابن جبیر، سفرنامه ابن جبیر، ۲۵۹.

۲۱۹ (۱). همان جا.

۲۲۰ (۲). ابن بطوطه، همان جا؛ ابن جبیر، همان، ۲۶۰.

۲۲۱ (۳). ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۷۰.

۲۲۲ (۴). پیشین، همان جا.

۲۲۳ (۵). ناصرالدین شاه، سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۲۷- ۱۳۲.

۲۲۴ (۱). ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ۱/ ۲۷۰؛ طبری، تاریخ الطبری، ۴/ ۲۱۶.

۲۲۵ (۲). ابن جبیر، سفرنامه ابن جبیر، ۲۶۰؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۱۰- ۱۱۱.

۲۲۶ (۳). عبد الرزاق کمونه حسینی، آرامگاه‌های خاندان پاك پیامبر و بزرگان صحابه و تابعین، ۲۴۲؛ حجت‌بلاغی، تاریخ نجف و حیره، ۱۴۴.

۲۲۷ (۴). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۱۰- ۱۱۱.

۲۲۸ (۱). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۱۲.

۲۲۹ (۲). کمونه حسینی، همان، ۲۵۱؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۱۰.

۲۳۰ (۳). ابن بطوطه، همان، ۱/ ۲۷۱.

۲۳۱ (۴). شیخ مفید، المزار، ۲۰.

۲۳۲ (۱). شیخ مفید، همان، ۲۲.

۲۳۳ (۲). مجلسی، همان، ۱۰۰/ ۳۹۴.

۲۳۴ (۳). شیخ مفید، همان، ۱۲۰.

۲۳۵ (۴). یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۹۲.

۲۳۶ (۵). سهله به معنای زمین هموار است.

۲۳۷ (۶). شیخ مفید، همان، ۲۵؛ ابن قولویه، همان، ۲۹.

۲۳۸ (۱). یاقوت حموی، همان، ۳/ ۲۹۰.

۲۳۹ (۲). در گوشه جنوب غربی، سمت قبله، مقام حضرت ادریس است.

۲۴۰ (۳). در ضلع جنوبی مقام امام زمان و امام زین العابدین و مقام خضر قرار دارد.

۲۴۱ (۴). یاقوت حموی، همان، ۳/ ۲۹۰.

ص:۲۳۴

۲۴۲ (۵). حسینی الجلالی، مزارات اهل البیت و تاریخهما، ۶۲- ۶۳.

۲۴۳ (۶). حسنی الجلالی، همان جا.

۲۴۴ (۷). محمد حسین رجبی، کوفه و نقش آن در قرون نخستین اسلامی، ۴۲۷.

۲۴۵ (۱). احمد زمانی، سرزمین خاطره‌ها، ۶۲.

۲۴۶ (۲). همان، ۴۳۶.

۲۴۷ (۳). جعفر خلیلی، آشنایی با عتبات مقدسه، ۶۶- ۶۷.

۲۴۸ (۴). عضد الملک، همان، ۱۵۹؛ جلالی الحسینی، همان، ۶۴- ۶۵؛ در مورد این شخصیت برای آگاهی بیشتربنگرید: ابن حجر عسقلانی، الاصابه فی تمییز الصحابه، ۳/ ۲۰۰.

۲۴۹ (۱). حمراء به معنای سرخ گون است. در صدر اسلام به موالی و ایرانیان، حمراء می‌گفتند، آنان عمدتاً در سپاه مختار به عنوان نیروی داوطلب او حضور یافته بودند.

۲۵۰ (۲). عضدالملک، همان جا.

۲۵۱ (۳). محمد حسین رجبی، همان، ۴۳۱، به نقل از فضل الکوفه ومساجدها، ۳۱.

۲۵۲ (۴). همان، ۴۳۳.

۲۵۳ (۵). همان جا.

۲۵۴ (۱). همان جا.

۲۵۵ (۱). در این مورد بنگرید کمونه حسینی، همان، ۲۴۴- ۲۵۰ وی حدود چهل تن از آن ها را با نام مکان دفن شان برشمرده است.

۲۵۶ (۱). سلمان هادی آل طعمه، تاریخ مرقد الحسین والعباس، ۱۷.

۲۵۷ (۲). ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، ۲۷۲- ۲۷۳.

۲۵۸ (۱). جعفر الخلیلی، موسوعة العتبات المقدسة، قسم الکربلاء، ۱۰.

۲۵۹ (۲). طبری(محمد بن جریر)، تاریخ الطبری، ج ۴، حوادث سال دوازدهم هجری.

۲۶۰ (۳). جعفر الخلیلی. همان، ص ۱۸ به نقل از سید عبد الحسین آل طعمه، بغیة النبلاء فی تاریخ کربلاء.

۲۶۱ (۱). دینوری، الاخبار الطوال، ۲۵۳.

ص:۲۳۵

۲۶۲ (۲). کور به معنای قریه و کور بابل یعنی مجموعه قریه‌های بابل(جعفر الخلیلی، موسوعة العتبات المقدسة، قسم الکربلاء ص ۱۰ به نقل از علامه سید هبة الدین شهرستانی). برخی نیز گفته‌اند:« کور» جایی است که آهنگر برای دمیدن در آهن از شعله‌های آتش بهره می‌برد و« بابل» نیز به معنای صحرای گرم است. بنابراین، معنای کلی آن شعله‌های حرارت صحرا است.(آل طعمه، تاریخ مرقد الحسین والعباس، ۲۰.)

۲۶۳ (۳). آل‌طعمه، همان‌جا به نقل از لغة العرب ۵/ ۱۷۸.

۲۶۴ (۴).utalabrak .

۲۶۵ (۱). ابن منظور، لسان العرب، ۱/ ۸۶ واژه کربله؛ یاقوت حموی، معجم البلدان، ۴/ ۴۴۵؛ فراهیدی، کتاب العین ۵/ ۴۲۱. امروزه در جنوب شرقی کربلای کنونی، منطقه‌ای به نام« کربله» وجود دارد که همان منطقه قدیمی و تاریخی کربلا بوده است.(آل طعمه، همان، ۱۷).

۲۶۶ (۲). فراهیدی، کتاب العین، ۵/ ۴۳۳.

۲۶۷ (۳). یاقوت حموی، همان، ۴/ ۴۴۵؛ دینوری، همان، ۲۵۲.

۲۶۸ (۴). جعفر الخلیلی، همان، ۱۷ به نقل از شیخ آقا بزرگ، الذریعة الی تصانیف الشیعة.

۲۶۹ (۵). طف الفرات، ای شطه(ابن منظور، همان، ۹/ ۲۳۱، فراهیدی، کتاب العین، ۷/ ۴۰۶

۲۷۰ (۶). ابن خیاط، تاریخ خلیفة بن خیاط، ۱۷۷.

۲۷۱ (۷). یاقوت حموی، همان، ۴/ ۳۶.

۲۷۲ (۸). دینوری، همان، ۲۵۳؛ یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ۲/ ۲۳۱؛ خلیفة بن خیاط، همان جا. ابن طاووس، اللهوف‌علی القتلی الطفوف.

۲۷۳ (۱). محسن الامین، اعیان الشیعه، ۴/ ۱۳۹.

۲۷۴ (۲). فراهیدی، کتاب العین، ۴/ ۲۶۵.

۲۷۵ (۳). یاقوت حموی، همان، ۴/ ۱۸۳.

۲۷۶ (۴). آل طعمه، تاریخ المرقد الحسین والعباس، ۲۵. گفته می‌شود امام حسین علیه السلام هنگام ورود به این منطقه، زمین‌های پیرامون بقعه کنونی را از مردم نینوا و غاضریّه به مبلغ ۶۰ هزار درهم خرید و آن را وقف مردم منطقه کرد به شرطی که زائران او را سه روز اطعام و پذیرایی کنند(آل طعمه، همان، ۲۶).

۲۷۷ (۵). ابو مخنف لوط بن یحیی، مقتل الحسین.

۲۷۸ (۶). جعفر ابن قولویه، کامل الزیاره، ۲۲۱.

۲۷۹ (۷). جعفر الخلیلی، همان، ۱۵

۲۸۰ (۸). یعقوبی، همان، ۱/ ۸۱، جعفر الخلیلی، همان جا.

۲۸۱ (۹). ابن منظور، لسان العرب، ۱۲/ ۴۳۰؛ فراهیدی. همان ۸/ ۳۹۶.

۲۸۲ (۱). یاقوت حموی، همان، نینوا.

۲۸۳ (۲). طبری، همان، ۶/ ۲۳۲.

ص:۲۳۶

۲۸۴ (۳). آل طعمه، تاریخ مرقد الحسین والعباس، ۲۲.

۲۸۵ (۴). فراهیدی، همان ۱/ ۱۵۱

۲۸۶ (۵). شهر جدید کربلا در ۵۰ کیلومتری عَقْر قرار دارد.

۲۸۷ (۶). یاقوت حموی، همان، ۴/ ۱۳۶.

۲۸۸ (۷). ابن منظور، همان، ۴/ ۵۹۱؛ طبری، همان، ۱۱/ ۵۴

۲۸۹ (۸). آل طعمه، تاریخ مرقد الحسین و العباس، ۲۵.

۲۹۰ (۱). ابن طاووس، اللهوف علی القتلی الطفوف، ۵۳.

۲۹۱ (۲). ابن منظور، همان، ۴/ ۲۲۳.

۲۹۲ (۳). فراهیدی، همان، ۲/ ۱۷۰.

۲۹۳ (۴). برای اطلاع بیشتر از وجه تسمیه حائر و مسائل مربوط به آن بنگرید: عبدالجواد کلید دار، تاریخ کربلا وحائر الحسین.

۲۹۴ (۵). بنگرید جعفر خلیلی، موسوعة العتبات المقدسه، قسم کربلا، ج ۸/ ۳۰- ۴۰.

۲۹۵ (۱). بنگرید ابن قولویه، کامل الزیارات، شیخ مفید، المزار، ۶۴

۲۹۶ (۲). همان‌جا.

۲۹۷ (۳). ابن منظور، همان، ۱۳/ ۴۳۰؛ طریحی، مجمع البحرین، ۵/ ۴۶۲.

۲۹۸ (۴). محسن الامین، اعیان الشیعة، همان، ۴/ ۵۰۲.

۲۹۹ (۱). شیخ مفید، المزار، ۶۵.

۳۰۰ (۲). طبری، همان، ۳/ ۷۵۲.

۳۰۱ (۳). مدرسی، شهر حسین، ۱۹۰.

۳۰۲ (۴). طبری، همان، ۷/ ۳۶۵، ابن طقطقی، تاریخ فخری، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، ص ۳۲۷.

۳۰۳ (۱). شیخ طوسی، الامالی، ۲۰۹.

۳۰۴ (۲). مسعودی، مروج الذهب و معادن الجوهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ۲/ ۵۴۱، ۵۴۲.

۳۰۵ (۳). بنگرید صفحه‌های بعد، مزار و مرقد ابراهیم مجاب.

۳۰۶ (۱). دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۷۵؛ ابن جوزی، المنتظم، ۲/ ۶۰.

۳۰۷ (۲). مدرس، شهرحسین، ۲۱۷.

ص:۲۳۷

۳۰۸ (۳). ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، حوادث سال ۳۷۱ ق.

۳۰۹ (۴). بطائح مکانی در نزدیکی و اسط بود که عمران بن شاهین از سوی عضد الدوله در آن جا حکم روایی می‌کرد.

۳۱۰ (۱). موسوی الزنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۱۴۰۵، ۸۳.

۳۱۱ (۲). سلمان هادی آل طعمه، تاریخ مرقد الحسین و العباس، ۸۰.

۳۱۲ (۳). ابن جوزی، المنتظم، ۷/ ۲۸۳.

۳۱۳ (۴). ابن بطوطه، سفرنامه، ۲۷۰.

۳۱۴ (۵). مدرسی، شهر حسین، ۲۵۵.

۳۱۵ (۶). ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۹/ ۱۲۲؛ ابن جوزی، المنتظم، ۷/ ۲۸۳.

۳۱۶ (۷). ابن جوزی، همان، ۸/ ۱۷۴؛ موسوی الزنجانی، همان، ۸۴

۳۱۷ (۱). ابن اثیر، همان، ۱۰/ ۱۷۷.

۳۱۸ (۲). مدرسی، همان، ۲۵۹.

۳۱۹ (۳). همان، ۲۸۴، ۲۸۵.

۳۲۰ (۱). آل طعمه، همان، ۸۳، ۸۴.

۳۲۱ (۲). بنگرید بحث مناره در همین فصل.

۳۲۲ (۳). آل طعمه، همان، ۸۵.

۳۲۳ (۴). موسوی زنجانی، همان، ۸۴.

۳۲۴ (۱). ابن بطوطه، سفرنامه، ۲۷۳.

۳۲۵ (۲). آل طعمه، همان، ۸۶.

۳۲۶ (۳). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۵- ۷۷.

۳۲۷ (۴). آل طعمه، همان، ۹۸- ۹۹.

۳۲۸ (۱). همان ۱۰۱- ۱۰۲.

۳۲۹ (۲). در این مورد بنگرید به بحث مربوط به ضریح مطهر در همین فصل.

۳۳۰ (۳). مدرسی، همان، ۳۱۸.

۳۳۱ (۴). غلامحسین مصاحب، دایرهٔ المعارف فارسی، ۲۱۹۵.

۳۳۲ (۵). شیخ جعفر محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ۱/ ۲۲۱.

۳۳۳ (۶). مدرسی، همان، ۲۰۳، ۲۰۲.

ص:۲۳۸

۳۳۴ (۱). ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۵۹.

۳۳۵ (۲). غلامحسین مصاحب، دایرة المعارف فارسی، ۲۱۹۵؛ هم چنین بنگریـد: محامی عباس المزاوی، تاریخ‌العراق بین احتلالین، ۱۹۳۵، ج ۶/ ۱۴۴- ۱۵۰.

۳۳۶ (۳). مدرسی، همان، ۴۸۱.

۳۳۷ (۱). عضد الملک، سفرنامه عضد الملک به عتبات، ۱۶۱.

۳۳۸ (۲). محمد حسن خان اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۳، ۳۱۵.

۳۳۹ (۳). ناصر الدین شاه قاجار، سفرنامه عتبات؛ به کوشش علی دهباشی.

۳۴۰ (۴). سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، ۲۳۲؛ میر عبد اللطیف شوشتری، تحفة العالم، ۳۰۸.

۳۴۱ (۱). مدرسی، همان، ۴۰۹.

۳۴۲ (۲). همان، ۴۷۵- ۴۷۶.

۳۴۳ (۳). تکیه بکتاشـیه در دوره سـلطه عثمانی‌ها برای صوفیه و فرقه بکتاشـیه به عنوان خانقاه ساخته شد. گویندنسب این سلسـله به سلمان فارسی می‌رسد. آنان از متصوفه سنی هستند(ناصر الدین شاه، سفرنامه عتبات، ۱۱۵).

۳۴۴ (۴). مدرسی، همان، ۴۷۷.

۳۴۵ (۱). آل طعمه، همان، ۹۰- ۹۲.

۳۴۶ (۱). جعفر الخلیلی، موسوعة العتبات المقدسه، ۸/ ۱۸۲.

۳۴۷ (۲). مدرسی، همان، ۲۵۹.

۳۴۸ (۳). آل طعمه، همان، ۹۸.

۳۴۹ (۴). مدرسی، همان، ۲۶۰.

۳۵۰ (۵). آل طعمه، همان، ۱۰۰.

۳۵۱ (۱). ناصر الدین شاه، همان، ۱۱۹.

۳۵۲ (۲). سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، ۲۳۱.

۳۵۳ (۳). ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۶۰.

۳۵۴ (۴). ناصر الدین‌شاه، همان، ۱۲۰.

۳۵۵ (۱). آل طعمه، همان، ۱۰۰.

۳۵۶ (۲). سیف الدوله، همان، ۲۳۱؛ ابن بطوطه، همان، ۲۷۳.

۳۵۷ (۳). آل طعمه، همان ۱۰۰- ۱۰۱.

۳۵۸ (۱). بنگرید زیارت مخصوص امیر المؤمنین که در آن به دفن سر امام حسین علیه السلام در این مکان اشاره شده‌است.

۳۵۹ (۲). دایرة المعارف تشیع، ۳/ ۳۶۳.

۳۶۰ (۱). مدرسی، شهر حسین، ۳۴۷.

ص:۲۳۹

۳۶۱ (۲). همان جا.

۳۶۲ (۳). دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۴۴؛ مدرسی، همان، ۴۲۳.

۳۶۳ (۱). عمران بن شاهین یکی از راهزنان در بطائح بود که عضد الدوله دیلمی سپاهیانش را به سوی او فرستاد ووی فرار کرد و به حرم امام علی علیه السلام پناهنده شد(ابن اثیر، الکامل، ۸/ ۷۶) و نذر کرد که اگر از دست عضد الدوله رهایی یابد دو رواق برای امام علی علیه السلام و امام حسین علیه السلام بسازد. عضد الدوله که به زیارت امام علی علیه السلام آمده بود از جرم عمران در گذشت و او را حکومت بطائح داد؛ او نیز نذر خود را ادا کرد.(عبدالکریم ابن طاووس، فرحة الغری، ۶۷)

۳۶۴ (۱). محسن الامین، اعیان الشیعه، ۲/ ۲۴۲. برخی نیز او را ابراهیم ضریر نامیده‌اند.

۳۶۵ (۲). آل طعمه، همان، ۱۴۸؛ دایرة المعارف تشیع، ۲/ ۳۴۵.

۳۶۶ (۳). آل طعمه، همان، ۱۴۷- ۱۴۸.

۳۶۷ (۱). سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، ۲۳۱- ۲۳۰.

۳۶۸ (۲). همان، ۱۴۹.

۳۶۹ (۳). سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۶۴.

۳۷۰ (۱). مدرسی، همان، ۳۱۸.

۳۷۱ (۲). در این مورد بنگرید به صفحات بعد در همین فصل.

۳۷۲ (۳). همان، ۱۲۷- ۱۲۶.

۳۷۳ (۴). سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۱۸.

۳۷۴ (۱). مدرسی، همان، ۲۳۴.

۳۷۵ (۲). جعفر الخلیلی، موسوعة العتبات المقدسه، ۸/ ۱۶۰.

۳۷۶ (۳). سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۵۹. آقا محمد خان که دچار سکته شده و سلامتی خود را بازیافته بود به‌عبدالرزاق خان حاکم کاشان دستور داد با تعدادی مهندس و زرگر گنبد امام حسین علیه السلام را به طور کامل طلا کاری و زر اندود کنند(مدرسی، همان، ۳۴۵).

۳۷۷ (۴). مدرسی، همان، ۴۰۳.

۳۷۸ (۱). آل طعمه، همان، ۱۷۳. برای انجام بازسازی و تذهیب گنبد، ناصرالدین شاه، شیخ عبدالحسین تهرانی رابا مال و ثروت فراوانی به کربلا اعزام داشت(مدرسی، همان، ۳۰۶).

۳۷۹ (۲). همان جا.

۳۸۰ (۳). همان جا.

۳۸۱ (۱). آل طعمه، همان، ۸۵.

۳۸۲ (۲). مدرسی، همان، ۴۶۰- ۴۶۱.

ص:۲۴۰

۳۸۳ (۳). آل طعمه، همان، ۸۶- ۸۷؛ عبد الجواد کلید دار، تاریخ کربلا و حائر الحسین، ۲۴۰.

۳۸۴ (۴). ناصر الدین شاه، سفر نامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۱۹؛ سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه‌مکرمه، ۲۳۰.

۳۸۵ (۱). آل طعمه، همان، ۱۷۹.

۳۸۶ (۲). آل طعمه، همان، ۱۵۴.

۳۸۷ (۳). ادیب الملک، سفرنامه ادیب المک به عتبات، ۱۵۹.

۳۸۸ (۱). مدرسی، همان، ۴۰۳.

۳۸۹ (۲). همان جا، ۴۰۲.

۳۹۰ (۳). آل طعمه، همان جا.

۳۹۱ (۴). آل طعمه، همان جا.

۳۹۲ (۱). آل طعمه، همان، ۱۸۲ به نقل از عبد الجواد کلید دار، تاریخ کربلا و حائر الحسین، ۲۴۲.

۳۹۳ (۲). غلامحسین مصاحب، دایرة المعارف فارسی، ۲۱۹۵.

۳۹۴ (۳). ناصر الدین شاه، همان، ۱۱۵.

۳۹۵ (۴). مدرسی، همان، ۴۵۱.

۳۹۶ (۵). آل طعمه، همان، ۱۸۲.

۳۹۷ (۱). ادیب الملک، همان، ۱۵۹.

۳۹۸ (۲). پیشین، ۱۸۶.

۳۹۹ (۳). مدرسی، همان، ۴۵۲.

۴۰۰ (۴). ادیب الملک، همان، ۱۵۹.

۴۰۱ (۵). آل طعمه، همان، ۱۸۷.

۴۰۲ (۶). همان جا.

۴۰۳ (۱). همان، ۱۸۸.

۴۰۴ (۲). آل طعمه، همان، ۱۸۸.

۴۰۵ (۳). آل طعمه، همان، ۱۸۹.

۴۰۶ (۱). همان جا.

۴۰۷ (۲). آل طعمه، همان، ۱۹۰.

۴۰۸ (۳). همان جا.

ص:۲۴۱

۴۰۹ (۱). زمانی، سرزمین خاطره‌ها، ۱۱۶.

۴۱۰ دکتر اصغر قائدان، عتبات عالیات عراق، ۱جلد، نشر مشعر - تهران، چاپ: ۴، ۱۳۸۷.

۴۱۱ (۲). ادیب الملک، همان، ۱۶۴.

۴۱۲ (۱). زمانی، همان، ۱۱۶- ۱۱۷.

۴۱۳ (۲). آل طعمه، تراث کربلا، ۱۱۱- ۱۱۲.

۴۱۴ (۳). ادیب الملک، همان، ۱۵۷.

۴۱۵ (۴). مدرسی، همان، ۳۳۵؛ آل طعمه، همان، ۸۸

۴۱۶ (۵). آل طعمه، همان جا.

۴۱۷ (۶). ادیب الملک، همان، ۱۵۷.

۴۱۸ (۱). آل طعمه، تاریخ مرقد الحسین و العباس، ۲۶۳.

۴۱۹ (۲). سیف الدوله، همان، ۲۳۲.

۴۲۰ (۳). آل طعمه، همان، ۲۶۴.

۴۲۱ (۱). مدرسی، شهر حسین، ۴۷۴.

۴۲۲ (۲). عضد الملک، همان، ۱۶۲.

۴۲۳ (۳). مدرسی، همان، ۳۴۲.

۴۲۴ (۴). ادیب الملک، همان، ۱۶۵؛ محمد حسین کلید دار، مدینة الحسین، ۲/ ۱۷۵.

۴۲۵ (۵). ناصر الدین شاه، همان، ۱۱۹.

۴۲۶ (۱). آل طعمه، همان جا.

۴۲۷ (۲). ادیب الملک، همان، ۴۵.

۴۲۸ (۳). ناصر الدین شاه، همان، ۱۱۹.

۴۲۹ (۴). آل طعمه، همان جا.

۴۳۰ (۱). آل طعمه، همان جا.

۴۳۱ (۱). آل طعمه، همان، ۲۹۷.

۴۳۲ (۲). ناصر الدین شاه، همان، ۱۱۴.

۴۳۳ (۳). مدرسی، همان، ۴۹.

۴۳۴ (۱). عضد الملک، همان، ۴۲.

۴۳۵ (۲). محمد حسین کلید دار، مدینة الحسین، ۲/ ۱۷۵.

۴۳۶ (۳). آل طعمه، همان، ۲۸۷؛ محمد حسین کلید دار، همان، ۲/ ۱۷۴.

۴۳۷ (۴). همان جا

۴۳۸ (۱). همان جا

ص:۲۴۲

۴۳۹ (۱). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۷۳.

۴۴۰ (۲). ادیب الملک، همان، ۲۱۳.

۴۴۱ (۱). ناصرالدین شاه، همان، ۱۱۶.

۴۴۲ (۲). دایرهٔ المعارف تشیع، همان جا.

۴۴۳ (۳). ناصر الدین شاه، همان، ۱۱۳.

۴۴۴ (۱). همان، ۱۱۱.

۴۴۵ (۲). ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۲۰۴.

۴۴۶ (۳). آل طعمه، تراث کربلا، ۱۱۶.

۴۴۷ (۴). همان جا، ۱۱۷.

۴۴۸ (۱). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۶۵.

۴۴۹ (۲). همان، ۳/ ۳۶۲.

۴۵۰ (۳). ابن عنبه، جمال الدین احمد بن علی، عمدهٔ الطالب فی أنساب آل أبی‌طالب، ص ۲۴۰

۴۵۱ (۱). ابن عنبه، همان، ۲۳۵

۴۵۲ (۲). پیشین، ۱/ ۱۳۵

۴۵۳ (۳). پیشین، ۳/ ۳۸۰.

۴۵۴ (۴). سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۱۷؛ آل طعمه، تراث کربلا، ۲۲۴.

۴۵۵ (۱). بنگرید صفحات بعد از همین کتاب.

۴۵۶ (۲). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۳۵۸

۴۵۷ (۳). آل طعمه، همان، ۲۲۱.

۴۵۸ (۴). جعفر الخلیلی، الموسوعهٔ العتبات المقدسه، قسم کربلا، ۸/ ۱۱۵.

۴۵۹ (۱). همان، ۱/ ۱۰۱

۴۶۰ (۲). همان، ۱/ ۹۹.

۴۶۱ (۱). آل طعمه، همان جا.

۴۶۲ (۲). دایرهٔ المعارف تشیع، ۳/ ۳۷۰.

۴۶۳ (۳). همان، ۳/ ۳۲۶؛ صحتی سردرودی، سیمای کربلا، ۱۲۴.

۴۶۴ (۱). صحتی سردرودی، همان، ۱۲۵.

۴۶۵ (۲). دایرهٔ المعارف تشیع، ۳/ ۳۰۵.

۴۶۶ (۱). آل طعمه، همان جا

۴۶۷ (۱). سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۱۵.

۴۶۸ (۲). ادیب الملک، همان، ۱۶۲.

۴۶۹ (۳). همان، ۱۶۳

۴۷۰ (۴). ناصر الدین شاه، همان، ۱۳۸

ص:۲۴۳

۴۷۱ (۱). از این قلعه مستشرقان و سیاحانی بازدید و آن را توصیف کرده‌اند از جمله گرترودبل مستشرق انگلیسی(بنگرید موسوعهٔ العتبات المقدسه، ۸/ ۳۱۵).

۴۷۲ (۲). ناصر الدین شاه، همان، ۱۵۷؛ سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، ۲۳۰.

۴۷۳ (۳). سفرنامه رضاقلی میرزا نائب الایاله، نوه فتحعلی شاه، به کوشش اصغر فرمانفرمای قاجار، ۱۸۰

۴۷۴ (۴). تاورینه، سفرنامه تاورینه، ۹۵.

۴۷۵ (۱). آل طعمه، تراث کربلا، ۱۳۰، ۱۳۱

۴۷۶ (۲). همان جا

۴۷۷ (۳). ابوطالب خان، سفرنامه طالبی، ۲۸۳

۴۷۸ (۴). کلید دار، مدینهٔ الحسین، ۲/ ۲۴؛ آل طعمه، همان جا

۴۷۹ (۱). میرزا عباس فیض، تاریخ کاظمین و بغداد، ۹۷ و ۹۸- ۱۰۰.

۴۸۰ (۲). همان جا.

۴۸۱ (۱). یاقوت حموی، معجم البلدان، ۵/ ۱۶۳.

۴۸۲ (۲). همان جا.

۴۸۳ (۳). جعفر خلیلی، آشنایی با عتبات مقدسه، ۸۰.

۴۸۴ (۴). فیض، همان، ۱۱۵- ۱۲۰.

۴۸۵ (۱). موسوی الزنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۱۱۰.

۴۸۶ (۲). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۷.

۴۸۷ (۱). فیض، همان، ۳۰.

۴۸۸ (۲). حسینی الجلالی، مزارات اهل البیت و تاریخهما، ۱۱۴.

۴۸۹ (۳). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۷.

۴۹۰ (۴). پیشین، ۱/ ۱۰۷- ۱۰۸؛ حسینی الجلالی، همان، ۱۰۸.

۴۹۱ (۱). فیض، همان ۸۹.

۴۹۲ (۲). موسوی الزنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۱۰۹؛ حسینی الجلالی، همان، ۱۱۵.

۴۹۳ (۳). دایرهٔ المعارف تشیع، همان، ۱/ ۱۰۸.

۴۹۴ (۴). همان، ۱/ ۱۰۸.

۴۹۵ (۵). حسینی جلالی، همان، ۱۱۵؛ موسوی زنجانی، همان، ۱۱۰.

۴۹۶ (۶). مصاحب، دایرهٔ المعارف فارسی، ۲۱۴۳.

۴۹۷ (۱). موسوی الزنجانی، همان، ۱۱۱.

۴۹۸ (۲). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۱۰؛ فیض، همان، ۱۱۲.

۴۹۹ (۳). موسوی الزنجانی، همان، ۱۱۲.

۵۰۰ (۴). فیض، همان، ۱۲۲.

۵۰۱ (۱). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۹.

۵۰۲ (۲). همان جا؛ موسوی الزنجانی، همان، ۱۱۳.

ص:۲۴۴

۵۰۳ (۱). عماد الدین حسین اصفهانی، تاریخ جغرافیایی کربلای معلی و اماکن متبرکه و عتبات عالیات، ۱۱۸- ۱۲۰.

۵۰۴ (۲). همان، ۱۲۱.

۵۰۵ (۳). ناصرالدین شاه، سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات، ۹۷.

۵۰۶ (۱). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۷.

۵۰۷ (۲). فیض، همان، ۱۲۲.

۵۰۸ (۳). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۹.

۵۰۹ (۴). میلانی، همان، ۱۳۳.

۵۱۰ (۵). فیض، همان، ۴۵، ۴۶.

۵۱۱ (۱). فیض، همان، ۱۹۷.

۵۱۲ (۲). فیض، همان، ۲۰۳- ۲۰۸.

۵۱۳ (۱). فیض، همان، ۲۴۹، ۲۵۰.

۵۱۴ (۲). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۷.

۵۱۵ (۳). حسینی جلالی، همان، ۱۱۵.

۵۱۶ (۱). فیض، همان، ۲۳۷؛ سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه؛ ۲۱۲.

۵۱۷ (۲). ناصر الدین شاه، شهریار جاده‌ها، ۹۶؛ ابوطالب خان، مسیر طالبی، ۴۰۰.

۵۱۸ (۳). ناصرالدین شاه، همان، ۹۷.

۵۱۹ (۴). فیض، همان، ۸۹.

۵۲۰ (۵). فیض، همان، ۱۲۲.

۵۲۱ (۶). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۹.

۵۲۲ (۷). فیض، همان، ۲۴۰.

۵۲۳ (۱). جعفر خلیلی، همان، ۸۵.

۵۲۴ (۲). فیض، تاریخ کاظمین و بغداد، ۸۹.

۵۲۵ (۳). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۸.

۵۲۶ (۴). سیف الدوله، همان، ۲۱۳.

۵۲۷ (۱). فخرالملک اردلان، از حریم تا حرم، ۳۸؛ فیض، همان، ۱۲۹- ۱۳۰.

۵۲۸ (۲). فیض، همان، ۱۲۶؛ دایرهٔ المعارف تشیع، ۱۰۹.

ص:۲۴۵

۵۲۹ (۳). فیض، همان، ۴۸، ۱۲۷.

۵۳۰ (۴). سدید السلطه کُبابی، سفرنامه سدید السلطنه، التوفیق فی الطریق، تصحیح احمد اقتداری، ۲۴۰.

۵۳۱ (۵). مادام دیولافوا، سفرنامه مادام دیولافوا، ۵۶۹.

۵۳۲ (۱). فیض، همان، ۱۳۱- ۱۳۲.

۵۳۳ (۲). فیض، همان، ۱۲۷.

۵۳۴ (۳). دایرة المعارف تشیع، ۱۰۹.

۵۳۵ (۴). فیض، همان، ۴۰- ۴۱.

۵۳۶ (۱). مادام دیولافوا، همان، ۵۷۱.

۵۳۷ (۲). جعفر خلیلی، همان، ۸۷- ۸۸.

۵۳۸ (۳). جعفر خلیلی، همان، ۸۷- ۸۸.

۵۳۹ (۱). جعفر خلیلی، همان، ۸۷.

۵۴۰ (۲). همان جا.

۵۴۱ (۳). ابن جبیر، سفرنامه ابن جبیر، ۲۷۶.

۵۴۲ (۱). فیض، همان، ۳۰.

۵۴۳ (۱). میلانی، همان، ۱۳۲.

۵۴۴ (۲). فیض، همان، ۲۴۸.

۵۴۵ (۱). ابن جبیر، سفرنامه، ۲۷۵.

۵۴۶ (۲). ابن بطوطه، سفرنامه، ۱/ ۲۷۵.

۵۴۷ (۳). برخی نیز گفته‌اند بغ نام بتی در میان اعراب عراق بوده و داد نیز به معنی بخشش است(رضاقلی میرزا، سفرنامه رضا قلی میرزا نوه فتحعلی شاه به عتبات، ۱۸۳).

۵۴۸ (۱). ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۹/ ۲۰۰.

۵۴۹ (۲). اصطخری، المسالک و الممالک، ۸۴.

۵۵۰ (۳). ابن بطوطه، سفرنامه، ۱/ ۲۷۵؛ ناصر الدین شاه، سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۰۹.

۵۵۱ (۴). اصطخری، همان، ۸۴.

۵۵۲ (۱). دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۱۰۴.

۵۵۳ (۲). همان، ۱/ ۱۰۲.

ص:۲۴۶

۵۵۴ (۳). همان، ۱/ ۱۰۲.

۵۵۵ (۱). ابن جبیر، سفرنامه ابن جبیر، ۲۷۶.

۵۵۶ (۲). سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، ۲۱۳؛ مصاحب، دایرة المعارف فارسی، ۲۱۴۳.

۵۵۷ (۳). ناصر الدین شاه، همان، ۹۸.

۵۵۸ (۴). ابن جبیر، همان جا.

۵۵۹ (۵). ابن بطوطه، همان، ۲۷۶.

۵۶۰ (۱). همان جا.

۵۶۱ (۲). ابن بطوطه، همان، ۱/ ۲۷۵.

۵۶۲ (۳). سیف الدوله، سفرنامه سیف الدوله به مکه، ۲۱۸.

۵۶۳ (۴). مادام دیولافوا، سفرنامه دیولافوا، ۶۶۲.

۵۶۴ (۵). ناصرالدین شاه، همان، ۱۰۴.

۵۶۵ (۶). سیف الدوله، همان، ۲۱۸.

۵۶۶ (۱). یاقوت حموی، معجم البلدان، ۱/ ۳۶۳

۵۶۷ (۲). سفرنامه سیف الدوله به مکه مکرمه، ۲۱۴.

۵۶۸ (۳). فیض، تاریخ بغداد و کاظمین، ۲۷۸- ۲۸۰؛ حسینی جلالی، مزارات اهل البیت و تاریخهما، ۱۲۱.

۵۶۹ (۴). حسینی الجلالی، همان، ۱۲۱.

۵۷۰ (۵). پیشین، ۱۲۱.

۵۷۱ دکتر اصغر قائدان، عتبات عالیات عراق، ۱جلد، نشر مشعر - تهران، چاپ: ۴، ۱۳۸۷.

۵۷۲ (۱). ژان اوتر، سفرنامه ژان اوتر، ۱۸۶؛ مصاحب، دایرة المعارف فارسی، ۲/ ۱۶۵۹- ۱۶۶۰.

۵۷۳ (۲). مصاحب، همان، ۲/ ۱۶۵۹. برای اطلاع از وضعیت تالار، حرمسرا و ایوان ر- ک: کریستن سن، ایران درزمان ساسانیان؛ گیرشمن، ایران از آغاز تا اسلام؛ سفرنامه مادام دیولافوا، ۶۴۱.

۵۷۴ (۳). مادام دیولافوا، همان جا.

۵۷۵ (۴). ناصرالدین شاه، سفرنامه عتبات ناصرالدین‌شاه، ۱۳۴؛ ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۳۴.

۵۷۶ (۱). ادیب الملک، همان، ۱۳۵.

ص:۲۴۷

۵۷۷ (۱). صحتی سردرودی، سیمای سامراء، سینای سه موسی، ۴۷؛ فاصله سامراء تا بغداد ۱۲۴ کیلومتر است.

۵۷۸ (۲). حمداللّه مستوفی، نزهة القلوب، سامراء؛ جعفر الخلیلی، موسوعة العتبات المقدسه، قسم السامراء، ج ۹/ ۱۹.

۵۷۹ (۳). یاقوت حموی، معجم البلدان، ۳/ ۱۷۲.

۵۸۰ (۱). موسوی زنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۱۲۴؛ جعفر الخلیلی، همان، ۹/ ۱۵.

۵۸۱ (۲). یاقوت حموی، همان جا.

۵۸۲ (۳). مصلح الدین مهدوی، تاریخچه شهر سامراء و زندگانی عسکریین، ۵- ۶.

۵۸۳ (۴). همان جا.

۵۸۴ (۵). یاقوت حموی، همان، ۳/ ۱۷۴.

۵۸۵ (۱). ابن اثیر، عزالدین ابن الکرم، الکامل فی التاریخ، ۶/ ۴۴۶- ۴۵۲.

۵۸۶ (۲). مسعودی، علی بن الحسین، مروج الذهب و معادن الجوهر، ۲/ ۴۶۷.

۵۸۷ (۳). یاقوت حموی، همان، ۳/ ۱۷۴؛ ابن طقطقی، تاریخ فخری، ترجمه وحید گلپایگانی ۳۲۱.

۵۸۸ (۴). مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ۶۳.

۵۸۹ (۵). این قصر تا قرون متمادی هم چنان برجا بود(جعفر الخلیلی، موسوعة العتبات المقدسه) ۹/ ۱۸۴؛ yrneH ۱۲۷, P, I. V B, ۱۹۹۶, nehcsat malsI, nilreitS

۵۹۰ (۶). لسترنج، جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، ۵۹.

۵۹۱ (۱). یاقوت حموی، همان، ۳/ ۱۷۵- ۱۷۶ این قصر به نام جوسق معروف بود.

۵۹۲ (۲). غلامحسین مصاحب، دایرة المعارف فارسی، ۱/ ۱۲۴۶.

۵۹۳ (۳). ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۰۳.

۵۹۴ (۴). پیشین، ۱۰۵.

۵۹۵ (۱). پیشین، ۱۰۳.

۵۹۶ (۲). ناصرالدین شاه، سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات، ۱۵۶.

۵۹۷ (۳). یاقوت حموی، همان، ۳/ ۱۷۳.

۵۹۸ (۴). ابن بطوطه، الرحله، ۱/ ۱۴۷.

۵۹۹ (۵). aramuoS

۶۰۰ (۶). جعفر الخلیلی، همان، ۹/ ۸.

۶۰۱ (۷). همان جا.

ص:۲۴۸

۶۰۲ (۱). ابن خلکان، وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان، ۲/ ۴۳۵.

۶۰۳ (۲). یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ترجمه عبدالمحمد آیتی، ۱/ ۵۱۳، ۵۳۵- ۵۳۶.

۶۰۴ (۳). امام حسن بن علی الهادی ملقب به عسکری در هشتم ربیع الثانی ۲۳۲ ق در مدینه به دنیا آمد و همراه پدربزرگوارش در سن ده سالگی به سامراء مهاجرت کرد. چون ایشان را در تحت الحفظ نگه داشتند به عسکری معروف شد(ابن خلکان، همان، ۱/ ۳۷۳).

۶۰۵ (۱). مصلح الدین مهدوی، تاریخچه شهر سامرا، ۲۷- ۲۸.

۶۰۶ (۲). صحتی سردرودی، سیمای سامرا، سینای سه موسی، ۷۵- ۷۶.

۶۰۷ (۳). موسوی الزنجانی، جوله فی اماکن المقدسه، ۱۲۵.

۶۰۸ (۴). میلانی، عتبات عالیات عراق، ۱۷۶- ۱۷۶؛ مصلح الدین مهدوی، همان ۲۸.

۶۰۹ (۵). موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۶؛ مصلح الدین مهدوی، همان، ۳۰.

۶۱۰ (۱). دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۹۳؛ مهدوی، همان، ۳۰.

۶۱۱ (۲). حسینی الجلالی، مزارات اهل البیت و تاریخهما، ۱۳۹- ۱۴۰.

۶۱۲ (۳). دایرة المعارف تشیع، ۱/ ۹۳، مهدوی، همان، ۳۲.

۶۱۳ (۴). دایرة المعارف تشیع، همان جا؛ حسینی الجلالی، همان، ۱۴۱.

۶۱۴ (۵). موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۶.

۶۱۵ (۱). دایرة المعارف تشیع، ۹۳؛ صحتی سردرودی، همان، ۷۹.

۶۱۶ (۲). مهدوی، همان، ۳۵؛ صحتی سردرودی، همان، ۷۹- ۸۰.

۶۱۷ (۳). دایرة المعارف تشیع، ۹۳؛ موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۶.

۶۱۸ (۴). دایرة المعارف تشیع، ۹۳.

۶۱۹ (۵). مهدوی، همان، ۳۷.

۶۲۰ (۶). صحتی سردرودی، همان، ۸۱.

۶۲۱ (۷). موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۶.

۶۲۲ (۱). مهدوی، همان، ۳۸.

۶۲۳ (۲). پیشین، ۳۹. او دو قبر برای احمد خان دنبلی و پدرش در رواق امامان قرار داد.

۶۲۴ (۳). همان، ۴۰.

ص:۲۴۹

۶۲۵ (۴). صحتی سردرودی، همان، ۸۲؛ موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۶.

۶۲۶ (۵). حسن الامین، الاعیان الشیعه، ۱/ ۳۶۷.

۶۲۷ (۶). مهدوی، همان، ۴۱- ۴۰.

۶۲۸ (۱). صحتی سردرودی، همان، ۸۴؛ حسینی الجلالی، همان، ۱۴۰.

۶۲۹ (۲). دایرهٔ المعارف تشیع، ۹۴.

۶۳۰ (۳). ادیب الملک، سفرنامه ادیب الملک به عتبات، ۱۰۰؛ میلانی، عتبات عالیات عراق، ۱۸۶.

۶۳۱ (۴). زمانی، سرزمین خاطره‌ها، ۳۸، ۳۹.

۶۳۲ (۱). مهدوی، تاریخچه سامراء و آستان عسکریین، ۴۳.

۶۳۳ (۲). دایرهٔ المعارف تشیع، ۹۴.

۶۳۴ (۳). مهدوی، همان، ۴۴.

۶۳۵ (۱). مصلح الدین مهدوی، همان، ۵۹- ۶۰؛ ذبیح اللّٰه محلاتی، مآثر الکبرا فی تاریخ السامراء، ۱/ ۲۴۳.

۶۳۶ (۲). حسین الجلالی، مزارات اهل البیت و تاریخهما، ۱۴۴ به نقل از مجلسی، بحار الانوار.

۶۳۷ (۳). ناصرالدین شاه، سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات، ۱۵۸.

۶۳۸ (۴). صحتی سردرودی، سیمای سامراء، ۱۳۰- ۱۳۱.

۶۳۹ (۱). مهدوی، همان، ۶۳.

۶۴۰ (۲). صحتی سر درودی، همان، ۱۲۶- ۱۲۷.

۶۴۱ (۳). مهدوی، همان، ۶۳.

۶۴۲ (۴). صحتی سر درودی، همان، ۱۳۰- ۱۳۱.

۶۴۳ (۵). پیشین، ۱۳۸- ۱۳۹؛ موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۸.

۶۴۴ (۱). میلانی، همان، ۱۸۷.

۶۴۵ (۲). دایرهٔ المعارف تشیع، همان جا.

۶۴۶ (۳). مهدوی، همان، ۴۳.

۶۴۷ (۴). همان جا.

۶۴۸ (۱). مهدوی، همان، ۴۳.

۶۴۹ (۲). ناصرالدین شاه، همان، ۱۵۳.

۶۵۰ (۳). صحتی سردرودی، همان، ۷۵.

۶۵۱ (۴). میلانی، همان، ۱۹۰.

ص:۲۵۰

۶۵۲ (۵). اديب الملک، همان، ۱۰۰؛ ابو طالب خان، مسير طالبی، ۴۰۶.

۶۵۳ (۱). فخرالمک اردلان، از حريم تا حرم، ۶۵؛ ناصرالدين شاه، همان، ۱۵۳.

۶۵۴ (۲). مهدوی، همان، ۴۵.

۶۵۵ (۳). فخرالملک اردلان، همان، ۶۵.

۶۵۶ (۴). دايرة المعارف تشيع، ۹۴.

۶۵۷ (۵). شيخ ذبيح اللَّه محلاتی، مآثر الكبرا فی تاريخ السامراء، ۱/ ۲۸۸؛ مصلح الدين مهدوی، همان، ۴۹.

۶۵۸ (۱). جلالی الحسينی، مزارات اهل البيت و تاريخها، ۱۴۱- ۱۴۳.

۶۵۹ (۲). محدث نوری، كشف الاستار، ۴۳؛ مصلح الدين مهدوی، تاريخچه سامراء، ۴۹ به نقل از هديـهٔ الزائرين، اديب الملک كه خود شاهد برداشـتن خاک از اين جا بوده، گويد:« چون به تدريج از اين مكان تيمناً خاک برمی‌داشـته‌اند به صورت چاهی در آمده و در اصل چاه نبوده است»(سفرنامه اديب الملک، ۱۰۲).

۶۶۰ (۳). مهدوی، همان، ۴۱؛ به نقل از هديـهٔ الزائرين. برای نمونه، بنگريد: محمد كرد علی، خطط الشام، ۵/ ۲۴۸. ناصر الدين شاه از زمره كسانی است كه تلاش كرد تا اين چاه را مسدود كند. او می گويد:« به آقا شـيخ محمد گفتم شـبكه مطلايی بر درچاه نصب كند»(سفرنامه ناصر الدين شاه به عتبات، ۱۵۵).

۶۶۱ (۴). ياقوت حموی، معجم البلدان، ۳/ ۱۷۴- ۱۷۵.

۶۶۲ (۱). محسن الامين، اعيان الشيعه، ۴/ ۵۴۰.

۶۶۳ (۲). محسن الامين، همان، ۱/ ۴۵۷.

۶۶۴ (۳). صحتی سردرودی، همان ۹۴- ۹۵؛ مدرسی، شهر حسين، ۲۶۵.

۶۶۵ (۱). ناصر الدين شاه، همان، ۱۵۵.

۶۶۶ (۲). مهدوی، همان، ۵۱؛ ذبيح اللَّه محلاتی، همان، ۱/ ۲۸۸- ۲۸۹.

۶۶۷ (۳). ناصر الدين شاه، همان، ۱۵۳؛ ميرزا ابو طالب خان، مسير طالبی، ۴۰۶.

۶۶۸ (۴). قريه بلد امروزه در اسـتان صـلاح الدين واقع شده است كه به سـبب وجود اين قبر به« بلد سـيد محمد» معروف است. اين قريه تا بغداد هشتاد كيلومتر فاصله دارد.

ص:۲۵۱

۶۶۹ (۱). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۹۸.

۶۷۰ (۲). پیشین، ۱/ ۹۸.

۶۷۱ (۳). صحتی سردرودی، همان، ۱۰۷؛ حسینی الجلالی، همان، ۱۴۶.

۶۷۲ (۴). دایرهٔ المعارف تشیع، ۱/ ۹۸.

۶۷۳ (۱). همان جا.

۶۷۴ (۲). همان جا؛ صحتی سردرودی، همان، ۱۰۸.

۶۷۵ (۳). صحتی سردرودی، همان، ۱۳۳؛ مهدوی، همان، ۷۰.

۶۷۶ (۱). مهدوی، همان، ۶۹.

۶۷۷ (۲). همان، ۸۵.

۶۷۸ (۳). همان، ۷۲.

۶۷۹ (۴). همان، ۷۶.

۶۸۰ (۱). همان، ۷۴.

۶۸۱ (۲). همان، ۷۸؛ موسوی الزنجانی، همان، ۱۲۷.

۶۸۲ (۳). همان، ۶۹.

۶۸۳ (۴). مهدوی، همان، ۷۵.

۶۸۴ (۱). مهدوی، همان، ۵۲.

۶۸۵ (۲). همان، ۷۵.

۶۸۶ (۳) ۱۳۰ ,yrneH ,nilreitS ,malsI ,V ,۱. P .

۶۸۷ (۴) ۱۳۱ ,dibI ,V ,۱. P .

۶۸۸ (۱). مصلح الدین مهدوی، همان، ۲۳؛ جعفرالخلیلی، همان، ۹/ ۸۵، ۲۲۰- ۲۲۱.

۶۸۹ (۲). ادیب الملک، همان، ۱۰۹.

۶۹۰ (۳). صحتی سردرودی، همان، ۱۵۵.

۶۹۱ (۴). ayiwlaM .

ص:۲۵۲

۶۹۲ (۵)۱۳۲ ,Henry, Stierline, Islam. V, ۱. P .

۶۹۳ (۶). ادیب الملک، همان، ۱۰۹؛ ناصرالدین شاه در سفرنامه در این امکان تردید روا می‌دارد و می گوید:« چونارتفاع آن بسیار زیاد است انسان در بالاـ رفتن آن دچار ترس می‌شود و قطعاً استر و اسب در این ارتفاع دچار وحشت و ترس فراوان می‌شود».(همان، ۱۵۳).

۶۹۴ (۱)۱۳۳ ,Henry, Stierline, Islam, V. I. P .

۶۹۵ (۲). هانری بایندر، سفرنامه هانری بایندر، ۳۳۲.

۶۹۶ (۳). جعفر الخلیلی، همان، ۹/ ۲۲۳.

۶۹۷ (۴).۱۳۴ ,Henry, Stierline, Islam. V, ۱. P .

۶۹۸ دکتر اصغر قائدان، عتبات عالیات عراق، ۱جلد، نشر مشعر - تهران، چاپ: ۴، ۱۳۸۷.

درباره مرکز

بسم الله الرحمن الرحیم

جاهِدُوا بِأَمْوالِكُمْ وَ أَنْفُسِكُمْ فی سَبیلِ اللَّهِ ذلِكُمْ خَیْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱)

با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السّلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیافزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند

بنادر البحار-ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹

بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در دلدادگی به اهلبیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.

مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

اهداف :دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السّلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.

از جمله فعالیتهای گسترده مرکز :

الف)چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی

ب)تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن سهمراه

ج)تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما ، انیمیشن ، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و...

د)ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی دیگر

ه)تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای

و)راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴)

ز)طراحی سیستم های حسابداری ، رسانه ساز ، موبایل ساز ، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک ، SMS و...

ح)همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ...

ط)برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه

ی)برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضوری و مجازی) در طول سال

دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی / مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان

تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت : ۲۳۷۳ شناسه ملی : ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶

وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی: www.eslamshop.com

تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳- (۰۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور کاربران ۲۳۳۳۰۴۵(۰۳۱۱)

نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی ، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز به فضل و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایندانشاالله.

شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳ ، شماره کارت :۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳و شماره حساب شبا : IR۹۰-۰۱۸۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۶۲۱-۰۶۰۹-۵۳به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان – خیابان مسجد سید

ارزش کار فکری و عقیدتی

الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام -: هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنتِ غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می‌فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کَرَم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت‌ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید».

التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست‌تر می‌داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می‌رَهانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، امّا تو دریچه‌ای [از علم] را بر او می گشایی که آن بینوا، خود را بِدان، نگاه می‌دارد و با حجّت‌های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می‌سازد و او را می‌شکند؟».

[سپس] فرمود: «حتماً رهاندن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی گمان، خدای متعال می‌فرماید: «و هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد».

مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان

WWW